

КИЇВ

8

1968

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- ◆ Внесок робітників України у зміцнення економіки СРСР у роки Великої Вітчизняної війни
- ◆ Політика німецького імперіалізму щодо України в першій світовій війні
- ◆ До питання про державність українського народу в період феодалізму
- ◆ Боротьба більшовиків України за солдатські маси (1907—1910 рр.)
- ◆ З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів (добірка)
- ◆ Вірні сини Комуністичної партії (добірка)

ДО ВІДОМА ЧИТАЧІВ

В червні—липні видавництво «Наукова думка» розіслало книготорговельним організаціям, бібліотекам вищих навчальних закладів Радянського Союзу та інститутів Академії наук Української РСР **тематичний план випуску літератури на 1969 рік.**

Просимо Вас особисто ознайомитися з цим планом і подати свої замовлення на видання 1969 року, а також взяти активну участь в обговоренні колективних замовлень на наукову, науково-популярну і довідкову літературу, залучати до цієї справи інших спеціалістів з метою більш кваліфікованого вивчення попиту на книги з усіх галузей знань.

Особливу увагу просимо приділити визначенню замовлень на видання до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, загальнополітичної та науково-популярної літератури.

Замовлення на потрібні Вам книги нашого видавництва приймають всі без винятку книготорговельні організації. Їх можна також надсилати безпосередньо книгарні видавництва «Наукова думка» (Київ-1, вул. Кірова, 4) або до книжкових магазинів «Академкнига».

Попереднє замовлення книг гарантує вчасне їх одержання.

Видавництво «Наукова думка»

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки та листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (89)
СЕРПЕНЬ
1968

РІК ВИДАННЯ
ДВНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- С. Н. Саженьок, М. І. Кравчук — Внесок робітників України у зміцнення економіки СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 3
Клаус Ремер (НДР), Петер Бах (НДР) — Політика німецького імперіалізму щодо України в першій світовій війні 17
І. Д. Бойко — До питання про державність українського народу в період феодалізму 27

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. М. Шумейко (Івано-Франківськ) — Комуністична спілка молоді Західної України та розвиток антифашистського молодіжного руху в 1934—1935 рр. (до VII конгресу Комінтерну) 39
Г. О. Рубцов — Боротьба більшовиків України за солдатські маси (1907—1910 рр.) 46
В. М. Кабузан (Москва) — Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX ст. 52
Йоно Мітев (Болгарія) — Болгарська національна революція та її відгомін у Європі 58

З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів

- К. А. Кірюшин (Львів) — Співробітництво українського та білоруського народів (1959—1965 рр.) 66
С. Курлеубаєв (Қарағанда) — Братерська допомога шахтарів Донбасу гірникам Қарағанди в період створення третьої вугільної бази СРСР 71
І. Б. Перцігер (Чирчик) — З історії боротьби трудящих Західної України на захист республіканської Іспанії 74

ЗАМІТКИ

- М. Г. Паламарчук (Харків) — Про деякі питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України 81
А. С. Доманк (Москва) — Шепетівське підпілля в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (липень 1941 — лютий 1944 рр.) 86
О. Ф. Хворостянов (Донецьк) — Комуністичний вексель 90
М. П. Киценко (Запоріжжя) — Про місце і роль Хортиці в історії запорізького козацтва 93
Б. А. Кругляк (Житомир) — Документи про поширення ідей французької революції серед молоді на Волині 99
В. Т. Полек (Івано-Франківськ) — Бібліографії істориків України 100
О. А. Бевзо — Феодосій Сафонович та його «Кройника» 101
Г. Г. Зибіна — До питання про події 1956—1958 рр. на Арабському сході 104

Вірні сини комуністичної партії

- І. Ю. Гостев — Більшовицький комісар М. К. Блуашвілі 108
О. О. Ковальова (Москва) — Борець ленінської партії І. Л. Булат 109
І. Я. Мірошников (Харків) — Секретар підпільного обкому партії І. І. Бакунін 111

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Г. Г. Мезенцева — Про топографію стародавнього Білгорода 114

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

Л. П. Кругліков-Гречаний — Висвітлення питань розвитку техніки, географічних відкриттів і колоніальних загарбань XV—XVI ст.	118
---	-----

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. Д. Орехов (<i>Одеса</i>) — Участь робітників України в органах контролю в перші роки будівництва соціалізму	122
Г. Ф. Ленчик (<i>Кадіївка</i>) — Посилення впливу більшовиків у профспілках України в 1918—1920 рр.	123
В. В. Делеган (<i>Ужгород</i>) — Комуністичний молодіжний рух на Закарпатті в 1924—1929 рр.	125
І. І. Печериця (<i>Миколаїв</i>) — Боротьба більшовиків Півдня України за згуртування бідняцько-середняцьких мас (1918—1920 рр).	126

НАШ КАЛЕНДАР

Т. Д. Бондар — До 50-річчя всеукраїнського страйку залізничників	129
І. П. Костенко (<i>Ніжин</i>) — Боротьба трудящих Чернігівщини проти іноземних окупантів і гетьманців улітку 1918 р. (До 50-річчя серпневого повстання)	132
К. К. Когоншвілі (<i>Сімферополь</i>) — М. М. Покровський як державний діяч (до 100-річчя з дня народження)	134
П. Я. Лещенко (<i>Ровно</i>) — Сильний духом. (До 70-річчя з дня народження Д. М. Медведєва)	138
До 60-річчя з дня народження І. Д. Назаренка	140

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Г. І. Сторчак — Радянська історична наука про народницьку історіографію історії України	142
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. П. Кожукало — Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села. (Колгоспні і радгоспні партійні організації між XX і XXIII з'їздами КПРС)	146
М. С. Черненко, В. П. Шевчук — Н. Ю. Костиця. Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення лєнінських ідей електрифікації на Україні	147
М. О. Буцько, А. В. Хідекелі — В. А. Чирко. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг.	148
М. М. Кравець (<i>Львів</i>) — Е. Горнова. Оцінка діяльності Михайла Драгоманова в українській, російській і польській історіографії	150
Л. Д. Мрищук — П. А. Нагірняк, М. Л. Поліщук. Суспільство, колектив, працівник та їх інтереси	152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ф. Р. — Конференція істориків СРСР і Польщі	153
О. П. Крізь (<i>Львів</i>) — Ювілейна зустріч архівістів	153
О. М. Глущенко — Книги до 50-річчя Комуністичної партії України	154
Д. Д. Ситловий (<i>Ровно</i>) — Дипломні роботи студентів Ровенського педінституту	155
В. К. Н. М. Руденко, — Захист докторських дисертацій І. А. Петерсом та О. В. Мойсєєвим.	156

ДОДАТОК

Українська РСР у міжнародних відносинах в післявоєнний період (бібліографія)	157
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора).

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 8, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник.

Коректори І. О. Прохоньків, Л. К. Німенко.

БФ 01879. Зам. К-128. Тираж 8206. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 17,37. Здано на складання 25/VI. 1968 р. Підписано до друку 13.VIII. 1968 р.

Статті

ВНЕСОК РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ У ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІКИ СРСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна проти фашистської Німеччини була тяжким випробуванням для народів СРСР, зокрема трудящих України. Велику організаторську, військово-господарську роботу в ті роки провела Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, мобілізуючи український народ на боротьбу з ворогом, здійснюючи евакуацію в глиб країни робітників та інженерно-технічних працівників, устаткування промислових підприємств.

Питання про героїчну працю українських робітників на Сході Радянської країни певною мірою висвітлюється в загальних виданнях з історії Великої Вітчизняної війни¹, монографіях окремих авторів і т. д.² Проте в цілому славному сторінку цього трудового подвигу в роки війни вивчено ще слабо. Часто згадуються евакуйовані підприємства, але не показується складний процес відновлення їх роботи, майже не називаються імена героїв виробництва. Особливо слабо висвітлено у цьому плані події 1942 р. Автор робить спробу шляхом залучення нових джерел розширити й узагальнити це питання.

Більшість підприємств України було евакуйовано на Урал і в Західний Сибір, частину — на Поволжя, в Середню Азію й Казахстан. Наприклад, за неповними даними, близько 70 великих заводів і фабрик Придніпровського промислового району Донбасу та Харкова розгорнули роботу в Новосибірській області, 28 — у Пермській, 16 — в Узбецькій РСР³.

Негайне відновлення роботи промислових об'єктів у тилу було найважливішою складовою частиною військово-господарського плану, затвердженого РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 16 серпня 1941 р. Для допомоги місцевим партійним і радянським органам у перебудові промис-

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, М., 1961; Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, М., 1965; та ін.

² А. В. Митрофанова. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны, М., 1960; Г. Г. Морехина. Рабочий класс — фронт, М., 1962; История рабочего класса Украинской РСР, т. II, К., 1967; Развитие народного хозяйства Украинской РСР. 1917—1967, т. 2, К., 1967; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945), К., 1956; Т. І. Халєпо. Трудовий героїзм українського народу в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957; М. З. Данилюк. Рабочий класс Украины в годы Великой Отечественной войны. — История СССР, 1965, № 3; та ін.

³ ПА ІІП ЦК КП України, матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 9, арк. 19—39; Н. А. Щекотов. Трудовые подвиги украинских рабочих на Урале в годы Великой Отечественной войны. — Тезисы докладов республиканской конференции «История рабочего класса УССР в период социализма», 12—14 апреля 1967 г., Харьков, 1967, стор. 118; Из истории дружбы украинского и узбекского народов. 1941—1945, К., 1968, стор. 22, 31, 47, 106.

ловості в східні райони прибули представники ЦК партії і уряду. Керівництво евакуйованими підприємствами оборонної промисловості й чорної металургії покладалося на члена Політбюро ЦК ВКП(б), заступника Голови РНК СРСР М. О. Вознесенського.

Велику турботу було виявлено про життя і побут трудящих. Згідно з постановою від 2 липня 1941 р. всім евакуйованим робітникам і службовцям, а також членам їх сімей виплачувалась допомога в розмірі місячної заробітної плати⁴. ВЦРПС ухвалила рішення, згідно з яким безперервний стаж роботи зберігався за тими, хто протягом 3 місяців з дня евакуації почав працювати на новому місці⁵. 16 серпня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли ухвалу про довгострокові кредити на індивідуальне житлове будівництво, а 13 вересня 1941 р. РНК СРСР зобов'язала РНК Татарської, Чуваської, Башкирської, Марійської, Мордовської і Удмуртської АРСР, крайкоми і облвиконкоми східних районів країни вжити всіх заходів до забезпечення евакуйованих житлом⁶.

Складною справою було налагодити виробництво на новому місці. Лише частина підприємств відновила свою роботу як самостійні одиниці. Так, у м. Ленінськ-Кузнецьку Кемеровської області працював як підприємство союзного значення харківський машинобудівний завод «Червоний Жовтень»⁷. Решта ж через відсутність необхідних приміщень для монтажу устаткування та в зв'язку з оборонними потребами вливалася у споріднені за спеціалізацією або стала основою для створення нових об'єктів. Наприклад, моторний цех ХТЗ евакуювався спочатку до м. Сарепту Сталінградської області, а згодом (літо 1942 р.) — до Барнаула (тут виник моторозавод) та Рубцовська, де згодом почав діяти Алтайський тракторний завод, на якому працювало близько 90% харків'ян. Луганські паровозобудівники також по частинах перевезли устаткування в Алма-Ату (в автозбірні майстерні), Ташкент (на Ташсільмаш), Свердловськ (на завод ім. Воровського) та на ряд підприємств оборонної промисловості⁸.

Разом з місцевими колективами українські робітники самовіддано працювали для потреб фронту. Вони займали почесне місце у всесоюзному соціалістичному змаганні, що розгорнулося в країні з травня 1942 р.

Особлива увага приділялася раціональному розміщенню евакуйованих з України підприємств чорної металургії. Так, на Лисьвенський металургійний завод Пермської області прибув мартенівський цех «Азовсталі», який у всесоюзному соціалістичному змаганні неодноразово здобував перше місце і за роки війни 4 рази завойовував перехідний Червоний прапор Державного Комітету Оборони⁹. Такого великого успіху було досягнуто завдяки самовідданій праці заступника начальника об'єднаного мартенівського цеху Лепорського, начальника зміни Компанійця, сталевара Храпка та інших.

Українські й місцеві сталевари обмінювалися досвідом роботи. Заслужений металург УРСР П. С. Дорошенко працював майстром мар-

⁴ История Великой Отечественной войны..., т. 2, стор. 547.

⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (далі — ЦДАЖР) УРСР, ф. 2604, оп. 1, спр. 3, арк. 9.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 30, спр. 1, арк. 18; Центральний державний архів народного господарства (далі — ЦДАНГ) СРСР, ф. 8259, оп. 1, спр. 4, арк. 108, 109.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 9, спр. 14, арк. 5; Очерки истории Харьковского завода «Красный Октябрь», Харьков, 1966, стор. 111—112.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 328, арк. 15—22; Луганський обласний державний архів, ф. Р-1, оп. 1, спр. 68, арк. 1.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 328, арк. 149—151.

тенівського цеху № 2 Магнітогорського металургійного комбінату, де впроваджував швидкісні методи виплавки сталі, поширені на Україні. 1942 р. він перший дав 9 тис. т надпланового металу, а 1943 р. — 22 275 т. За цей визначний успіх його було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора і цінним подарунком Наркомату металургії СРСР. Досвід українського металурга швидко поширився серед уральців. У 1942 р. цех № 2 завоював перехідний Червоний прапор ДКО і втримував його протягом усієї війни. Згодом прапор залишили цьому колективу на вічне зберігання¹⁰.

Внаслідок підсумків всесоюзного соціалістичного змагання у липні 1942 р. звання кращого доменного цеху країни завоювали українські сталевари з уральського заводу ім. Серова. В грудні 1942 р. було визнано кращим прокатний цех Магнітогорського металургійного комбінату, де працювало 1255 металургів «Запоріжсталі»¹¹.

На виробничих площах комбінату діяли підприємства ім. Ілліча, ім. Петровського, ім. Дзержинського, Сталінський металургійний та Макіївський, Харцизький, Новоорджонікідзевський коксохімічні заводи. До кінця 1942 р. їх було введено в експлуатацію¹². У більшості випадків вони злилися з цехами комбінату.

Славна сторінка трудового героїзму пов'язана з введенням у дію евакуйованих з України важливих об'єктів оборонної промисловості. В співдружності з трудящими братніх радянських республік українські робітники безперервно підвищували продуктивність праці, удосконалювали техніку, поліпшували якість продукції для фронту. Яскравим зразком цього може служити прославлений колектив Харківського танкобудівного заводу ім. Комінтерну. Танкобудівники вже з грудня 1941 р. почали випускати перші бойові машини¹³. Наступного року 92% робітників цього підприємства активно включилися у різні форми передтравневого соціалістичного змагання. Найбільш поширеною з них стало змагання за кращу фронтову бригаду. До 1 травня 1942 р. їх нараховувалося 530, зокрема 135 комсомольсько-молодіжних. 124 танкобудівники систематично виконували щоденні норми на 1000 і більше процентів.

Внаслідок соціалістичного змагання і впровадження раціоналізаторських пропозицій 1942 р. на заводі зекономили 2 300 т сталі, 180 т ферромарганцю, 8,8 т бронзи, 80,7 т свинцю, 3,5 т червоної міді, 2 235 т палива, 780 тис. квт.-год. електроенергії. Одночасно випуск продукції зріс майже в 4, а продуктивність праці — більше ніж у 3 рази. У травні — жовтні й грудні 1942 р. колектив заводу завоював прапор ДКО. 525 робітникам вручили високі урядові нагороди¹⁴.

У Свердловськ, на виробничі площі турбінного заводу, що будувався, було відправлено до 800 одиниць устаткування Харківського турбогенераторного заводу, зокрема 9-метровий 450-тонний карусельний і 5-метровий 250-тонний зуборізний верстати. Туди прибули також до 2 тис. харків'ян-робітників і службовців¹⁵. Вони працювали у тяжких умовах, жили в бараках, а частина — безпосередньо у побутових приміщеннях заводу. Сім'ї евакуйованих розмістилися у приміських селах. Незважаючи на труднощі, завод, працюючи як самостійна одиниця, за короткий строк налагодив випуск продукції для електростанцій

¹⁰ Там же; «Правда Украины», 8 травня 1965 р.

¹¹ Розвиток народного господарства Української РСР, т. 2, стор. 112.

¹² А. В. Митрофанова. Назв. праця, стор. 123—124, 131—132.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 191, арк. 1; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 290.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 191, арк. 9, 17, 18.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 328, арк. 58, 72—76.

Сходу. В процесі відновлення і розширення виробництва харків'яни постійно діставали підтримку з боку місцевих партійних і радянських органів. 1942 р. до лав турбогенераторників влилося 300 молодих робітників, що закінчили ремісничі училища¹⁶. Як і на інших підприємствах країни, тут широкого розмаху набуло соціалістичне змагання, в якому особливо відзначилися фронтові бригади кадрового робітника-тисячника т. Кислякова, Артем'єва, Єлисеєва та ін. Тричі за роки війни завод завойовував перехідний Червоний прапор ДКО, 13 робітників мали високі урядові відзнаки¹⁷.

Великих успіхів у налагодженні виробництва для потреб фронту досягли евакуйовані київські заводи «Арсенал», «Ленінська кузня», станкобудівний ім. Горького та ін.

Робітники-арсенальці вже у вересні 1941 р. почали випуск виробничої продукції. Застрільниками передових методів праці виступали кадрові робітники. Комуніст П. М. Лук'янченко вдвоє персвиконував свої денні завдання. Зразком у роботі були майстри С. І. Кудрявцев, П. Ф. Водзякін, слюсарі І. О. Валов, О. В. Куркотов та ін.¹⁸ Гордістю всього заводу стали ковалі Ф. В. Грабар, О. В. Скрипка, Г. О. Остаповський, З. А. Олійник та інші, які поліпшили технологію виробництва, зокрема чистового штампування деталей, скоротивши час їх обробки на 43%. 1942 р. вони виконували за зміну 2—3 і більше норм. За 8 місяців 1942 р. випуск продукції ковальського цеху збільшився втриє. Знатні робітники І. С. Балашов і Л. А. Іванов стали першими тисячниками заводу¹⁹. У соціалістичному змаганні на честь 25-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції особливо відзначилися цехи, керовані арсенальцями М. Г. Зайковатим, Д. І. Половинчиком, І. М. Кригелем, бригади Д. П. Баранова, М. О. Снігурьова та ін.²⁰

Наприкінці липня 1941 р. розпочався монтаж устаткування «Ленінської кузни». Для відновлення діяльності підприємства у нових умовах багато зусиль доклали кадрові робітники А. Шербаков, М. Регулянт, О. Гаєнко, Б. Климанов, Г. Гадомський, М. Монета²¹. Протягом перших трьох місяців роботи обсяг продукції потроївся²². Відчувалася нестача кваліфікованих кадрів, але швидко оволодівали спеціальностями і робили все можливе для успішного виконання виробничої програми жінки та молодь. 1942 р. високих показників досягли молоді робітники-верстатники брати Желтовські, слюсарі тт. Крюков, Кислінська та ін.²³ У період героїчної оборони Сталінграда колективу «Ленінської кузни» вручили перехідний Червоний прапор ДКО за успішне виконання урядового завдання по випуску бронекатерів²⁴.

Швидкими темпами, відповідно до обставин, розгорнув роботу в тилу Київський верстатобудівний завод ім. Горького, евакуйований в м. Кизел Пермської області. Згідно з наказом Наркомверстатобуду СРСР за № 102 від 5 серпня 1941 р. підприємство збереглося як самостійна одиниця і стало називатися Кизелівським верстатобудівним заводом ім. Горького, який уже у вересні 1941 р. дав першу продукцію.

¹⁶ Там же, арк. 58—59, 61—62, 72—76, 77; А. В. Митрофанова. Назв. праця, стор. 124.

¹⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 328, арк. 58, 86.

¹⁸ «Ленінський путь», 6 вересня 1941 р.

¹⁹ «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У і Верховної Ради УРСР), 3 жовтня 1942 р.; Арсенал імені В. І. Леніна. 1764—1964, К., 1964, стор. 153—154.

²⁰ Арсенал імені В. І. Леніна..., стор. 154.

²¹ История ордена Ленина завода «Ленинская кузница» (1862—1962), К., 1967, стор. 208—211.

²² Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 498.

²³ История ордена Ленина завода «Ленинская кузница» (1862—1962), стор. 217.

²⁴ Там же, стор. 211; История Киева, т. II, К., 1960, стор. 578—579.

Наказом Наркомату від 23 вересня 1941 р. за ударну роботу по будівництву, монтажу та підготовці до пуску верстатозаводу було премійовано 33 робітники. З початку війни колектив підприємства випустив 375 верстатів, тобто на 209 менше, ніж у першій половині 1941 р. Але завдяки перебудові технологічного процесу, переведенню виробництва на потік план 1942 р. було виконано достроково²⁵.

26 липня 1941 р. Раднарком Башкирської АРСР, куди евакуювався Одеський верстатобудівний завод ім. Леніна, вжив термінових заходів до негайного відновлення його діяльності. Навколо кадрових робітників-одеситів згуртувався дружний виробничий колектив, який за короткий час побудував кілька цехів і здійснив монтажні роботи. Визначних успіхів у праці досягли тт. Семашко, Скупін, Мезенцев, Бондаренко, Усенко та ін.²⁶ Уже в жовтні 1941 р. завод виконав виробничу програму завдяки добрій організації соціалістичного змагання. 1942 р. зварниця Г. Кириченко, фрезерувальниця т. Якупова стали відмінницями соцзмагання, токаря Н. Шуригіну нагородили грамотою Президії Верховної Ради Башкирської АРСР²⁷. На заводі діяли школи передовиків виробництва і фабрично-заводського навчання, де молоді робітники поглиблювали свої технічні знання і з успіхом оволодівали новими професіями. Уже в першій половині 1942 р. трудівники підприємства досягли випуску довоєнного обсягу продукції, завоювавши друге місце у всесоюзному соціалістичному змаганні і перше у республіканському серед верстатобудівників. 1943 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР за зразкове виконання урядових завдань по випуску оборонної продукції завод було нагороджено орденом Леніна, а численну групу робітників — орденами і медалями Радянського Союзу²⁸.

В складних умовах налагоджували виробництво паравозо-вагоноремонтні заводи (евакуювано 13). Наприкінці 1941 р. на них ввели в дію 1149 одиниць устаткування з 1749, частина яких ще була в дорозі²⁹. Проте ще до завершення монтажу трудящі приступали до виконання виробничих завдань — ремонту паровозів, вагонів. Прикладом може служити евакуйований до Барнаула Нижньодніпровський вагоноремонтний завод, цех № 1 якого з жовтня 1941 р. почав давати продукцію, коли ще йшли будівельні роботи³⁰.

1942 р. він вісім місяців утримував перехідний Червоний прапор Барнаульського вагоноремонтного заводу, перевершивши довоєнний рівень виробництва у 14 разів³¹. Велика заслуга у цьому належала майстрам Г. Д. Гоманьку, С. С. Васічкіну, раціоналізатору М. В. Катруку, токарям-багатоверстатникам Фальку, Сімчиліну, Михальченку, комсомольці Г. Хмель та ін.

Харківський паровозоремонтний завод перебазувався у м. Перм, де вже в серпні 1942 р. випустив з ремонту 34, а за 20 днів вересня — 14 паровозів³². Раніше згідно з наказом Наркомату шляхів сполучення

²⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 8259, оп. 1, спр. 3501, арк. 33, 38; спр. 4, арк. 50; Києщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., К., 1963, стор. 402—403; Історія робітничого класу УРСР, стор. 306.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 54, арк. 13—16.

²⁷ Там же, арк. 15—18.

²⁸ Там же, арк. 15—18, 22, 26; Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. II, Одесса, 1949, стор. 96—98.

²⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 42, спр. 366, арк. 17—18.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 167, арк. 1—5.

³¹ Там же, арк. 3—5, 21, 24, 25.

³² Харківський обласний державний архів, ф. Р-5662, оп. 1, спр. 9, арк. 57—58; спр. 12, арк. 66, 67, 80.

СРСР від 15 і 24 грудня 1941 р. частину робітників і устаткування ХПРЗ було передано Управлінню будівництва Північної залізниці й відправлено до м. Котласа. Наприкінці 1941 р. в Уфі на вільних площах місцевого заводу на базі Запорізького (в складі 481 робітника)³³, Станіславського (85) та Ізюмського (54) ПВРЗ було створено 7 цехів і змонтовано підстанцію № 3³⁴.

Запорізькі паровозоремонтники зразу ж включилися в боротьбу за виконання виробничих планів. Приклад самовідданої праці показували робітники-комуністи тендерного цеху тт. Ільїн, Карнаух, що систематично давали дві-три норми виробітку. Тов. Пелюшек у передтравневому соціалістичному змаганні 1942 р. виступив ініціатором руху багатOVERстатників. Колектив підприємства брав активну участь у будівництві бронепоездів «Александр Невский» і «Александр Суворов». Кращі виробничники Є. Г. Ларченко і Р. С. Солдатенко стали машиністами і з групою добровольців — робітників заводу билися з ворогом на берегах Волги. За зразкове виконання завдань Наркомат неодноразово відзначав колектив цеху оборонної продукції Канацького ВРЗ, де із запалом працювали запорізькі робітниці М. Чепець, Г. Пономаренко, Г. Єфремова, М. Чучко та ін. Начальник цього цеху Г. М. Жебрak у 1945 р. був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і Почесною грамотою Президії Верховної Ради Чуваської АРСР³⁵.

Велику трудову активність виявили шахтарі Донбасу. На шахтах тресту «Прокоп'євськвугілля» (Кузбас) на початку 1942 р. працювало 964 донецьких гірники, зокрема 11 Героїв Соціалістичної Праці. Серед них — головний інженер комбінату «Сталінвугілля» Г. П. Заблодський, який у Кузбасі зайняв таку ж посаду в «Анжервугілля», а згодом у комбінаті «Кемероввугілля»; головний інженер шахти № 5—7 в Анжеро-Судженському районі М. І. Логвиненко; врубмашиніст О. Ф. Пучнов. Трудящі Донбасу з радістю передавали свій досвід кузбасівцям.

У зміцненні промислового й оборонного потенціалу Кузбасу значним був внесок працівників науково-дослідних інститутів України³⁶. Так, у м. Ленінськ-Кузнецьку працював Макіївський інститут техніки безпеки в гірничій промисловості (директор т. Борисов), що евакуювався сюди в грудні 1941 р. Наступного року його науковці розробляли 34 теми. Впровадження 7 з них у виробництво сприяло використанню у промисловості нових вибухових речовин, інструментів тощо. Інститутом було проведено обслідування 80 шахтопластів і визначено їх потужність, а також газонасиченість деяких шахт тресту «Кемероввугілля» та ін.³⁷ Частина донбасівців працювала в Карагандинському басейні. Тут, зокрема, перебувала група гірників шахти-гіганта 1—2 «Красный Октябрь» (м. Єнакієво). Їх сім'ї розмістилися у Володаровці Айртауського району Північно-Казахстанської області, де були тепло і побратньому прийняті казахським народом³⁸.

На Уралі (рудники Високогірський, Бакалу, гора Благодать) пра-

³³ Частину робітників Запорізького ПРЗ було евакуйовано на Борисоглебський вагоноремонтний завод, а потім на Канацький ВРЗ Чуваської АРСР. (Див. Б. Сатановський, Л. Кириллова, Запорожский электровозоремонтный. Из истории завода. Днепропетровск, 1965, стор. 67).

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 54, арк. 30—33.

³⁵ Б. Сатановський, Л. Кириллова. Назв. праця, стор. 68—71.

³⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. I, стор. 296—297.

³⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 8225, оп. I, спр. 398, арк. 1—2; спр. 4080, арк. I, 4.

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 373, арк. 38—44, 52.

цювали гірники Криворіжжя³⁹, зокрема зачинатель руху тисячників серед рудокопів О. Семиволос, який до 25-річчя Радянської України виконав змінне завдання на 4500%, пройшовши 35 погонних метрів штрека. За високопродуктивну працю і впровадження швидкісних методів буріння 1942 р. О. Семиволосу було присуджено Державну премію. Значних успіхів досягли також І. Завертайло, С. Єременко, Куриленко, Власенко, Онуфрієнко та ін.⁴⁰

На початку 1942 р. на повну потужність розгорнула роботу і більшість евакуйованих у тил підприємств легкої та харчової промисловості України⁴¹. У Куйбишевській області їх працювало понад 10, зокрема Харківська ордена Трудового Червоного Прапора швейна фабрика ім. Тинякова (1 тис. робітників), яка в грудні 1941 р. відновила роботу в селищі Язиково Таганського району на виробничих площах суконної фабрики ім. Калініна. Того ж місяця колектив її дав фронтові 3 тис. шинелей⁴². Наприкінці вересня 1941 р. у м. Ульяновську почала працювати київська швейна фабрика ім. Горького (понад 650 швейних машин і 200 робітників), яка в IV кварталі випустила кілька десятків тисяч шинелей⁴³. Видатних трудових успіхів досягли колективи заводів Наркомхарчопрому СРСР «Більшовик» (Одеса) і «Астра» (м. Миколаїв), що об'єдналися в селищі Кенель. 3 вересня 1941 р. вони почали випускати устаткування для харчової промисловості й оборонну продукцію. План IV кварталу 1941 р. підприємство виконало на 155%. Наказом Наркомхарчопрому СРСР від 27 квітня 1942 р. за своєчасний пуск заводу і за хороші показники в IV кварталі 30 робітників було нагороджено значком «Відмінник соціалістичного змагання НКХП СРСР» і 10 — похвальними грамотами. Включившись у всесоюзне соціалістичне змагання, колектив заводу добився значних успіхів у впровадженні нової технології і передових методів праці. Лише за перше півріччя 1942 р. економічний ефект від раціоналізаторських пропозицій становив 297 091 крб.⁴⁴

Ряд підприємств легкої і харчової промисловості було розміщено в Таджикиській, Узбецькій і Казахській РСР. Так, в Таджикистані діяли Феодосійський консервний завод «Червоний Перекоп», Сімферопольський консервний завод ім. Першого травня, Одеський і Полтавський маслозаводи та ін. В Узбекистані — Дніпропетровська швейна фабрика ім. Володарського, Харківська кенафна, Ворошиловградська бавовняного раміння і раміної тасьми і т. ін.⁴⁵. Устаткування цих підприємств було встановлено на новобудовах. Українські трудящі допомагали місцевим робітникам оволодівати професіями, удосконалювати виробництво, забезпечивши значний приріст промислових і продовольчих продуктів.

В Казахській РСР у м. Семипалатинську було створено взуттєву фабрику шляхом об'єднання 8-ї київської, азовської і артемівської фабрик. 1942 р. на базі Балаклавського консервного заводу виникли

³⁹ П. Варгатюк, А. Дольчук. Рудна скарбниця Півдня, Дніпропетровськ, 1966, стор. 98.

⁴⁰ «Комуніст», 25 грудня 1942 р.; Гвардия тыла, М., 1962, стор. 98—102.

⁴¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 42, спр. 366, арк. 33.

⁴² ПА ІІП ЦК КП України, матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 44, арк. 42, 195—196.

⁴³ Там же, арк. 23.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 44, арк. 220, 222.

⁴⁵ Л. П. Сечкина. Из истории размещения эвакуированных предприятий на территории Таджикской ССР в годы Великой Отечественной войны. — «Известия отдела общественных наук АН Таджикской ССР», № 3 (78), стор. 87—89; Из истории дружбы украинского и узбекского народов..., стор. 22, 47.

такі ж підприємства в Аральську і Бертисі. Евакуйоване устаткування дванадцяти цукрових заводів України стало основою дальшого розвитку цієї галузі промисловості в Казахстані⁴⁶.

В цілому до середини 1942 р. переважна більшість українських підприємств працювала вже на повну потужність. Їх швидке відновлення на Сході мало велике значення для нарощування оборонної могутності країни. Своєчасна евакуація з України цінного устаткування, висококваліфікованих кадрів робітників, інженерів, техніків сприяла швидкому піднесенню промислового виробництва у країні з кінця 1941 р.⁴⁷.

Введення у дію в стислі строки евакуйованих українських підприємств — великий подвиг робітничого класу, керованого Комуністичною партією. Завдяки великій воєнно-організаторській роботі Комуністичної партії Радянського Союзу «було евакуйовано і в короткий строк पुषено більш як 1360 великих промислових підприємств. На східну індустріальну базу ліг основний тягар постачання нашої армії озброєння та спорядження»⁴⁸. В цей тяжкий час яскраво проявилася сила радянського патріотизму і ленінської дружби народів.

Влившись у дружну сім'ю трудящих братніх радянських республік, українські робітники самовідданою працею, спільними зусиллями готували передумови вирішального перелому в ході війни, повного розгрому німецько-фашистських загарбників.

⁴⁶ К. Ю. Оразов. К истории приема и размещения в Казахстане эвакуированных предприятий и населения.— «Вестник АН Казахской ССР», червень 1963, № 6 (219), стор. 15—17.

⁴⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні..., ч. I, стор. 297—298.

⁴⁸ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 21.

С. Н. САЖЕНЮК

* * *

На роки Великої Вітчизняної війни припадають значні досягнення робітничого класу, інженерів, техніків, учених Радянського Союзу у важкій і воєнній промисловості. До кінця 1942 р. було створено могутню воєнну економіку. Урал, Сибір, Поволжя перетворилися у величезні арсенали Країни Рад. Сюди в надзвичайно короткі строки було евакуйовано і ряд великих підприємств України, тимчасово окупованої фашистськими загарбниками. Відновивши з братньою допомогою народів СРСР роботу евакуйованих підприємств у глибокому тилу, робітничий клас України докладав усіх зусиль до піднесення їх продуктивності. Поліпшення технології фабрик і заводів, розвиток масового соціалістичного змагання, раціоналізаторства і винахідництва сприяли збільшенню виробництва бойової техніки, озброєння і боєприпасів.

Однак дальший розвиток воєнної економіки значною мірою залежав від забезпечення підприємств паливом, металом, електроенергією.

Наприкінці 1942 — початку 1943 р. у країні склалося тяжке становище з паливом, внаслідок чого знизилося виробництво електроенергії, неповністю використовувались металургійні виробничі потужності. ЦК партії і Радянський уряд вжили необхідних заходів до збільшення вуглевидобутку, а також виробництва металу й електроенергії. Капіталовкладення в ці галузі підвищились порівняно з 1940 р. з 9 до 15%. На підприємствах вугільної промисловості 1943 р. працювало в 4, а металургійної промисловості у 1,5 раза більше робітників, ніж 1942 р.¹.

¹ История Великой Отечественной войны..., т. 3, стор. 151.

Постановами від 24 вересня 1942 р. ЦК ВКП(б) накреслив конкретні заходи щодо поліпшення партійної роботи у районах вугледобутку.

У розвиток вугільної промисловості Кузбасу і Уралу значний вклад внесли евакуйовані робітники та інженерно-технічні працівники Донбасу. У Прокопівську розташувались комбінат «Сталінвугілля», трести «Орджонікідзевугілля», «Артемвугілля», дев'ять шкіл ФЗН, Всесоюзний вугільний інститут і завод «Червоний промінь», у м. Аджеро-Судженську — заводи «Світло шахтаря», «Червоний металіст», п'ять шкіл ФЗН і РУ; у Киселевську — трест «Дзержинськвугілля», Рутченківський рудоремонтний завод і п'ять шкіл ФЗН; в м. Ленінськ-Кузнецьку — трест «Чистяківантрацит», Макіївський науково-дослідний інститут вугільної промисловості, десять шкіл ФЗН та РУ; в м. Кемерово — трест «Радянськвугілля», Харківський вуглехімічний науково-дослідний інститут та ін. 27 відповідальних партійних і господарських працівників України працювали на керівній роботі в Кузбасі, серед них колишній секретар Дебальцівського РК КП(б)У Г. Є. Корнеєв — секретарем Куйбишевського РК ВКП(б) м. Сталінська; колишній секретар Дніпродзержинського МК КП(б)У І. І. Шевченко — секретарем Кемеровського МК ВКП(б); колишній секретар Запорізького МК КП(б)У І. С. Яцкевич — секретарем Сталінського МК ВКП(б), колишній головний енергетик тресту «Радянськвугілля» (Макіївка) Н. М. Деряженцев — механіком будівельної контори шахти ім. Орджонікідзе тресту «Кузбасшахтбуду»² та ін.

Бригада вибійника-новатора В. Н. Корнакова, що працювала на шахті ім. К. Є. Ворошилова, на основі раціоналізації виробництва перевищила середню продуктивність вибійника Кузбасу в 16—17 разів. Досвід передової бригади було поширено на інші шахти басейну³.

Вибійник Е. Е. Дев'яткін 1944 р. виконав три річні норми, а протягом грудня щоденно перевиконував завдання у 9 разів. В. Р. Семкін за одинадцять місяців зробив три річних планових завдання, а шахтар Ленінського рудника К. І. Ізмєстєв працював уже в рахунок 1946 р.⁴

У Караганду було евакуйовано устаткування шахт і заводів з Ворошиловградської області. За рахунок партійних і господарських працівників Донбасу ЦК ВКП(б) зміцнив Карагандинську партійну організацію, управління вугільного комбінату і трестів. Першим секретарем обкому партії було обрано Л. Г. Мельникова, секретарем міськкому партії — тов. Бурмистрова. На господарську роботу були призначені: Г. Г. Спіцин — начальником комбінату «Карагандаугілля», Д. Г. Ляпін — головним інженером комбінату, Н. В. Качура — заступником начальника комбінату, Р. А. Селецький — начальником технічного відділу комбінату і т. д.⁵

Карагандинська партійна організація здійснила значну роботу, мобілізуючи трудящих на виконання рішень ЦК ВКП(б) і Державного Комітету Оборони. Уже наприкінці 1942 р. спостерігалось піднесення вугледобутку, яке неухильно продовжувалося до кінця війни. Шахти комбінату «Карагандаугілля», де працювала більшість робітників Донеччини, виконали план за березень і квітень 1943 р. Цього року порівняно з попереднім вугледобуток у басейні зріс на 36,6%⁶.

² Партархів Новосибірського обкому КПРС, ф. 4, оп. 44, од. зб. 136, арк. 2—64.

³ «Кузбасс», 1 і 20 січня 1945 р.

⁴ История Великой Отечественной войны..., т. 3, стор. 154.

⁵ Н. Н. Даулабаев. Трудовой подвиг шахтеров Караганды в период Великой Отечественной войны. — «Ученые записки Казахского университета», вып. IV, т. 38, Алма-Ата, 1959, стор. 24.

⁶ История Великой Отечественной войны..., т. 3, стор. 153.

Під керівництвом партійної організації (парторг ЦК В. С. Ніколаєнко) відстаюча шахта № 18 вийшла у передові. У січні 1943 р. вона виконала план на 101,7%, а у березні — на 118%, завоювавши першість у всесоюзному соцзмаганні. Її колективу було присуджено перехідний Червоний прапор ВЦРПС і Наркомату вугільної промисловості. У березні 1943 р. тресту було присуджено перехідний Червоний прапор ДКО, а до кінця року він подвоїв вуглевидобуток⁷.

Українські гірники виступали носіями передової виробничої культури. На весь басейн стали відомі імена наваловідбійника Панкєєва з шахти ім. Костенка, врубмашиніста Брусилова з шахти № 3-біс, які виконували змінні завдання на 300%!

У Караганді 1943 р. стали давати вугілля нові шахти № 53, 56, 57, 59, було відкрито 28 нових горизонтів, обладнаних необхідними машинами і механізмами переважно за допомогою заводу ім. Пархоменка, який поряд з виконанням замовлень для фронту виготовляв устаткування для механізованого видобутку вугілля. Тільки за другу половину 1942 р. басейн одержав 30 електровозів, 60 лебідок, врубові машини, насоси тощо⁸. У вересні 1943 р. карагандинці, оголосивши фронтовий місячник, видали «на-гора» на 50 тис. т вугілля більше, ніж за попередній місяць⁹. А всього за роки війни вони видобули на десятки мільйонів тонн вугілля більше, ніж за три довоєнні п'ятирічки.

З величезним патріотичним піднесенням працювали у східних районах евакуйовані гірники Криворізького басейну. Комуніст О. І. Семиволос, вивчивши специфіку уральської руди, 6 лютого 1943 р. встановив всесоюзний рекорд швидкісного буріння¹⁰.

Виняткове значення для розвитку воєнної економіки мала металургійна промисловість, центр якої з початку війни перемістився на Урал і в Сибір. Сюди ж евакуювались і підприємства південної металургії. Але місцеві металургійні заводи виробляли переважно метал, непридатний для воєнної промисловості. Тому необхідно було терміново змінити їх спеціалізацію. У цьому дуже допомогли українські металурги, які передавали свій досвід виплавки високоякісної сталі і виробництва прокату місцевим робітникам, в тісному співробітництві з ними зробили значний внесок у теорію і практику металургії.

На Ново-Тагільському, Златоустівському, ім. Серова та інших заводах протягом трьох місяців було освоєно виплавку складнолегованих, прокат броньової та інших марок високоякісної сталі¹¹.

При цьому виявлено чимало винахідливості. Так, інженери, техніки, робітники Магнітогорського металургійного комбінату під керівництвом видатного радянського металурга Г. І. Носова, начальника мартенівського цеху № 3 В. А. Смирнова, разом з сталеварами А. С. Поздняковим, Т. Н. Абраменком, майстром М. М. Сильком розробили новий технологічний процес і забезпечили плавку спеціальної сталі в печах, розрахованих на виробництво металу звичайних марок. Вони також з успіхом виконали воєнне замовлення на броньову сталь, хоча й не мали для її виробництва спеціального устаткування. За пропозицією заступника головного начальника комбінату комуніста Н. А. Риженка броньовий лист катали на блюмінгу. Тут же за винятково короткий строк змонтували евакуйований з Маріупольського за-

⁷ Н. Н. Даулабаєв. Назв. праця, стор. 25—26.

⁸ Там же, стор. 22.

⁹ «Казахстанская правда», 23 жовтня 1943 р.

¹⁰ «Комсомольская правда», 9 лютого 1943 р.

¹¹ Челябинская область за 40 лет Советской власти, Челябинск, 1957, стор. 239—240.

воду ім. Ілліча найпотужніший в СРСР бронепрокатний стан № 1250, а також прокатний стан з «Запоріжсталі». За зразкове виконання урядових завдань Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 листопада 1941 р. орденом Леніна нагороджено Г. І. Носова, Н. А. Риженка, орденом Трудового Червоного Прапора — А. С. Позднякова, Г. В. Савельєва, В. А. Смирнова та ін.¹²

Колектив Кузнецького металургійного комбінату освоїв прокат броньового листа на звичайному рельсобалочному стані. Тут з великим патріотичним піднесенням працювали й українські металурги. Досвідчений донецький сталевар В. М. Амосов був одним з ініціаторів швидкісного варіння високоякісної легованої сталі в мартенівських печах Златоустівського металургійного заводу. Він розробив і впровадив нову технологію, досягши систематичного збільшення з'йому сталі з кожного кв. м поду печі. За роки війни його бригада дала фронту понад 35 тис. т сталі понад план¹³. Завдяки героїчній праці металургів листопркатний стан з Дніпродзержинського металургійного заводу 1942 р. виробляв броні більше, ніж до війни¹⁴.

Порівняно з липнем у грудні 1941 р. випуск броньової сталі заводами Уралу і Сибіру збільшився майже у 20 разів¹⁵. Радянський Союз навіть в умовах війни випереджав США, Англію та інші капіталістичні країни за темпами розвитку металургії. Якщо максимальна частка легованої сталі від загальної прокатної становила 1943 р. у США 14,9%, Англії — 12,3%, то в СРСР — 20,6%¹⁶.

Партійні організації й керівництво металургійних заводів вміло поєднували досвід доменщиків Уралу, Сибіру, України та інших районів країни, що сприяло досягненню високих показників у роботі. На Нижньо-Тагільському заводі ім. Куйбишева місцеві металурги разом з групою доменщиків Макіївського металургійного заводу ім. Кірова скоротили втрати чавуну у 5 разів. Українські металурги з Донецького заводу ім. Сталіна Метасов, Голищ, Бедін, Мустихін розробили технологію і виплавили в звичайних мартенівських печах спеціальні леговані сталі, які раніше виплавлялися лише в електropечях¹⁷.

Прискореними темпами у східних районах країни розвивалося виробництво труб і металовиробів, що мало велике значення для авіаційної, танкової та артилерійської промисловості. Швидко будувалась друга черга Челябінського трубопрокатного заводу по виробництву труб великих діаметрів, Першоуральський новотрубний завод-гігант значно розширювався за рахунок устаткування Дніпропетровського ім. Леніна та інших заводів України¹⁸. Тут протягом шести місяців було введено в експлуатацію потужний безперервний прокатний стан¹⁹.

Країна воювала і будувала. Лише 1943 р. було споруджено 3 доменні і 20 мартенівських печей, 23 електропечі, 8 прокатних станів, 3 коксові батареї. Їх потужність становила 735 тис. т чавуну, 1251 тис. т сталі, 215 тис. т прокату, 1170 т коксу за рік²⁰. Всього ж за 1943—1945 рр. у східних районах країни було введено в експлуатацію 349 великих металургійних об'єктів, зокрема 24 доменних, 128 мартенів-

¹² Челябинская область за 40 лет Советской власти, стор. 235.

¹³ Історія робітничого класу Української РСР..., т. II, стор. 307.

¹⁴ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 455.

¹⁵ Вторая мировая война, ч. I, М., 1966, стор. 79.

¹⁶ «Вопросы истории», 1958, № 12, стор. 39.

¹⁷ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, стор. 455.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, інв. № 159, арк. 1.

¹⁹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, стор. 455.

²⁰ История Великой Отечественной войны..., т. 3, стор. 161.

ських і 70 електропечей, 4 бессемерівських конвертора, 56 прокатних станів, 67 коксових батарей²¹.

Це дало змогу повністю забезпечити підприємства воєнної промисловості високоякісним металом для випуску бойової техніки. Порівняно з 1942 р. виплавка чавуну в 1943 р. становила 117%, 1944 р. — 153%, 1945 р. — 184%; виплавка сталі відповідно 105%, 135%, 152%; виробництво прокату 105%, 134%, 157%; випалювання коксу — 119%, 167%, 198%²². У цьому чимала заслуга металургів Донбасу і Придніпров'я, які разом з іншими народами нашої Батьківщини самовіддано працювали в ім'я перемоги над фашизмом.

За роки війни у східних районах країни було споруджено нові і значно збільшено потужність діючих електростанцій, на будівництві яких у Сибіру, Поволжі, Казахстані, Середній Азії, на Уралі з успіхом застосовували свій досвід і знання кваліфіковані робітники, інженери і техніки з України. Протягом 1943 р. виробіток електроенергії зріс з 29 до 32,3, а в 1944 р. до 39,2 млрд. *квт.-год.* У першому півріччі 1945 р. порівняно з відповідним періодом 1944 р. він зріс ще на 12,4%²³.

Самовіддано працювали на Сході робітники евакуйованої з України машинобудівної та воєнної промисловості. Одеський верстатобудівний завод ім. Леніна діяв у Башкирській АРСР. Його колектив, включившись у Всесоюзне соціалістичне змагання, щорічно перевиконував плани замовлень для авіаційної і танкової промисловості. Указом Президії Верховної Ради СРСР за зразкове виконання урядових завдань завод нагороджено орденом Леніна²⁴.

На основі устаткування київського машинобудівного заводу «Більшовик» у м. Свердловську виник «Уралважмаш», який 3 січня 1942 р. почав випуск воєнної продукції. У передтравневому соціалістичному змаганні тут день-у-день зростали ряди передовиків виробництва. Так, у січні 1942 р. на заводі працювало 119 робітників, що виконували планові завдання на 200—300%, у лютому — уже 123, а в березні — 165. З'явилися також перші тисячники. Кандидат у члени партії Кушнір 12 березня виконав норму на 980%, а 26 — на 1310%; коваль Дацюк 24 березня — на 946%, 28 — на 1045,4%, а 4 квітня — на 1366,7%. Слюсар Афанасьєв 23 березня виконав денне завдання на 982%. Одночасно на заводі виникли фронтові бригади, які брали на себе зобов'язання не залишати робочого місця, доки не буде виконано виробниче завдання, постійно перевиконуючи норми виробітку на 300—400%, внаслідок чого токарі на чолі з бригадиром Кіосовим завершили піврічну програму до 24 квітня 1942 р. У цілому колектив заводу виконав план на 170%²⁵. У процесі соціалістичного змагання широко розвивалося раціоналізаторство і винахідництво. Так, за перше півріччя 1943 р. 240 рацпропозицій дали економію в 300 тис. крб.²⁵

У вересні 1941 р. на Уралі почав працювати на повну потужність Київський верстатобудівний завод ім. Горького. Виробничу програму 1942 р. він завершив до 25-річчя Великого Жовтня, а за листопад — грудень дав 20% річної виробничої програми²⁶. За зразкове і дострокове виконання виробничих програм і урядових завдань завод неодноразово завойовував перехідні прапори, а 10 січня 1943 р. Указом Пре-

²¹ Вторая мировая война, ч. I, стор. 80.

²² Г. С. Кравченко. Военная экономика СССР (1941—1945), М., 1963, стор. 236.

²³ Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945), М., 1961, стор. 434.

²⁴ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. II, стор. 96—98.

²⁵ Киевщина в годы Великой Отечественной войны..., стор. 383, 406.

²⁶ «Комуніст», 27 січня 1943 р.

зидії Верховної Ради СРСР нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

З особливим піднесенням працювали для потреб фронту робітники київського «Арсеналу», збільшивши випуск озброєння з січня по серпень 1942 р. у вісім разів²⁷. Гвардійцями трудового фронту називали на заводі кадрових робітників І. Т. Мар'янченка, В. М. Головатого, Г. Я. Царика, Ф. В. Грабаря, Я. І. Глушенка і багатьох інших. Новатори заводу І. С. Балашов і Л. А. Іванов виконували щоденні завдання на 1000%. Значно перевиконували встановлені норми робітники Е. І. Павленко, Г. В. Вальтер, С. І. Собещанський та ін. Протягом 1942 р. продуктивність праці зросла у сім разів, що сприяло достроковому виконанню заводом виробничої програми. Виконуючи соціалістичні зобов'язання на честь 27-ої річниці Жовтня, кожний трудівник давав щоденно 2—3 змінні норми, 83% з них були новаторами. Як завжди, в авангарді йшли комуністи: токарі С. В. Наконечний, П. Ф. Пархомчук, слюсарі Ф. Ф. Євтушенко і Є. І. Павлюченко, ковалі Г. О. Озановський і В. П. Головатий та ін.

Трудовий подвиг арсенальців високо оцінили Комуністична партія і Радянський уряд. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 18 січня, 3 липня 1942 р. і 5 серпня 1944 р. орденами і медалями Радянського Союзу було нагороджено 83 робітники. Колектив підприємства двічі завойовував перехідні Червоні прапори, а в січні 1945 р. зайняв перше місце у всесоюзному соціалістичному змаганні й перехідний Червоний прапор ЦК ВКП(б) і утримував його до кінця війни²⁸.

Нового змісту набула праця харківських машинобудівників, які у 1943—1945 рр. неодноразово виходили переможцями у всесоюзному соціалістичному змаганні, завойовували перехідні прапори ДКО, наркоматів, ВЦРПС.

Систематично виконував урядові замовлення Кемеровський електромеханічний завод, де було чимало харків'ян, які привезли з собою верстати й устаткування. Колектив підприємства поряд з випуском продукції для вугільної промисловості, виконував і завдання ДКО²⁹.

Значних успіхів у 1942—1945 рр. досяг колектив Чебоксарського електромеханічного заводу, де також працювала значна частина харків'ян. Систематично перевиконував норми виробітку слюсар-стахановець Є. В. Дмитренко, за що в 1944 р. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Багатьох молодих робітників він навчив своїй спеціальності. Приклад старих робітників-комуністів наслідувала молодь. З ініціативи заводської комсомольської організації (секретар В. Партоліна) створювалися фронтові бригади. За високі трудові показники у травні—липні 1942 р. завод було нагороджено перехідним Червоним прапором ВЦРПС, ДКО і Наркомату, а пізніше — орденом Трудового Червоного Прапора. Урядових нагород удостоєні також слюсарі Є. В. Дмитренко, Ф. С. Довгаль, Г. Г. Міщенко, М. С. Чиркова, модельник А. П. Левченко, револьверниця А. І. Зверева, начальники цехів В. І. Златопольський, А. І. Кінгсбурський, Л. М. Просян, О. В. Троїцький, С. Г. Федченко та ін.³⁰

Заводи Харківський ім. Комінтерну та Маріупольський ім. Ілліча стали ядром танкобудування на Уралі. Включившись у всесоюзне соціалістичне змагання, цей об'єднаний колектив у травні—жовт-

²⁷ «Комуніст», 3 жовтня 1942 р.

²⁸ «Арсенал» ім. В. І. Леніна..., стор. 154—160.

²⁹ Очерк истории Харьковского электромеханического завода, ч. II, Харьков, 1965, стор. 130; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 815, арк. 54.

³⁰ Очерк истории Харьковского электромеханического завода, ч. II, стор. 132; «Правда», 2 жовтня 1943 р.

ні 1942 р. завойовував перехідний Червоний прапор ДКО і прапор 3-ї гвардійської дивізії³¹. Тут широкого розмаху набрало змагання між цехами і дільницями, в якому брало участь 90% робітників. Це сприяло достроковому виконанню річної програми. Так, у цеху № 119 обрубник Журавкін у грудні 1942 р. приступив до здійснення планового завдання 4-го року, а бригада стругальників цеху № 110 у складі Куца, Мурашика і Дудника на той час виконала 6 річних норм³².

Широкого застосування набуло змагання по професіях, що сприяло підвищенню продуктивності праці й зростанню рядів передовиків виробництва. Так, кількість стахановців з 1 січня 1942 р. до 1 березня 1943 р. зросла з 3 778 до 10 160, ударників відповідно з 1 983 до 4 241, а тисячників — з 1 до 160 чоловік³³.

Одночасно з зростанням рядів стахановців і ударників збільшувалась кількість багатOVERSTATників. На заводах танкової промисловості на початку 1943 р. після громадського огляду організації праці 700 робітників почали працювати на багатьох верстатах, і 1122 — суміщати професії. У процесі розвитку соціалістичного змагання бурхливо зростали ряди раціоналізаторів. Так, лише протягом місяця надійшло понад 3 тис. рацпропозицій, з яких 700 було реалізовано. Це дало понад 8 млн. крб. річної економії³⁴.

За значні виробничі досягнення у 1942—1943 рр. високих урядових нагород було удостоєно 525 робітників, 258 одержали значки «Відмінник соціалістичного змагання». Директору заводу Ю. Є. Моксареву і головному конструктору А. А. Морозову було присвоєно звання Героя Соціалістичної праці³⁵. 1943 р. комсомольсько-молодіжні бригади заводів «Арсенал», «Більшовик», Судоремонтного, «Трансигнал», розгорнувши змагання за прикладом московської комсомолки К. Барішинкової, завоювали звання фронтових.

На «Трансигналі» виникло 36 фронтових бригад, Суднобудівному — 32, «Арсеналі» — 34 і т. д., кожна з них систематично перевиконувала місячні завдання. Комсомольці «Арсеналу» своїми силами збудували 15 гармат і укомплектували добровольцями обслуговуючий персонал, а «Ленінської кузні» виготовили снаряди для семи артилерійських полків³⁶. Завдяки самовідданій праці молоді фронт додатково одержав сотні танків, літаків, десятки тисяч гармат. Рух за право називатися фронтowymi бригадами сприяв зростанню випуску оборонної продукції з меншими виробничими витратами.

В результаті напруженої праці в тилу Радянська Армія з 1943 р. не відчувала нестачі у бойовій техніці, озброєнні, боєприпасах. Злагоджене воєнне господарство нашої країни цілком задовольняло потреби фронту. У цьому є значна заслуга робітників, інженерів, техніків Радянської України. Сподівання фашистських стратегів, що з втратою України та інших важливих промислових центрів СРСР залишиться без вугілля, металу, оборонної промисловості, зазнали краху. Радянський Союз не тільки здобув перемогу над фашизмом, але й вийшов з війни ще більш загартованим і зміцнілим.

М. І. КРАВЧУК

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 191, арк. 9.

³² Там же, арк. 10—12; спр. 309, арк. 4.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 191, арк. 12, 14.

³⁴ Там же, спр. 352, арк. 2—5, 30.

³⁵ Там же, спр. 191, арк. 9, 15.

³⁶ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 216, од. зб. 185, арк. 260—267.

КЛАУС РЕМЕР, ПЕТЕР БАХ

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ ЩОДО УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Найголовнішою метою монополістичних кіл Німеччини в епоху імперіалізму стало завоювання світового панування. Цій меті стали підпорядковуватися всі політичні, економічні й військові заходи кайзерівської держави. Правлячі класи Німеччини висували різноманітні плани здійснення такої політики, різниця яких полягала лише в питаннях тактики і не мала принципового характеру. Одне з двох найголовніших монополістичних угруповань вважало найголовнішим противником німецького імперіалізму Англію і планувало встановити світове панування лише шляхом відкритої воєнної експансії. Друге угруповання вважало головним ворогом Росію і, також надаючи великого значення війні, розглядало її, тимчасом, лише як перший етап своєї політики, слідом за яким мало бути здійснене остаточне підкорення розгромленої у війні Росії методами дипломатії та економічної експансії¹.

Східна політика обох угруповань була однаково агресивною. Незважаючи на те, що інтереси німецьких імперіалістів спрямовувалися насамперед у Прибалтику, впливові групи монополістів, політиків і військових віддавали перевагу експансії на Україну — важливий економічний район, що в 1913 р. давав 48% промислової і 51,8% сільськогосподарської продукції всієї царської Росії². Багаті запаси корисних копалин і родюча земля України здавна привертала увагу німецьких промисловців, які ще задовго до початку першої світової війни почали вміщувати тут свої капітали³. Слід зазначити, що у виробленні своєї східної політики імперіалістична Німеччина зважала не лише на загарбання економічного потенціалу України, але й на стратегічне використання її території як бази для розвитку експансії в бік Кавказу, а потім — Ірану та Індії. У перспективі своєї політики німецькі монополісти передбачали перетворення України у власність німецького імперіалізму, і таким чином, практичну ізоляцію Росії від Чорного моря та його проток. За таких умов Німеччина загрожувала б найважливішій англійській колонії — Індії і забезпечувала захист східної частини Багдадської залізниці від Росії⁴.

Ясно й чітко сформулював цілі німецьких імперіалістів монополіст А. Тіссен: «Росія мусить поступитися нам районами Прибалтики, можливо, частиною Польщі і областями по Дунаю, включаючи Одесу, Приазов'ям і Кавказом. Це відкриє нам сухопутний шлях у Персію та Малу Азію... Ми досягнемо світового панування лише тоді, коли зараз прийдемо на Кавказ і в Малу Азію, щоб, у разі потреби, настигнути Англію в Єгипті та Індії»⁵. Радник концерну Тіссена М. Ерцбергер в

¹ W. Gutsche. Erst Europa — und dann die Welt. — «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» (далі — «ZfG»), 1964, № 5, стор. 745.

² БСЭ, т. 44, М., 1956, стор. 91; Ю. Я. Белан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году, К., 1960, стор. 15.

³ І. М. Кулінич. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 pp.), К., 1963, стор. 101.

⁴ F. Fischer. Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten. 1914—1918. — «Historische Zeitschrift», 188/2, стор. 287.

⁵ W. Basler. Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914—1918, Berlin, 1962, стор. 359—362.

одному з документів, переданому, між іншим, начальнику генерального штабу і прусському воєнному міністру фон Фалькенгайну та державному секретарю імперського морського міністерства фон Тірпіцу писав, що «розтрити російського колоса»⁶ неможливо без неодмінного відторгнення від нього України. Подібної ж точки зору дотримувався голова всенімецького союзу промисловців Г. Клас, який у доповідній записці, схваленій Круппом і Стіннесом⁷, вимагав повернути Росію в «допетрівські» кордони, позбавивши її всіх територій на захід від Дніпра, які мали перейти до складу новоутвореної польської держави. Українцям же дозволялося створити свою «державу» на Південному Лівобережжі Дніпра під «габсбурзьким скіпетром». Німецький публіцист П. Рорбах був активним пропагандистом так званої політики «лімітрофних держав», спрямованої проти Росії, і висував проект утворення формально самостійної української держави під німецьким протекторатом. Імперіалістичну суть своїх планів Рорбах намагався замаскувати «благородною місією» німецького мілітаризму, що мав, на його думку, «визволити» народи царської Росії, і необхідністю принесення в Росію «німецького порядку»⁸.

Плани використання релігійних і національних суперечностей, національно-визвольних тенденцій пригнічених народів в інтересах німецького імперіалізму були втіленням у життя старої ідеї Вільгельма II, який намагався розколоти на частини і знешкодити таким чином своїх ворогів — Британську й Російську імперії, спираючись при цьому як на міністерство закордонних справ так і на генеральний штаб⁹.

На початку серпня 1914 р. кайзер дав розпорядження «революціонізувати» Україну «прокламаціями, агентами й грошима»¹⁰, тобто вжити заходів до організації тут змов і заколотів. Одночасно з цим було вирішено за допомогою військово-морського флоту зокрема крейсерів «Гебен» і «Бреслау» обложити Одесу, знищити російський флот, що там перебував, і забезпечити таким чином десант «нейтральних» турецьких військ на Півдні Росії. Ця операція провалилася, але німецькі імперіалісти продовжували виношувати дальші плани воєнних дій на чорноморському узбережжі Росії, які були обговорені довіреним представником кайзерівського міністерства закордонних справ М. Циммером і начальником німецької військової місії в Туреччині генералом Ліманом фон Сандерсом. У новій операції намічалось використати не лише українців, мобілізованих в Австро-Угорщині, але й українців-військовополонених, колишніх солдатів царської армії¹¹.

Таким чином представники німецького імперіалізму, не відрізняючись між собою обраними методами, висували дві концепції у розв'язанні «українського питання» в інтересах Німеччини — утворення лімітрофної української держави, підлеглої Німеччині (з метою розколу й послаблення російської імперії), та організація саботажу, диверсій, заколотів на Україні, а також безпосереднє використання українців у війні з Росією.

⁶ W. Basler. Назв. праця, стор. 29.

⁷ H. Claß. Wider den Strom, Leipzig. 1932, стор. 326.

⁸ P. Rohrbach. Der Krieg und die deutsche Politik, Dresden, 1914, стор. 97—99.

⁹ F. Fischer. Griff nach der Weltmacht, Düsseldorf, 1964, стор. 139, 163, 174.

¹⁰ W. Bihl. Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen. — Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (далі — «Jb OE»), Bd. 14 (1966—3), стор. 362.

¹¹ W. Bihl. Österreich-Ungarn und der «Bund der Befreiung der Ukraina». — Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag, Graz, Wien, Köln, 1965, стор. 509; H. Grebing. Österreich-Ungarn und die «Ukrainische Aktion 1914—1918», «Jb OE», Bd. 7 (1959, 3), стор. 281.

Останній концепції віддавали перевагу генеральний штаб німецької армії, зокрема заступник начальника генерального штабу Р. Надольни, колишній віце-консул у Петербурзі¹², і провідні військові діячі та політики Австро-Угорщини¹³, які, в разі утворення української держави, побоювалися втрати частини територій Австро-Угорщини, населених українцями (Східної Галичини, Буковини й Закарпаття)¹⁴.

Фіаско німецьких військ на Марні було початком поразки німецького імперіалізму в Першій світовій війні¹⁵. Після цієї битви і так званої «втечі до моря» Тірпіц, Фалькенгайн, Гренер та інші провідні військові керівники Німеччини змушені були визнати крах блискавичної війни і перейти до ведення військових дій на два фронти¹⁶. Тимчасом були й такі політики, як, наприклад, А. Ціммерман, що висували тоді ідеї укладення сепаратного миру з Францією¹⁷. Але більшість прихильників цієї ідеї — політиків, військових і промисловців вважала доцільним досягнення сепаратного миру з Росією. Звичайно, при цьому йшлося про досягнення компромісу, вигідного кайзерівській Німеччині.

Незважаючи на те, що плани блискавичного воєнного підкорення зазнали поразки, імперіалістичні кола Німеччини, схильні до укладення сепаратного миру з Росією, не збиралися відмовлятися від анексіоністських цілей, що мали бути висловлені в ході сепаратних переговорів, хоча й змушені були вгамувати свої апетити щодо України. Ось чому «друг» українців П. Рорбах виступав проти будь-яких сепаратних переговорів з Росією. У своїх мемуарах він згодом писав: «Ми, знавці Росії, дотримувались у своїй концепції двох позицій: надії на сепаратний мир з царською Росією — помилкові, нашою метою у війні проти Росії має бути організація національно та історично не зв'язаних частин велетенської маси в окремі держави»¹⁸.

В середині листопада 1914 р. за укладення сепаратного миру з Росією висловився начальник генерального штабу фон Фалькенгайн, який заради досягнення воєнного успіху на Заході готовий був би погодитися навіть на встановлення *status quo ante bellum* на Сході¹⁹. Генеральний директор німецько-американського пароплавного товариства в Гамбурзі А. Баллін на початку грудня 1914 р. також підтримав думку про ведення сепаратних переговорів з царською Росією²⁰. Подібної позиції дотримувався командуючий одного з армійських угруповань на Західному фронті німецький кронпринц Вільгельм, який заявив герцогу фон Гессену (брату російської імператриці): «Я вважаю, що абсолютно необхідно вступити в сепаратні переговори з Росією. Передусім безглуздо, що ми шматуємо один одного, тимчасом, як Англія ловить рибу в каламутній воді. Тому ми мусимо об'єднати нашу військову силу, щоб покінчити з французами, оскільки ця позиційна війна коштує бага-

¹² Після першої світової війни Р. Надольни продовжував працювати (до 1934 р.) на дипломатичній службі, зокрема був послом у Москві. R. Nadolny. Mein Beitrag. Wiesbaden, 1955.

¹³ H. Lemke. Die Regierung Stürgkh und die Pläne zur Teilung Galiziens. — Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900—1918, Berlin, 1965, стор. 267.

¹⁴ W. Bihl. Назв. праця, стор. 507.

¹⁵ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 2, Berlin, 1966, стор. 232.

¹⁶ A. v. Tirpitz. Erinnerungen, Leipzig, 1920; L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale. Publiés et annotés par A. Scherer et J. Grunewald (далі — A. Scherer, J. Grunewald), Paris, 1962, стор. 154.

¹⁷ A. Scherer, J. Grunewald, стор. 26.

¹⁸ P. Rohrbach, Um des Teufels Handschrift. Zwei Menschenalter erlebter Weltgeschichte, Hamburg, 1953, стор. 200.

¹⁹ Der Weltkrieg 1914—1918. Bearbeitet im Reichsarchiv, Bd. 6, Berlin, 1929, стор. 406.

²⁰ A. Scherer, J. Grunewald, стор. 31.

тьох жертв і не кращим чином впливає на війська. Чи не міг би ти зв'язатися з Нікі (мається на увазі російський цар Микола II.— К. Р., П. Б.) й порадити йому (!) погодитися з нами по-хорошому — бажання до миру в Росії дуже велике, хай він тільки вижене геть брудну скотину Миколу Миколайовича»²¹ (великого князя, головнокомандуючого російською армією.— К. Р., П. Б.).

В той час, коли багато політиків та монополістів Німеччини після краху планів блискавичної війни почали схильно ставитися до укладання сепаратного миру з Росією, вбачаючи в ньому новий шлях до здійснення своїх цілей, існувала тенденція й до ведення на сході наступальної воєнної політики. Одним з представників кіл, що дотримувалися такої думки, був історик і публіцист Отто Гьоцш. Але він не висував вимоги відновлення довоєнного становища, а висловлював думку про «революційне відокремлення Фінляндії, Прибалтики, Польщі, частини території на Заході, а також, можливо, України та Кавказу»²², подібно Рорбаху вважаючи, що в даному разі імперіалістична Німеччина виступала б у ролі визволительки пригноблених у царській Росії націй.

У листопаді 1914 р. під тиском Фалькенгайна ідею сепаратного миру з Росією підтримав рейхсканцлер Бетман-Гольвер. Він проте, вважав за необхідне досягти перед цим значного воєнного успіху і, отже, дістати можливість диктувати умови миру²³. У січні—березні 1915 р. внаслідок великих воєнних операцій у Східній Пруссії та Карпатах такі умови, на думку Фалькенгайна, виникли. Помилково вважаючи, що «хребет Росії зламано», він, не задовольняючись уже «невеликими виправленнями кордону»²⁴, висунув вимоги анексії Курляндії та Лівонії і вирішення польського питання шляхом включення Польщі до так званого «середньоевропейського державного союзу»²⁵. При цьому як у Німеччині, так і в Австро-Угорщині висловлювалися сумніви щодо доцільності передачі Росії Східної Галичини²⁶.

У 1916 р. активну діяльність в організації сепаратних переговорів з Росією розгорнули Г. Стіннес, Ф. Тіссен і брати Макс і Фріц Варцбургі²⁷. Але пропозиції німецької сторони, неофіційно повідомлені царському уряду в 1915 і в 1916 рр., не були прийняті²⁸.

Зумовлене крахом воєнних планів деяке пом'якшення умов досягнення миру з Росією спричинилося зокрема до послаблення публіцистичної діяльності націоналістичної української еміграції та «друзів України» в Німеччині, оскільки пропаганда відокремлення України не подобалася царському уряду і могла перешкодити переговорам. Це, проте, не заважало тісним контактам українських націоналістів з певними колами в Німеччині, заінтересованими у створенні проницецької «української держави».

Кайзерівський уряд, який асигнував для здійснення цієї мети мільйони марок, гадав, що погіршення внутрішнього становища в Росії зму-

²¹ W. B. Scharlau, Z. A. Zeman. *Freibeuter der Revolution*, Köln, 1964, стор. 169. Сподівання кронпринца на те, що усунення великого князя Миколи Миколайовича сприятиме укладенню миру між Німеччиною та Росією були марними. Після усунення великого князя з поста головнокомандуючого це місце заступив сам цар Микола II, який також не виявив готовності укласти сепаратну угоду.

²² DZA Potsdam, Reichskanzlei, Nr. 2476, Bd. 230.

²³ A. Scherer, J. Grunewald, стор. 15.

²⁴ *Der Weltkrieg 1914—1918*, стор. 406.

²⁵ A. Scherer, J. Grunewald, стор. 121, 163.

²⁶ Volkmann. *Die Annexionsfragen des Weltkrieges*.— *Die Ursachen des deutschen Zusammenbruchs im Jahre 1918*, 2. Abt., Bd. 12/I, Berlin, 1929, стор. 42; A. Scherer, J. Grunewald, стор. 337.

²⁷ A. Scherer, J. Grunewald, стор. 286—288, 290—295, 467.

²⁸ F. Fischer. Назв. праця, стор. 229, 284; A. v. Tirpitz. Назв. праця, стор. 253.

сити царя швидше піти на сепаратні мирні переговори. Чимало фактів свідчать про переважний інтерес, який виявляли при цьому німецькі монополісти щодо України. У березні 1915 р. генеральний директор концерну Круппа А. Гугенберг заявив про необхідність економічного підкорення «багатої України» і підтримки українського націоналістичного «визвольного» руху ²⁹.

У травні—червні 1915 р. подібні думки висловили у своїх заявах великі промисловці Стіннес, Кірдорф, Тіссен, професори Шумахер, Вегенер, Бернард та ін. ³⁰ У липні 1915 р. бажання приєднати до Німеччини як компенсацію за її військові витрати «далекі провінції» на Сході, маючи на увазі насамперед Україну, з тим, «щоб підкорити ці області німецькому впливу й онімечити» ³¹ висловив Крупп.

У період наступальних дій у травні—вересні 1915 р. німецьким і австро-угорським військам удалося захопити Варшаву і досягти лінії Рига—Пінськ—Чернівці. Цей успіх зумовив зростання вимог німецьких політиків у планованих сепаратних переговорах з царською Росією ³², що, в свою чергу, зменшувало реальність їх успіху.

У зв'язку із зміною ситуації на фронті поживалася діяльність прихильників утворення лімітрофної української держави. Основними положеннями, що висувалися апологетами цієї ідеї було повернення Росії в «допетрівські» межі, розпалювання національної ворожнечі між українцями, росіянами й поляками (чимала роль при цьому приділялася українському буржуазному націоналізму), використання Німеччиною промислового потенціалу й стратегічного положення України з метою дальшої експансії німецького імперіалізму ³³. Розвиваючи ці плани, П. Рорбах, наприклад, заявляв, що «...Кавказ з його нафтовими й мінеральними багатствами географічно й політично є додатком не Московії, а України» ³⁴.

Організований в серпні 1914 р. українською націоналістичною еміграцією у Львові «Союз визволення України» ставив метою створення незалежної від Росії української національної держави з допомогою Австро-Угорщини й Німеччини. Зв'язки з Союзом, встановлені «за згодою уряду» міністерством закордонних справ Німеччини ³⁵ з 20 лютого 1915 р., підтримувалися якомога непомітніше. Певну роль у цих зв'язках виконував за завданням міністерства закордонних справ правий соціал-демократ А. Зюдекум ³⁶.

У травні—червні 1915 р. Союз опублікував заяву, в якій говорилося: «Ми звертаємося до кайзера, німецьких союзних князів і німецького народу з найщирішим і найневідкладнішим проханням визволити нас від тривалого гноблення й рабства і допомогти досягненню державної незалежності... Лише через створення самостійної «імперської України» великоруської небезпеки надовго позбавиться й Німеччина... З метою свого повного розвитку вона (Україна.—К. Р., П. Б.) покладається... на німецьку інтелігенцію й німецький капітал, які знайдуть у ній для себе багату поле діяльності» ³⁷.

²⁹ J. Petzold. Zu den Kriegszielen der deutschen monopolkapitalisten im ersten Weltkrieg (Dokumentation).—«ZfG» VIII (1960, 6), стор. 1407, 1413.

³⁰ DZA Potsdam, Reichskanzlei Nr. 2442/12; F. Fischer. Назв. праця, стор. 201; Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, стор. 450.

³¹ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, стор. 461.

³² A. Scherer, J. Grunewald, стор. 68, 337.

³³ H. Beyer. Die Mittelmächte und die Ukraine 1918, München, 1956, стор. 24.

³⁴ P. Rohrbach. Rußisches, 1915, стор. 6, 50.

³⁵ W. Bihl. Назв. праця, стор. 513; H. Grebing. Назв. праця, стор. 281.

³⁶ D. Fricke, H. Radandt. Neue Dokumente über die Rolle Albert Südekums.—«ZfG» IV (1956, 4), стор. 762.

³⁷ Die Ukraine und der Krieg, München, 1915, стор. 23.

Першим практичним кроком у співробітництві прусського військового міністерства й Союзу була діяльність українських буржуазних націоналістів у німецьких таборах для військовополонених у Вецларі, Расадті, Зальцведелі, а також в офіцерському таборі Ганноверш-Мюнден, де перебували військовослужбовці царської армії українського походження. Військове міністерство, що планувало використати цих військовополонених у своїх цілях³⁸, доручило Союзу забезпечити табори перекладачами³⁹.

Свідченням зростання анексіоністських інтересів щодо України було також санкціоноване військовим міністерством 11 грудня 1915 р.⁴⁰ заснування «Спілки німецьких прихильників українського визвольного руху», яка мала викликати до українського питання інтерес ширших кіл «друзів України» і згуртувати їх. Зокрема метою спілки була підтримка «Союзу визволення України»⁴¹. Під час систематично організовуваних спілкою прийомів зустрічалися провідні представники промислових, фінансових, торгових і військових кіл. Спілку очолив один з агентів великого капіталу генерал Людвіг фон Гебзаттель. В її органі — журналі «Майбутнє Східної Європи» («Osteuropäische Zukunft»), що почав виходити в січні 1916 р., активно співробітничали історик Д. Шефер, публіцист П. Рорбах, географ А. Пенк, депутат рейхстагу майор Басерман і видавець журналу Шупп.

Після звільнення в березні 1916 р. фон Тірпіца з посади державного секретаря в справах морського флоту, усунення в серпні 1916 р. Фалькенгайна з посади начальника генерального штабу і з утворенням нового верховного головнокомандування позиції прихильників компромісного миру з Росією були значно послаблені. На чолі військового керівництва стали Гінденбург і Людендорф⁴², представники найзапекліших мілітаристських імперіалістичних кіл, які вбачали закінчення війни лише в повній своїй перемозі на сході й заході, хоча й не виключали при цьому можливості укладення сепаратного миру з Росією, звичайно, за умов диктату німецької сторони. З метою мобілізації всіх резервів для ведення війни верховне головнокомандування створило спеціальне військове відомство на чолі з генералом Грьонером⁴³. Цей захід ще більше зміцнив вплив найреакційніших сил на воєнну машину Німеччини. Слід зазначити, що Людендорф і Гінденбург посилено намагалися здобути політичну владу.

Імперіалістичні цілі німецьких монополістів і мілітаристів щодо України поступово узгоджувалися з австро-угорськими планами так званого «австро-польського» вирішення проблеми Польщі, яка мала бути перетворена в буферну державу під німецьким протекторатом⁴⁴, що, в свою чергу, сприяло б дальшій експансії на Україну. Відповідно до цих планів 5 листопада 1916 р. Вільгельм II і Франц-Йосиф II опублікували спеціальну заяву⁴⁵.

³⁸ И. Цельт. Російська секція Комуністичної партії Німеччини та інтерновані й військовополонені українці.— «Український історичний журнал», 1967, № 6.

³⁹ DZA Merseburg, Rep. 195, Nr. 185, Vol. II, Bl. 265.

⁴⁰ DZA Postdam, Staatsministerium Dr. Helfferich, Rußland (Ukraine), Nr. 19293, Bl. 5—9.

⁴¹ «Osteuropäische Zukunft», I, січень 1916 р., стор. 14.

⁴² H. Weber. Ludendorff und die Monopole, Berlin, 1966.

⁴³ H. Otto, K. Schwiedel, H. Schnitter. Der erste Weltkrieg, Berlin, 1964, стор. 159; J. Wheeler-Bennett. Die Nemesis der Macht, Düsseldorf, 1954, стор. 43; D. Groener-Geyer. General Groener, Soldat und Staatsmann, Frankfurt/Main, 1953.

⁴⁴ A. Scherer, J. Grunewald, стор. 446.

⁴⁵ K. Helfferich. Der Weltkrieg, III. Band, Berlin, 1919, стор. 53; H. Lemke. Polen und die Mittelmächte im ersten Weltkrieg (bis zur Februarrevolution), Berlin, 1966.

На конференції 23 квітня 1917 р. був висунутий план «виправлення» східних кордонів Німеччини і «компенсації» польської держави за рахунок західноукраїнських земель⁴⁶. Цей намір ускладнив стосунки з українськими націоналістами, але не вплинув на плани німецьких політиків відокремити Україну від Росії. Щоправда, 23 квітня 1917 р. на конференції в Кройцнагері, що обговорювала зокрема плани укладання сепаратного миру з Росією, першочергова мета німецьких імперіалістів — анексія прибалтійських земель — була обумовлена компенсацією: Росії обіцяли за це Східну Галичину, Австро-Угорщина мала відмовитися від загарбання західноукраїнської території, але одержувала землі у Східній Валахії та в Сербії⁴⁷.

Революційні події в Росії, Лютнева революція спричинилися до проголошення німецькими імперіалістами більш відвертої загарбницької політики. Росія вже неспроможна протистояти здійсненню планів Німеччини, оскільки «дедалі швидше наближується до внутрішнього розкладу», — писав Людендорф⁴⁸. В умовах зростання революційного руху в Росії, що похитнув основи царизму, революціонував фронт, викликавши братання російських і німецьких солдатів, справив величезний активізуючий вплив на розвиток боротьби німецького пролетаріату, імперіалістичні кола Німеччини остаточно скинули свою маску. «Продовження війни проти Росії яскраво показало, що метою німецького імперіалізму є не «захист батьківщини», а розбій і завоювання»⁴⁹.

В цих умовах німецький імперіалізм зробив нові спроби використання в своїх інтересах буржуазно-націоналістичних сил на Україні. Правлячі кола Німеччини мали намір надати Україні, як заявив кайзер Вільгельм II, «можливість добровільного аншлюсу до Німеччини»⁵⁰. Подібний зміст мала й заява, зроблена під час наради рейхсканцлера й головного командування 9 серпня 1917 р., в якій також висловлювалася думка про використання буржуазно-націоналістичних тенденцій на Україні з метою «...безумовного й дружнього аншлюсу [України] до нас (Німеччини. — *Ред.*). З Австрією слід домовитися, чи можна запропонувати українцям українську Східну Галичину»⁵¹.

Факт, що Східну Галичину, якій у квітні 1917 р. надавалася роль винагороди Росії за згоду на тяжкі умови сепаратного миру, в серпні того ж року обіцяли віддати українським буржуазним націоналістам не є випадковим. Тимчасовий уряд Росії проголосив свою вірність Антанті, отже за цих умов інтересам Німеччини найбільш відповідала політика підтримки українських сепаратистів і націоналістів, насамперед Центральної ради. Правлячі кола Австро-Угорщини, які, тимчасом, виношували плани вигідного їм вирішення польського питання, стримано ставилися до втягування України в систему імператорської монархії, оскільки це, на їх думку, викликало б необхідність розв'язання нових і дуже складних завдань⁵².

⁴⁶ DZA Potsdam, Reichskanzlei Großes Hauptquartier, Handakte betr. grundlegende Besprechungen über Kriegsziele usw., Nr. 2477.

⁴⁷ Volkman n. Назв. праця, стор. 108.

⁴⁸ DZA Potsdam, Reichskanzlei. Krieg 1914. Verkehr des Reicheskanzlers mit dem Großen Hauptquartier, Nr. 2403/5, Bl. 109.

⁴⁹ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, стор. 305.

⁵⁰ Volkman n. Назв. праця, стор. 109.

⁵¹ DZA Potsdam, Großes Hauptquartier. Handakte betr. grundlegende Besprechungen über Kriegsziele, Nr. 2477, Bl. 22—28.

⁵² H. Lemke. Die Regierung Stürgkh und die Pläne zur Teilung Galiziens. — Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900—1918, стор. 267—283. J. Galántai. Die Kriegszielpolitik der Tisza-Regierung 1913—1917. — Nouvelles Etudes Historiques, publiées à l'occasion du XII-e Congrès International des Sciences Historiques par le Commission Nationale des Historiens Hongrois, Budapest, 1965, стор. 202—225.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції докорінно змінила характер війни. Якщо раніше це була війна двох імперіалістичних угруповань в інтересах монополістичних кіл, то тепер у діях німецької та австро-угорської сторони окреслилися класові інтереси поміщиків і капіталістів. Вирішальною рушійною силою війни ставали спроби імперіалістів знищити першу в світі державу трудящих. У свою чергу, Країна Рад вела боротьбу на захист завоювань Великого Жовтня в інтересах робітників і селян.

Перший час після перемоги збройного повстання в Петрограді провідні німецькі політики й військові не оцінили всесвітньо-історичного значення цієї події, гадаючи, що наслідком революції буде лише хаос, який сприятиме здійсненню їх експансіоністських планів. Ця точка зору добре виявилася під час переговорів у Бресті-Литовському⁵³.

Продовжуючи виношувати плани створення лімітрофної української держави, німецька сторона вступила в переговори з представниками буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Метою цих переговорів, за словами державного секретаря в зовнішніх справах Кюльмана, було «усунути можливість миру без анексії (запропонованого більшовиками.— К. Р., П. Б.), виходячи з права націй на самовизначення»⁵⁴. Використовуючи зрадницьку політику Центральної ради, німецькі імперіалісти думали здійснити свою програму загарбання й пограбування України.

В одній з телеграм рейхсканцлер Гертлінг повідомляв кайзера, що міністр закордонних справ Австро-Угорщини Чернін і Людендорф ставлять метою досягти насамперед сепаратної мирної угоди з Центральною радою, після чого вже висунути ультимативні вимоги радянській делегації, очолюваній Троцьким. Німецька сторона не надавала особливого значення позитивному чи негативному ставленню радянської делегації до грабіжницького ультиматуму. «В разі провалу з Троцьким,— писав Гертлінг,— генерал має намір перейти до негайних воєнних дій»⁵⁵. Звичайно, авантюристична зрадницька політика Троцького була вигідна німецькій вояччині. В міру переможної ходи Радянської влади на Україні німецькі імперіалісти намагалися якомога швидше досягти угоди з українським буржуазно-націоналістичним «урядом без території», що дозволило б покінчити з більшовизмом і розпочати грабування України. Нарешті, 9 лютого 1918 р. угода з Центральною радою була досягнута і укладено сепаратний договір⁵⁶. Документ містив пункт, в якому йшлося про обмін надлишками продуктів сільськогосподарського й промислового виробництва. Оскільки, за свідченням спеціальної комісії, в Німеччині та Австро-Угорщині «надлишків» майже не було, пункт про обмін ними означав юридично обумовлений дозвіл грабунку й розорення України⁵⁷. Уряд Австро-Угорщини, який, зважаючи на свої інтереси у Польщі та Східній Галичині, намагався затягти вирішення українського питання, приєднався до договору, теж маючи намір виправити катастрофічне становище харчових ресурсів дунайської монархії за рахунок багатств України⁵⁸. Генерал Гофман, що як представник ні-

⁵³ DZA Potsdam, Staatsmin. Dr. Helfferich, Friedensverhandlungen allg., Nr. 19285; DZA Merseburg, Rep. 120, C XIII, 1, Nr. 4, adh. 3. Beiheft, Rußland, Bd. 1.

⁵⁴ R. v. Kühlmann, Erinnerungen, Haidelberg, 1948, стр. 523.

⁵⁵ DZA Potsdam, Reichskanzlei, Verkehr des Reichskanzlers mit dem Großen Hauptquartier, Nr. 2403/6, Bl. 81.

⁵⁶ Reichsgesetzblatt, Jg. 1918, Nr. 107, стр. 1010; Die deutsche Okkupation der Ukraine. Geheimdokumente, Strasbourg, 1937, стр. 87.

⁵⁷ DZA Potsdam, Staatsmin. Dr. Helfferich, Rußland (Ukraine), Nr. 19293, Bl. 61—63.

⁵⁸ Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann, Bd. 1, Berlin, 1929, стр. 190.

мецького головнокомандування підписав цей договір, не приховував його суті: «Якщо країни Троїстого союзу хочуть мати хліб від хлібного миру з Україною, вони мусять самі його здобувати»⁵⁹.

На засіданні уряду 13 лютого 1918 р. в Бад-Гомбурзі рейхсканцлер Гертлінг назвав серед умов, необхідних для продовження війни на сході, також і необхідність «прохання про допомогу», яке мало надійти з України. «Прохання про допомогу повинне бути тут до 18 числа», заявив Гінденбург⁶⁰. Покликання на допомогу військової сили німецько-австрійського блоку було для Центральної ради останнім шансом порятунку. Зрадники українського народу негайно виконали вказівку німецького командування. Прохання про «допомогу» надійшло від Центральної ради вже 16 лютого. Шлях для наступу, наміченого німецькою волячиною, був відкритий. 18 лютого 1918 р. імперіалістична Німеччина почала антирадянську інтервенцію. 28 лютого до інтервенції приєдналась Австро-Угорщина⁶¹, розгорнувши наступ у бік Одеси.

Німецьких політиків і військових не задовольняла перспектива загарбання Австро-Угорщиною важливих районів Чорноморського узбережжя. 13 березня 1918 р. генерал-майор Гофман писав у своєму донесенні: «Маю великі неприємності з австрійцями на Україні. Вони хочуть в Одесу одні і поводять себе так само негідно, як і завжди, поки їм не приставлять ножа до горла»⁶². Ось чому німецьке командування терміново направило з Румунії (з Галаца через Тирасполь) спеціальні війська під командуванням полковника Фогеля⁶³, які 14 березня вступили в Одесу разом з частинами австро-угорської армії.

У міру окупації території України німецькі та австро-угорські війська, що налічували близько 450 000 чол.⁶⁴, натрапляли на дедалі зростаючий опір трудящих, які очолені більшовиками, піднялися на героїчну боротьбу проти іноземних окупантів. Антирадянська інтервенція німецьких імперіалістів і мілітаристів лише прискорювала їх військову поразку⁶⁵.

Наприкінці лютого 1918 р. Німеччина й Австро-Угорщина уклали так званий Берлінський договір щодо розподілу між собою матеріальних ресурсів України. Пропорція часток Німеччини й Австро-Угорщини за договором була такою: вовна — 68:32, льон — 55:45, бавовняні вироби — 8:5, нафтопродукти — 2:1, шкіра — 7:4, марганцева руда — 2:1, деревина — 2:1 тощо⁶⁶.

29 березня між Німеччиною і Австро-Угорщиною було підписано угоду про поділ сфер впливу обох держав на Україні⁶⁷. Австрія одержувала південно-західну частину Волині, Поділля, Херсон і Катеринослав; «всі інші губернії України», а також Таврія, Крим і Донбас переходили у відання німецького рейху. Керівництво всіма залізницями за угодою здійснював представник німецьких військових властей, Австро-угорське командування мало при ньому лише «прикомандированого» офіцера. У сферу німецького впливу були включені також Ростов, Таганрог і

⁵⁹ Die Aufzeichnungen..., стор. 217.

⁶⁰ DZA Potsdam, Reichskanzlei. Verkehr des Reichskanzlers mit dem Großen Hauptquartier, Nr. 2403/6, Bl. 92.

⁶¹ H. v. Kuhl. Der Weltkrieg 1914—1918, Bd. 2, Berlin, 1929, стор. 246.

⁶² Die Aufzeichnungen..., стор. 189.

⁶³ Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918. Dokumentensammlung, Bd. 7, Wien, 1938.

⁶⁴ УРЕ. Українська Радянська Соціалістична Республіка 1917—1967 рр., т. 17, стор. 130.

⁶⁵ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 3, Berlin, 1966, стор. 38.

⁶⁶ Die deutsche Okkupation der Ukraine, стор. 230.

⁶⁷ Там же, стор. 34—36.

Новоросійськ. Інтервенти здобули таким чином зручний плацдарм для розвитку наступу вглиб Радянської Росії, а також на Кавказ.

Німецька вояччина не мала жодних ілюзій щодо міцності влади буржуазно-націоналістичного уряду України, підтримуваної багнетами інтервентів. Пізніше Людендорф писав: «В умовах більшовицьких ударів мир з Україною (Центральною радою.— *Ред.*) ґрунтувався на хиткій основі»⁶⁸. Наступник Людендорфа на посаді начальника генерального штабу генерал-майор Гофман констатував становище більш відверто: «Труднощі на Україні полягають у тому, що Центральна рада не має за собою нічого, крім нашої збройної допомоги. Вся велич зникне тільки-но підуть наші війська»⁶⁹. На конференції представників урядових, промислових, фінансових і військових кіл Німеччини, скликаній державним міністром Гельферіхом 5 березня 1918 р. в Берліні, були розроблені конкретні заходи щодо задоволення підвищених імперіалістичних вимог⁷⁰.

Тимчасом у березні й квітні 1918 р. відносини між Центральною радою та німецькими окупаційними властями на Україні загострилися. Відбулися навіть окремі сутички між німецькими військами та формуваннями Центральної ради⁷¹. Окупаційне командування вважало, що Центральна рада виконала своє призначення, покликавши німецькі війська, і тепер лише заважає здійсненню інтересів рейху. 29 квітня 1918 р. Центральну раду розігнав загін німецьких солдатів. За п'ять днів до свого падіння буржуазно-націоналістичний уряд уклав нову ганебну угоду з Німеччиною, зобов'язавшись, зокрема, до 31 липня 1918 р. передати окупантам 60 млн. пудів зерна і 400 млн. шт. яєць⁷².

Місце розігнаної Центральної ради зайняв поставлений до влади німцями «гетьман» Скоропадський, про якого, як писав П. Рорбах, «переважна більшість українців не хотіла й чути».⁷³

Спостерігаючи повний крах політики маріонеткових «урядів» України, німецькі окупанти дедалі більше схилилися до створення тут німецького генерал-губернаторства. Про це свідчить зокрема телеграма представника німецького уряду на Україні Мумма фон Шварценштейна. Щоправда, дехто вважав доцільною дальшу підтримку маріонеток⁷⁴, але безперспективність справи буржуазних націоналістів була очевидною. 7 липня 1918 р. Людендорф, маючи на увазі крах буржуазно-націоналістичного уряду, заявив: «Життєспроможна самостійна держава не утворилася. Національна ідея на Україні виникає і зникає залежно від наявності наших військ»⁷⁵.

Окупація України в 1918 р. була першою широко задуманою спробою німецького імперіалізму здійснити плани експансії на схід, чималу роль у яких мало перетворення України на сировинний придаток німецького рейху. Крах цих планів був закономірним наслідком розвитку історичних подій, зокрема героїчної боротьби трудящих України, керованих більшовицькою партією, зміцнення дружби народів Радянської країни, посилення революційного руху в Німеччині та зростання суперечностей між угрупованнями імперіалістичних країн.

⁶⁸ E. Ludendorff. Meine Kriegserinnerungen 1914—1918, Berlin, 1926, стор. 447.

⁶⁹ Die Aufzeichnungen..., стор. 189.

⁷⁰ DZA Potsdam, Staatsmin. Dr. Helfferich, Rußland (Ukraine), Nr. 19293, Bl. 148, Nr. 19294; F. Fischer. Griff nach der Weltmacht, стор. 720.

⁷¹ P. Rohrbach. Um des Teufels Handschrift, стор. 229; «Дело народа», (Петроград), 28 квітня 1919 р.; «Новости дня», (Москва), 27 квітня 1918 р.

⁷² Die deutsche Okkupation der Ukraine, стор. 230.

⁷³ P. Rohrbach. Um des Teufels Handschrift, стор. 220.

⁷⁴ Die deutsche Okkupation der Ukraine, стор. 50, 73.

⁷⁵ H. Beyer. Die Mittelmächte und die Ukraine, 1918, стор. 54.

І. Д. БОЙКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ

Класики марксизму-ленінізму вчать, що держави виникають на певному етапі розвитку суспільства, коли з'являються антагоністичні класи з їх непримиренністю. В. І. Ленін у своїй лекції «Про державу» говорив: «Був час, коли держави не було. Вона з'являється там і тоді, де і коли з'являється поділ суспільства на класи, коли з'являються експлуататори і експлуатовані»¹.

Ось чому думка, нібито український народ протягом всієї дожовтневої історії ніколи не мав своєї державності — історично невірна. З точки зору матеріалістичного розуміння розвитку суспільства вона не витримує будь-якої критики і є політично шкідливою, бо солідаризується з історіографією, що відмовляє українському народу у здатності створити свою національну державність і тим виправдовує агресивну загарбницьку політику іноземних панівних класів та їх урядів щодо України.

Феодаліне класове суспільство утворилося на території України в основному в VIII—XI ст. на основі розкладу первіснообщинного ладу. Одночасно з формуванням феодаліного класового суспільства складались і органи державної влади. Перші державні утворення слов'ян виникли на території Східної Європи у формі князівств. З об'єднання їх в IX—X ст. виникла могутня Давньоруська держава — Київська Русь. Акад. Б. Д. Греков вважав, що існування Київської держави X—XII ст. становило «період нашої історії, коли формувався і великоруський і український і білоруський народи»².

Початки державності українського народу сягають у сиву феодаліну давнину. У XII ст. Давньоруська держава розпалась на ряд князівств, з них на території України існували: Київське, Чернігівське, Галицько-Волинське та Переяславське. Вони правомірно називаються руськими, бо були спадкоємцями Київської держави і єдиної руської народності.

Етнічною основою цих державних утворень була та частина єдиного руського народу, яка розселилась в основному на території сучасної України, і з якої згодом зформувалась українська народність, а пізніше — і українська нація.

Розпад Київської Русі зумовлений був дальшим розвитком продуктивних сил і відповідних їм для того часу прогресивних феодаліних відносин. Фактична ліквідація головного політичного центру (Київського), утворення політичних кордонів (бодай слабких і несталіх), економічна й воєнна політика князів, що очолювали князівства-землі, створення нових економічних центрів впливали на розвиток етнічних особливостей населення. Можна погодитись з тезою, що «східне слов'янство і в період феодаліної роз'єднаності (XII—XIII ст.) становило ще в основному єдину древнеруську народність, хоч саме приблизно в цей період у розвитку окремих частин Русі склались місцеві суспільно-економічні, культурні і мовні особливості, які лягли в основу утворення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

² Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1949, стор. 8.

трьох споріднених східнослов'янських народностей»³. Вірним є і погляд Л. В. Черепніна, який вважає, що «XII—XIII ст. є період феодальної роздрібненості на Русі, коли створюються *передумови* (підкреслено мною — І. Б.) для формування на основі народності древнеруської народностей великоруської, української і білоруської, а XIV—XV ст. — період поступового переборення феодальної роздрібненості, час складання російської, української і білоруської народностей»⁴.

Однією з основних прикмет народності є її мовні особливості. Акад. Булаховський прикмети складання української мови відносить на період XII—XIII ст.⁵ На думку акад. В. Виноградова і проф. Л. Кузнецова сучасні східнослов'янські мови — російська, білоруська й українська, як мови окремих народностей, пізніше сучасних націй — склались... приблизно в XIV—XV ст. на основі певного перегрупування древнеруських або древнесхіднослов'янських наріч⁶.

Державно-князівські утворення на території України в період феодальної роздрібненості мали розвинутий апарат управління і відповідні збройні сили. Князь за допомогою посадників, тисяцьких, тиунів, вірників і старост здійснював усі внутрішні функції. Це був апарат влади. Князі стояли на чолі збройних сил. У кожному князівстві відповідно до вимог часу, а головне в інтересах класу феодалів, розвивалось законодавство. Територія українських князівств була значною, деякі з них, як наприклад Київське, щодо території не поступались великим державам Європи.

Державно-політичне життя князівств розвивалось по-різному. Наприкінці XII і майже протягом усього XIII ст. серед інших князівств на території України перше місце в політичному і воєнному відношеннях посідало Галицько-Волинське князівство, особливо за часів Ярослава Осмомисла (1152—1187) та Данила Галицького (1238—1264). З глибокою повагою ставився до Ярослава автор «Слова о полку Ігореве», підкреслюючи незалежність князівств від інших держав у своїх внутрішніх і зовнішніх справах, успішну боротьбу його проти угорських агресорів та проти степових кочовиків. Данило прийняв навіть титул короля, що свідчить про неабиякий авторитет князівства в міжнародному житті. Після татарського нашествя Галицько-Волинське князівство втратило свою політичну незалежність, а Данило змушений був визнати себе васалом і данником хана. Але у внутрішні справи князівства хан не втручався. Після смерті Данила князівство переживає тривалий період феодальної роздрібненості. Воно було підірване зсередини боротьбою боярства проти влади князя. Агресія Угорщини, Литви та Польщі поглибила його економічний і політичний занепад і в XIV ст. Галицько-Волинське князівство стало здобиччю цих держав. Галицьке князівство, окуповане в 1387 р. Польщею, припинило своє існування.

Волинське князівство потрапило у васальну залежність від Литви. Литовський уряд за допомогою Польщі ліквідував його в 1452 р. і перетворив у провінцію, якою управляв намісник Великого литовського князя. У васальну залежність цього князя перейшли і Чернігів-Сіверські землі, які литовські феодали підкорили в 1350 р.

Київське князівство, до якого було прилучено і Переяславське,

³ К. Г. Гуслий. До питання про утворення української нації, К., 1967, стор. 11.

⁴ Вопросы формирования русской народности и нации. Сборник статей, М., 1958, стор. 10—11.

⁵ Акад. Леонід Булаховський. Українська мова серед інших слов'янських. — «Українська література», 1942, № 5—6, стор. 248.

⁶ Акад. В. Виноградов, проф. П. Кузнецов. Языковое родство славянских народов. — «Славяне», 1951, № 2, стор. 48.

підкорене було Литвою на початку 1360 р. На чолі з князями з литовської династії Ольгердовичів воно проіснувало до 70-х років XV ст., маючи значні автономні права. Життя його нормувалося в основному місцевими законами і звичаями, апарат влади складався пересічно з українських феодалів. Князівство укладало навіть сепаратні угоди з іноземними урядами. Ліквідовано було Київське князівство в 1471 р. Литовський князь Казимир посадив у Києві свого намісника.

З ліквідацією Київського князівства існування ранньофеодальної державності на Україні припинилося. Вона була знищена панівними класами Литви і Польщі, яким панівний клас України не вчинив скільки-небудь серйозного опору.

Втрата українським народом своєї національної державності цього періоду негативно відбилась на економічному, політичному та культурно-національному розвитку України. Силоміць включені до складу Литовської та Польської держави, розчленовані і розділені кордонами, українські землі не могли розвивати нормальних економічних, політичних та культурних зв'язків між собою. Над українськими народними масами тяжів подвійний гніт — своїх і чужих феодалів. Крім того, український народ зазнавав при цьому, особливо під владою Польщі, національного та релігійного гноблення, що також затримувало культурно-національний розвиток, формування української нації.

Здавалось, український народ приречений був на денационалізацію, на втрату своєї самобутності. Але закони розвитку суспільства дужчі за волюнтаристські дії та суб'єктивістські прагнення іноземних панівних класів. Минуло століття після ліквідації української національної державності і в соціально-економічному житті України відбулись значні зрушення: зросли продуктивні сили в сільському господарстві, в ремеслах і промислах, країна зробила дальший крок по шляху товарно-грошових відносин, зміцнилися економічні зв'язки між окремими областями, що відрізнялися господарською специфікою, відбувались початкові процеси складання національного ринку. Країна втягувалась у світову торгівлю. В цей час поглиблювалась класова боротьба між народними масами і феодалами.

За цих умов процес формування української народності зробив дальший крок уперед. Помітного розвитку набула його культура, на вищий рівень піднеслась національна самосвідомість, з історичною закономірністю розгортався національно-визвольний рух. Для успіху національно-визвольного руху на перших порах бракувало організуючих центрів. У другій половині XVI ст. виникають організуючі центри національно-визвольного руху у формі українських міських братств, а на переломі XVI—XVII ст. утворюються в зародковому стані і органи української національної державності. З'являються вони перш за все на тій частині України, де влада литовських та польських феодалів була номінальною. Такою територією були степові простори Придніпров'я нижче порогів, яку опанувало українське козацтво і створило там свій військово-політичний та адміністративний центр — Запорізьку Січ. Пристепові воеводські та старостинські уряди Польщі неспроможні були поширити свою владу на цю територію, польська держава не мала для цього достатніх збройних сил.

В обстановці постійної боротьби проти татаро-турецької агресії, а згодом і проти гніту шляхетської Польщі, на Запоріжжі створилися не тільки організовані збройні сили українського народу, а сформувався й специфічний суспільний лад, оснований на принципах військової демократії, з виборністю військово-адміністративних органів влади, з своїм звичаєвим правом.

К. Маркс цілком справедливо назвав Запоріжжя «Козацькою республікою». Вищим органом влади, який регулював внутрішнє життя до- сить великої території Запоріжжя, був козацький Кіш, на чолі з кошо- вим отаманом та його помічниками — писарем, осавулами, полковника- ми та курінними отаманами. Кошу належали функції як військо-адміні- стративної, так і судової влади. Йому ж належали і функції ведення зовнішньої політики, яку старшина провадила в інтересах козацтва і в інтересах цілої України, в багатьох випадках не рахуючись з думкою польського уряду. Отже, Кіш стає по суті органом нової української державності, що почала зароджуватись на Запоріжжі уже в XVI ст. Кіш не набув юридичного міжнародного визнання як орган державної влади. Та проте з ним були в економічних і політичних або військових зв'язках уряди майже всіх сусідніх, і навіть деяких далеких країн: Туреччини, Криму, Молдавії, Австрії, Трансильванії, Росії, Венеції, Швеції та ін. Військова, адміністративна і судова влада на Запоріжжі нале- жала козацькій старшині, що, як правило, обиралась з заможного ко- зацтва — власників промислів, худоби, зброї, човнів, взагалі знарядь та засобів виробництва. Багаті козаки нещадно експлуатували бідноту (сірома, нетяги, тощо). І все ж Запоріжжя було одним з прогресивних щодо суспільного ладу районів України. В ньому не було кріпосницьких господарств, практично не діяло, або майже не діяло, польсько-литов- ське кріпосницьке законодавство. В основі судочинства лежало там звичаєве право.

З кінця XVI ст. на Запоріжжі інтенсивно розвивається політичне життя. Особливо велику роль в його піднесенні відігравали козацькі ради, що скликались час від часу для переобрання старшини, або для вирішення важливого військового чи політичного питання, головно морських чи сухопутних походів, наймання на службу до іноземних держав, ставлення до польського та російського урядів, до вищого ке- рівництва православної церкви, до політичної лінії церковних братств тощо. Значення козацьких рад виходило далеко за межі інтересів За- поріжжя. Вони спонукали і прискорювали розвиток національно-полі- тичного життя всього українського народу, посилювали його національ- но-визвольну боротьбу.

Значно повільніше, ніж на Запоріжжі, складались елементи україн- ської державності в південному пристеповому районі України, на тери- торії Черкаського, Чигиринського, Білоцерківського та Корсунського полків реєстрового козацтва, яке перебувало на службі польського уря- ду і офіційно входило до складу збройних сил Польщі. Але, виключе- не згідно королівських і сеймових привілеїв з-під безпосереднього ве- дення польських державних установ, реєстрове козацтво в особі своєї старшини — гетьмана, осавулів, полковників та сотників само здійсню- вало адміністративні й судові функції над усім козацьким, а фактично й над вільним міщанським та селянським населенням цього району. Більше того, козацька воєнна адміністрація намагалась поширити свою владу і на населення приватних та королівських володінь цього району, дедалі більше втручалась у суспільно-політичне життя всієї України. Органи козацької влади поступово привласнювали собі функції держав- них органів. Це помітили польський уряд і далекозорі польські політич- ні діячі. Король писав у 1616 р. до шляхти: «Козацьке свавілля так розвинулось, що (козаки) організовують собі свою удільну державу... Вся Україна їм підвладна. ...У містах і містечках королівських все управління, вся влада в руках козаків, захоплюють юрисдикцію, закони видають»⁷. А один з шляхтичів говорив у польському сеймі: «Ані ма-

⁷ «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 85.

гістратів по містах *, ані старост, ані гетьманів (польських цивільних і воєнних урядів—*І. Б.*) не слухають, самі собі права встановлюють, урядників і старших іменують (тобто призначають, чи обирають—*І. Б.*) і в Великій Речі Посполитой другу Річ Посполиту заводять»⁸.

Польський уряд розумів, що в розвиткові зародків української державності криється загроза панування шляхти над українським народом, ставало очевидним, що навіть у своїх примітивних елементах українська державність сприяла об'єднанню, організації та консолідації українських національних сил для боротьби з польсько-шляхетським режимом. Тому, уже з кінця XVI ст. уряд став на шлях жорстоких репресій до козацтва і до всіх прогресивних сил України взагалі. Та проте в польських феодалів не вистачало сили зупинити процес національно-визвольної боротьби українського народу. Їм удалось на деякий час дезорганізувати і деморалізувати лише частину реєстрового козацтва. Запорізьке ж нереєстроване козацтво лишилося непідкореним польським феодалам і провадило постійно боротьбу як проти польсько-турецької агресії, так і проти польських та литовських окупантів. Боротьба козацтва мала виключно велике значення для розвитку національно-визвольної боротьби всього українського народу.

Вищий етап у формуванні української державності припадає на період Визвольної війни українського народу, що розпочалась на початку 1648 р. Поштовхом до неї стало повстання запорізького козацтва на чолі з Богданом Хмельницьким. Повстале козацтво одразу ж відтворило посаду виборного гетьмана, скасовану польським урядом у 1638 р. після придушення селянсько-козацького повстання. Гетьманом був обраний організатор і керівник повстання Б. Хмельницький. Козацький повстанський штаб на чолі з Богданом Хмельницьким з самого початку став відігравати роль органа державної влади.

Національно-визвольна війна протягом короткого часу охопила всю територію України. В ході війни народ зламав і ліквідував органи державної влади, що захищали насамперед інтереси польських феодалів і польської держави загалом.

З поглибленням Визвольної війни Запорізький Кіш і повстанський штаб Хмельницького як органи влади не відповідали вже завданням часу. Козацька старшина спільно з міськими верхами розгорнула енергійну діяльність по створенню нових органів державної влади. Українська держава, феодальна за змістом і характером, будувалась за такою системою: вищий або генеральний уряд на чолі з гетьманом, середній (полковий) — на чолі з полковником, і нижчий (сотенний) — на чолі з сотником. Були ще міські та сільські козацькі отамани. Всі посади, від вищої до нижчої, були виборні.

Оскільки воєнно-адміністративні козацькі органи не могли охопити всіх функцій складного державного життя, одночасно створювалися і міські органи влади: колегії радців і колегії лавників — у містах з Магдебурзьким правом, та ратуші — у містах і містечках, що не мали такого права. Міські і містечкові органи влади були теж виборні. Ця нова державно-політична система в своїй основі сформувалась уже протягом першого року Визвольної війни. В наступні воєнні роки вона зміцнювалась і удосконалювалась. З точки зору правового, особливо міжнародного права, становище її було досить складним і суперечли-

* У магістратах, що були органами самоврядування у великих містах, влада була в руках польського купецтва та міщанства, у союзі з яким виступали і представники українського купецтва пропольської орієнтації.

⁸ «Жерела до історії України — Русі», т. VIII, Львів, 1908, документ № 121, стор. 174.

вим. За Зборівським трактатом 1649 р. козацької старшини з польським урядом і Білоцерківським 1651 р., Хмельницький вважався козацьким старшим гетьманом, підлеглим і підданим польському королю. Адміністративну владу мали здійснювати воеводи, призначені польським урядом. Але реальна влада в обстановці війни була в руках гетьмана, бо він спирався на підлеглий йому великі збройні сили — народну армію, яка давала необмежену підтримку Хмельницькому (розуміється, гетьман здійснював владу спільно з козацькою старшиною). Гетьман був вищим адміністратором, головою збройних сил країни, йому належало керівництво зовнішніми зносинами. З гетьманом установили зносини уряди майже всіх сусідніх держав, у тому числі Туреччина, Росія, Молдавія, Угорщина, Швеція, Кримське ханство. З кримським ханом Хмельницький уклав військовий союз. Гетьманській владі належали і вищі судові функції.

Входження України до складу Російської держави, згідно рішення Переяславської Ради 8 січня 1654 р., поклало новий етап у розвитку української національної державності. Всі органи влади, що створились в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції — внутрішні і зовнішні. Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом. Існують проте різні точки зору щодо соціального змісту та форми цієї державності, її політично-правового характеру. Трансільванський князь Ю. Ракоцій, визнаючи республіканський характер державності на Україні, писав, що «збереження гетьманства, чи зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади»⁹. Венеціанський посол у Польщі Альберто Віміна також відзначав республіканський характер нового ладу на Україні з сильною владою гетьмана¹⁰.

Те, що на Україні уже з самого початку Визвольної війни почала формуватися українська державність, розуміли окремі польські політичні діячі. Б. Лещинський (єпископ католицької церкви) говорив 7 липня 1648 р. на конвокаційному сеймі в Варшаві, що один непоказний козачок (мова йшла про Б. Хмельницького — І. Б.), останній поденок Речі Посполитої, задумав закласти монархію Руську, тобто українську»¹¹.

В українській, російській та польській історіографії висловлено досить багато точок зору з питання української державності середини XVII ст. М. Грушевський визнавав наявність української державності, створеної в ході Визвольної війни. Він приєднувався до думки про її республіканський характер, але писав, що українську державність створили не панівні класи України, а «мало культивовані, недисципліновані народні маси, які вирвалися з рамок одного суспільного і державного ладу і створили, керуючись тільки неясним інстинктом, нові форми суспільності та державних відносин»¹².

Історик-кадет М. П. Василенко вважав державний лад України часів Визвольної війни гетьманською монархією¹³, а представник дрібнобуржуазної історіографії М. Слабченко розглядав Україну на чолі з гетьманом як «демократичну республіку з представництвом і безпосередньо-демократичними інституціями»¹⁴. Академік І. Крип'якевич не

⁹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 354.

¹⁰ «Киевская старина», січень, 1900 р., стор. 74—75.

¹¹ Цит. за М. Н. Петровським. Нариси з історії України, вип. IV, К., 1940, стор. 229.

¹² М. Грушевський. История украинского народа, Спб., 1913, стор. 197.

¹³ З історії устрою гетьманщини. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 108.

¹⁴ Малорусский полк в административном отношении, Одесса, 1909.

заперечував республіканського принципу державного ладу України, але показав, як влада гетьмана переростала фактично в монархічну владу¹⁵. Проф. М. Н. Петровський також вважав, що в роки Визвольної війни існувала українська держава і «являла собою республіку козаків». Він підкреслив, що Українська держава «була в ті часи знаряддям класового панування козацької старшини — феодалів»¹⁶.

Ф. П. Шевченко пише, «Українська держава не являла собою демократичної республіки», ...за своїм характером Україна вже в роки Визвольної війни була аристократичною республікою, навіть олігархічною¹⁷.

Дати вичерпну характеристику політично-правовій формі української державності періоду Визвольної війни якоюсь однією короткою формулою не можна. Адже ця державність перебувала в процесі становлення. Богдан Хмельницький був прихильником твердої монархічної влади. Про це він одверто висловився в переговорах з польськими послами, а також у листі до російського царя від 8-го червня 1648 р. Створення сильної централізованої держави на чолі з монархом було для того часу прогресивним явищем. До цього прагнуло бюргерство, шляхта і частина козацтва. В інших країнах, у тому числі і в Росії, ці соціальні сили становили опору централізованої влади. Але за конкретних обставин, які створилися на Україні протягом століття, що передувало Визвольній війні, новостворений державнополітичний лад України міг бути в своїй основі тільки республіканським. Клас української шляхти в умовах колоніальної політики шляхетської Польщі на Україні був економічно і політично слабкий. Ще слабшим було бюргерство. Тимчасом значну силу становило козацтво, яке, не будучи станом юридично, було таким фактично. Протягом століття воно пройшло велику школу воєнного і політичного виховання. На Запоріжжі ще до війни формувалися основи української державності на республіканських принципах, при чому, особливістю цього ладу було те, що важливіші політичні й воєнні питання вирішувалися безпосередньо на широких козацьких радах. У роки Визвольної війни козацькі ради перетворились на військові ради, на яких було представництво від селян, і міщан, бо з них в основному складались тоді козацькі полки. Об'єктивно в роки Визвольної війни військові ради виконували роль народних зборів.

Та проте в обстановці війни належних умов для розвитку цивільних установ, прискореного вироблення конституційних основ, понять та норм не було. Мобілізація та організація людських сил і матеріальних ресурсів для ведення війни вимагали існування сильної військової влади. Такою і були генеральний, полковий та сотенні уряди, загальне керівництво якими належало генеральній старшині на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким.

Великий історичний акт возз'єднання був схвалений у принципі на Переяславській Раді 8 січня 1654 р., а юридично-політичний статус цього визначили так звані «Березневі статті» того ж року. Вони поклали конкретну основу політичних взаємин між Україною і Росією. Юридично-політичні взаємини України з Росією, визначені «Березневими статтями», стали предметом тривалої дискусії в дворянській і буржуазній історіографії¹⁸.

¹⁵ І. Крип'якевич. Назв. праця, стор. 354.

¹⁶ М. Н. Петровський. Назв. праця, стор. 228.

¹⁷ Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 282.

¹⁸ І. Б. Розенфельд. Приєднання Малоросії до Росії, Спб., 1915, стор. 31—32, та ін.

Так, наприклад, монархіст Г. Карпов заявляв, що будь-якого договору двох сторін (царського уряду і козацької старшини) не було, оскільки, мовляв, самодержавний цар не вступив у договір з своїми підданими. З царського боку, було лише «пожалування», а з боку України «прохання»¹⁹. Думку Карпова поділяв і П. Куліш²⁰. М. Костомаров рішуче заперечував погляди Куліша й Карпова, вважав, що возз'єднання відбулося на основі двостороннього договору²¹. Досить вірно до цього питання підійшов В. Мякотін. Формально, писав він, договора не було, оскільки царські резолюції на прохальні статті гетьмана носили характер «пожалування». А по суті справи — договір був, адже російський уряд прийняв ряд умов українського уряду²². Договірні начала возз'єднання визнавали історики права проф. Сергієвич, Н. Дьяконов, І. Розенфельд, К. Коркунов. Останній визнавав наявність між Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем васальних відносин²³. Цю думку поділив і М. С. Грушевський²⁴, який висловлював погляди нібито Богдан Хмельницький дивився на підданство як на тимчасове зобов'язання перед царем, продиктоване тяжкими обставинами України, хоча історик мав досить вірогідних документів, які свідчили, що Хмельницький вважав найважливішим завданням своєї політичної та дипломатичної діяльності возз'єднати Україну з Росією і тим врятувати український народ від поневолення шляхетською Польщею та султанською Туреччиною.

Слід підкреслити, що сам російський уряд визнавав існування договору. Та інакше він не міг розцінювати акт 1654 р., адже «Березневі статті» внесено до «Полного собрания законов Российской империи». Уже в царських резолюціях 1659 р. на статті обраного гетьманом сина Богдана Юрія Хмельницького визнається наявність договору: «Царское величество указал впредь о крымском хане быть по Переяславскому договору». В наказі Петра I від 29 квітня 1722 р. акт 1654 р. теж названий договором²⁵. Петро II про дозвіл обрати гетьмана та «генеральну раду» вказував, що до них слід ставитись відповідно з договором Богдана Хмельницького²⁶.

Характерним щодо розгляду державності України в складі Росії після возз'єднання було становище тільки Лівобережжя, бо Слобідська Україна і Запоріжжя мали свої особливості, а на Правобережній Україні, яка залишалась у складі шляхетської Польщі аж до 90-х рр. XVIII ст., органи української державності були ліквідовані там одразу ж після польської окупації.

Будь-якій державності повинні відповідати такі основні компоненти: 1. Наявність території. 2. Існування місцевих адміністративно-політичних органів влади. 3. Незалежність правових інституцій від іншої держави. 4. Національне військо. 5. Незалежність фінансової справи.

Україна мала велику територію. Про це свідчить хоча б той факт, що в роки Визвольної війни і протягом деякого періоду після неї кордони української державності згадувалися в численних міжнародних документах. Вони визначалися Зборівським та Білоцерківським тракта-

¹⁹ Г. Карпов. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, М., 1870, стор. 68—72.

²⁰ П. Куліш. Отпадение Малороссии от Польши, М., 1870, стор. 104.

²¹ Н. Костомаров. Ответ г. Карпову. — «Беседа», 1871, кн. I.

²² В. Мякотин. Очерки социальной истории Малороссии, Спб., 1894.

²³ Н. Коркунов. Русское государственное право, т. I, Спб., 1892.

²⁴ М. Грушевський. Історія України — Русі, т. IX, ч. II, К., 1931, стор. 868.

²⁵ М. М. Бантыш-Каменский. Источники Малороссийской истории, ч. II, М., 1858, т. II, стор. 317.

²⁶ Полное собрание законов Российской империи, ч. I, т. VII, 1830, № 5127.

тами, Андрусівським перемир'ям, Бахчисарайським договором, трактатом про Вічний мир та ін.²⁷

Після возз'єднання з Росією основи державно-політичного ладу, які існували на Україні протягом шести років Визвольної війни, залишилися непорушними. Адміністративна система: генеральний уряд, полковий, сотенний проіснували понад сто років. Право виборності державних органів влади від найвищого (посада гетьмана та генеральної старшини) до нижчого (посада сотника і сотенної старшини) також зберіглася понад сто років, хоч і з значними порушеннями виборності з боку царської адміністрації, особливо щодо Центрального та полкового урядів, і з боку гетьманського та полкового урядів — щодо сотенних органів влади. Право виборності залишалося і щодо органів міського самоврядування. Магдебурзьким правом користувалися: Київ, Ніжин, Чернігів, Стародуб, Переяслав, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Глухів, Мена, Короп, Кролевець, Остер, Козелець, Березна, Полтава, Гадяч, Батурин²⁸. На чолі магістратів і ратушей стояв обраний війт, який затверджувався гетьманом. Обиралися також бурмистри, райці, лавники — члени адміністративно-розпорядчої та судової влади. До міської влади належав і городовий отаман, посада теж виборна.

У другій половині XVII і першій половині XVIII ст. точилась боротьба старшини за колегіальність у вищих установах управління Україною і за ослаблення гетьманської влади, за скасування принципів військової демократії для козацьких мас. Широкі козацькі ради були заборонені. Їх місце заступила Генеральна Рада, фактично орган козацької старшини, утворюваний на основі представництва від полків. На цих радах і обирались вищі урядовці — гетьман, генеральна старшина та полковники. При чому затверджував кандидатів на посаду гетьмана, генеральних і полкових урядовців російський уряд. Окремі гетьмани намагались нехтувати принципом виборності, як, наприклад, Д. Многогрішний, але тяжко поплатились за це. Старшина скинула Многогрішного з гетьманства, обвинуватила в державній зраді і закованого в кайдани відправила на слідство та суд царському уряду. За самовладність втратив булаву і Ів. Самойлович.

Якщо обрання урядовців вищої і середньої ланки (полкової) відбулося на поширеній Генеральній Раді, яка скликала гетьманом 2—3 рази на рік, то найважливіші державні справи внутрішнього порядку вирішувались в основному на Раді, до якої входили, крім гетьмана, генеральний обозний, генеральний суддя (здебільшого їх було 2), генеральний писар, генеральний підскарбий, генеральний осавул (2), генеральний бунчужний.

Кожна з вищих (генеральних) установ пережила певну еволюцію і щодо змісту і щодо обсягу своїх функцій, свого правового становища, ролі і значення в адміністративно-політичному житті України. Так, Генеральна канцелярія на чолі з писарем до 1720 р., була лише військовою канцелярією без адміністративних функцій. А в 1720-х рр. рядом царських указів її реорганізовано було в вищий розпорядчий краєвий орган влади. Мета реорганізації — послабити владу гетьмана. До 1734 р. при гетьмані були спеціальні радники, яких призначав царський уряд, а з 1734 р. до генеральної військової канцелярії входило вже 3 представники від старшини і 3 російських чиновників. Отже, російський уряд робив все, щоб підкорити своєму контролю і керівництву українські адміністративні органи влади.

²⁷ Акад. Н. П. Василенко. Територія України в XVII ст. Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія, К., 1927, стор. 112—132.

²⁸ В. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959, стор. 281.

Важливим показником автономної державності України було відмовлення царського уряду від втручання у судове право. Український суд від вищого до нижчого, був незалежний від російської адміністрації. У роки Визвольної війни польсько-литовські судові органи (суди гродські, земські, підкоморські) були ліквідовані. Функції суду перейшли до новостворених військово-адміністративних органів влади. Право суду належало гетьману (вище право), потім Генеральній канцелярії, Генеральному військовому суду, суду полкових канцелярій, міським та містечковим органам влади — колегії лавників, ратушам. Установи здійснювали судочинство на основі Литовського статуту, Магдебурського права, а в багатьох випадках на основі місцевого українського звичаєвого права.

В царській грамоті Запорізькому війську 27 березня 1654 р. було також сказано: «Мы, великий государь... велели им быти под нашею царского величества высокою рукою, по прежним их правам и привилеям, каковы им даны от королей польских и от великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивать ничем не велели а судитися им велели от своих старших по своим прежним правам, а наши царского величества бояре и воеводы в те их войсковые суды вступать не будут»²⁹.

Царський уряд довго не наважувався втручатись у судову справу. Навіть Петро І, який став на шлях рішучих обмежень автономних прав України, залишив судову справу непорушною. Коли Мазепа обмовив Генерального суддю Кочубея в державній зраді, Петро І доручив вчинити суд над Кочубеєм самій старшині.

На початку 20-х рр. XVIII ст. царський уряд і козацька старшина з різних мотивів заінтересовані були в кодифікації українського права. Царський уряд прагнув таким чином наблизити українське право до російського³⁰. Козацькій старшині вигідно було покласти в основу українського правового кодексу Литовський статут, що і вдалось здійснити спеціальної комісії, яка працювала довгий час під керівництвом місцевих державних і політичних діячів — генерального судді Ів. Бороздни, генерального обозного Якова Лизогуба та ін.³¹ У 1786 р. російський урядовець склав довідник («Екстракт») про закони, що діяли на Україні в XVII—XVIII ст. У ньому зазначено: «Малороссия судится особенными правами, которые именуются: 1-я книга — статут, при том порядок прав трибунальных; 2-я книга — зеркало саксонов, или право саксонское и магдебургское; в той же книге право гражданское магдебургское и право холминское, в пяти книгах, или главах состоящее; 3-я книга — порядок прав гражданских, в четырех частях состоящая»³². Далі йде деталізація змісту глав. Російський уряд не затвердив цих законів, але не наважився офіційно поширити на Україну і російське законодавство. Лише в окремих випадках царський уряд застосовував російські закони, головню міру покарання в таких злочинах, як державна зрада.

Тільки за часів Катерини II, у зв'язку з широкими адміністративними реформами, які поклали край автономії України, почалася ліквідація й українського права.

«Статті Богдана Хмельницького» — спеціальним пактом визначали

²⁹ Акты Южной и Западной России, т. X, Спб., 1878, стор. 490—494.

³⁰ Полный свод законов, т. VIII, № 5324, «Решительные пункты» 1728 р.

³¹ И. Теличенко. Очерки кодификации малороссийского права. — «Киевская старина», 1888, № 9; М. Е. Слабченко. Ескізи з історії «прав, по которым судится малороссийский народ». Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія, К., 1927, стор. 748—759.

³² В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 318.

Повідомлення

І. М. ШУМЕЙКО

КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА РОЗВИТОК АНТИФАШИСТСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ В 1934—1935 рр. (ДО VII КОНГРЕСУ КОМІНТЕРНУ)

Боротьба проти фашизму під керівництвом Комуністичної партії Західної України була складовою частиною революційного руху трудящих західноукраїнських земель за соціальне й національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. У першій шерензі пліч-о-пліч з комуністами йшли організації Комуністичної Співки Молоді Західної України (КСМЗУ), які в умовах глибокого підпілля вели роботу по згуртуванню розрізнених сил пролетарської й демократичної молоді на місцях. Цим самим були закладені основи для розвитку широкого молодіжного антифашистського руху.

Однак героїчна боротьба КСМЗУ проти фашизму ще мало досліджена й потребує глибокої розробки¹. Мета даної статті певною мірою заповнити прогалини у вивченні цієї проблеми.

Наростання революційного піднесення на початку 30-х років у багатьох країнах капіталу зумовлювалося насамперед зростанням економічної могутності першої в світі держави соціалізму — СРСР та поглибленням кризи капіталістичної системи господарства й наступом фашизму.

Світова економічна криза вкрай загострила суперечності капіталізму. Її наслідки призвели до катастрофічного падіння промислового й сільськогосподарського виробництва в ряді великих країн.

В економічно відсталій буржуазно-поміщицькій Польщі різко погіршало становище робітничого класу, селянства та інших верств суспільства. Одночасно посилювалися фашизація санітарного режиму, наступ капіталу на економічні й політичні права трудящих.

Так, урядовий декрет про кодекс праці (березень 1933 р.) передбачав збільшення тривалості робочого дня, зменшення наполовину оплати праці за надурочні години вдень та на 25% в нічний час². Закон про соціальне страхування збільшував страхові внески робітників з $\frac{2}{5}$ до $\frac{1}{2}$ %, а деяка частина молоді зовсім позбавлялась права на страхування по безробіттю. Додатком до цього закону було положення про ліквідацію 8-годинного робочого дня й обмеження відпусток. Водночас встановлювалося обов'язкове відрахування 1% заробітку у фонд трудової повинності для розгортання системи примусової праці³.

Урядовий декрет про товариства, прийнятий на початку 1933 р., забороняв молоді до 18 років належати до політичних і профспілкових організацій і брати участь у зборах та мітингах. Закон про самоуправ-

¹ В. Маланчук. Молодість, гартована в боях. Львів, 1957; його ж. Бойовий шлях комсомолу Західної України, К., 1959; Н. Буличева, П. Дегтярьов. Шляхами батьків, Львів, 1958; Н. Гурладі. Проти фашизму і війни за владу Рад і возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1959, та ін.

² О. Цибко. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1931—1939 рр.), Львів, 1963, стор. 45.

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 4, од. зб. 1003, арк. 122.

ління позбавляв молодь до 24 років права вибирати місцеві органи влади⁴. У цей же час було ліквідовано автономію вищих учбових закладів⁵. Вінцем антинародних законів була фашистська конституція 1935 р., яка, за висловом генерального секретаря ЦК КПІ Ю. Ленського, означала гітлеризацію не тільки державного апарату, але й усього суспільного життя в країні⁶.

Наступові фашизму КПІ і КПЗУ та їх молодіжні організації протиставили боротьбу за створення єдиного пролетарського фронту, за організований і цілеспрямований антифашистський рух широких народних мас. Важливе значення для згуртування прогресивних сил мало звернення Виконкому Комінтерну від 5 березня 1935 р., в якому перед усіма комуністичними партіями ставилося завдання виконувати єдиний фронт комуністів і соціалістів проти наступу капіталу і фашизму⁷. В комуністичному русі було зроблено поворот до нової політичної лінії.

Виконком Комуністичного Інтернаціоналу Молоді слідом за Комінтерном також звернувся до соціалістичних молодіжних організацій з закликом створити єдиний фронт боротьби з фашизмом. З такими ж зверненнями до соціал-демократичних спілок молоді виступили основні секції КІМ⁸.

КПІ та КПЗУ звернулись з пропозицією до керівництва ППС, УСДП, УСРП, Бунду та інших демократичних організацій досягти єдності дій на основі боротьби за демократичні права трудящих, амністію політичних в'язнів, надання державної допомоги безробітним, проти пацифікації* й воєнно-польових судів⁹.

Незважаючи на відмову соціал-демократичних лідерів, КПЗУ та КСМЗУ продовжували роботу в цьому напрямку, підтримуючи ідею організації загальнопольського політичного страйку. Здійсненню цієї ідеї перешкодила зрадницька угодовська політика керівників соціал-демократії. Проте хвиля окремих масових виступів прокотилася по всій країні. 18 грудня 1933 р. вибухнув страйк тисячі робітників деревообробного підприємства барона Гредля в Сколе (Стрийський повіт). Їх виступ підтримали трудящі всього міста. У січні 1934 р. проти введення антиробітничих законів піднявся трудовий Львів. Вимоги страйкарів були частково задоволені¹⁰. На захист своїх прав організовано стали також робітники Покуття. 22 січня застрайкували 2 тис. килимників Косова. До них приєдналися робітники Кутів, Печеніжина, Яблунева, Заболотова. Всього страйкувало 4 тис. чоловік¹¹. Рішучий опір робітників примусив підприємців відмовитись від негайного введення в дію нових антиробітничих законів¹². У всіх цих страйкових виступах брала активну участь робітнича молодь.

⁴ R. Torgunzyk. Z dziejów rewolucyjnej walki młodzieży w latach 1929—1933 «Iskry», Warszawa, 1961, стор. 15.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1003, арк. 22.

⁶ Ю. Ленський. Наступ фашизму і антифашистський фронт у Польщі.— «Комуніст України», 1935, № 7, стор. 16.

⁷ Коммунистический Интернационал перед VII Всемирным конгрессом, М., 1935, стор. 40.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1003, арк. 98.

* Пацифікація (втихомирнення) — метод боротьби польського фашистського уряду проти трудящих. Запідозрених в революційній діяльності людей били, кидали в тюрми, нищили їх домашнє майно, спалювали хати.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 630, арк. 18, 19.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 175, арк. 53; М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр., К., 1959, стор. 179, 180.

¹¹ М. Кравець. Назв. праця, стор. 180.

¹² История Польши, т. 3, М., 1958, стор. 378.

З боротьбою робітничого класу солідаризувалось трудове селянство. На початку 1934 р. селянський рух охопив значну частину Польщі й Західної України. Наполегливістю й рішучістю відзначалась боротьба селян Волині, де в страйковій боротьбі брало участь близько 80 тис. чоловік із 130 сіл. Особливої гостроти набрали селянські страйки в Ковельському повіті. ЦК КПЗУ закликав трудове селянство наслідувати приклад ковельщан, які «в момент, коли робітники Лодзі, Варшави, Домброви і Білостока, друкарі та цукерники Львова стали до боротьби проти урядових законів, поспішили їм на допомогу»¹³. Великі селянські виступи відбулися також на Тернопільщині, Львівщині, в Коломийському повіті і т. д. Вони свідчили про нову широку хвилю народно-визвольної боротьби селян західноукраїнських земель. Комсомольці ніколи не стояли осторонь цих подій, беручи в них активну участь і, як указував ЦК КСМЗУ, були активними помічниками партії, а в ряді місцевостей Коломийського повіту навіть очолювали селянський рух¹⁴.

Комуністи Західної України, захищаючи соціальні й національні інтереси свого народу, в той же час завжди відгукувались на всі найважливіші події в міжнародному житті, солідарно виступали з пролетаріатом зарубіжних країн у боротьбі проти фашизму. В лютому 1934 р. КПЗУ та комсомол організували страйки робітників Дрогобича, Стрия, Львова, Борислава, Калуша, Биткова, Вигоди на підтримку антифашистського повстання пролетаріату Австрії¹⁵.

Піднесення революційного руху в Західній Україні на початку 1934 р. сприяло контактуванню рядових членів і цілих низових організацій соціал-демократичних і селянських партій з комуністами. До цього штовхав як власний досвід боротьби, так і досвід німецького пролетаріату та уроки лютневих (1934 р.) боїв робітничого класу Франції й Австрії, де всупереч волі правих лідерів соціал-демократії фактично переміг єдиний фронт.

Повагу широких народних мас комуністи завоювали також проведенням у 1934 р. кампанії по скликанню Робітничо-селянського конгресу¹⁶. Щоб широко залучити молодь до участі в підготовчій роботі, ЦК КСМЗУ виступив з ініціативою скликання конгресу трудової молоді Західної України в рамках загального Робітничо-селянського конгресу¹⁷.

Комсомольські організації провели велику роботу по популяризації лозунгів конгресу. У різних округах вони створювали молодіжні комітети й обирали своїх делегатів¹⁸. За підтримку конгресу, всупереч волі керівництва, висловлювалося багато реформістських юнацьких організацій¹⁹.

Ця кампанія сколихнула до боротьби проти фашизму найширші маси народу. Тому санаційний уряд заборонив проведення конгресу. 6 липня 1934 р. представники окупаційної влади оголосили про розпуск легальних демократичних організацій — Українського селянського об'єднання та Загальноєврейської партії праці, на які покладалася під-

¹³ І. Заболотний. Нескорена Волинь (1917—1939), Львів, 1964, стор. 163.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 716, арк. 6.

¹⁵ Там же, арк. 1—2, 95; Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 200, оп. 1, спр. 1603, арк. 46; Івано-Франківський обласний державний архів (далі — І-ФОДА), ф. 6, оп. 2, спр. 235, арк. 71—72; ф. 2, оп. 1, спр. 1028, арк. 24.

¹⁶ Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр. (Документи і матеріали), Тернопіль, 1954, стор. 194, 195.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 731, арк. 80.

¹⁸ Там же, од. зб. 716, арк. 71.

¹⁹ Там же, ф. 233, оп. 1, од. зб. 180, арк. 117—121.

готовка Конгресу, про закриття їх друкованих органів²⁰. Водночас були проведені масові арешти²¹.

Влітку 1934 р. польський фашизм повів новий наступ на робітничий клас. 1 серпня прем'єр-міністр Л. Козловський виступив з заявою про наміри уряду здійснити уніфікацію професійних об'єднань у масштабах усієї Польщі, тобто насильно об'єднати членів робітничих профспілок у фашистських професійних організаціях. Партійні й комсомольські організації робили все можливе, щоб зірвати плани уряду. Центральний комітет КСМЗУ, секретарем якого був тоді Г. А. Опалько (Грицай), 4 вересня 1934 р. запропонував молодіжним соціал-демократичним організаціям, об'єднавши сили робітничої і селянської молоді, виступити єдиним фронтом на захист права робітничого класу мати свої профспілки, проти полонізації, мілітаризації, створення таборів примусової праці та ін. Водночас зазначалося, що «ЦК КСМЗУ готовий утриматись від критики тих соціалістичних організацій молоді і соціалістичних діячів, які не виступатимуть проти спільних дій комсомольців і соціалістів і не ламатимуть укладених єдинофронтових угод проти фашизму»²². Це звернення знайшло палкий відгук і схвалення членів ОМТУР*, «Цукунфту»** та інших організацій. Молодь виявила глибоке розуміння тодішньої ситуації і повністю підтримала лінію КСМЗУ на створення єдиного фронту. Проте іншу позицію зайняли лідери соціал-демократії. Деякі з них відкрито виступали проти єдності дій з комуністами²³. Інші діяли підступніше, всіляко затягуючи переговори з делегаціями КСМЗУ. Багато окружних і дільничних комітетів ОМТУР*, «Цукунфту»** заявляли, що в принципі погоджуються з платформою комсомолу, але не можуть укласти єдиного фронту без згоди керівних партійних органів, бо до цього їх, мовляв, зобов'язує партійна дисципліна.

Але на практиці демократично настроєна молодь багатьох молодіжних організацій всупереч волі керівництва співробітничала з комсомолом у боротьбі проти фашизму. Угоди між КСМЗУ й ОМТУР було укладено в Чорткові, Калуші, Східниці (Дрогобицький округ), Львові. В Луцьку члени «Цукунфту» засудили самочинні дії своєї управи і одностайно проголосували за встановлення контактів з комсомолом²⁴.

Проте під тиском правих елементів у керівництві ППС, Бунду, ОМТУР, «Цукунфту» співробітництво часто порушувалось, а члени соціалістичних спілок за самовільні дії зазнавали переслідувань. Але ніякі репресивні заходи не могли перешкодити дальшому бурхливому зростанню процесу революціонізації рядових соціал-демократів, які дедалі більше переконувалися у щирості пропозицій комуністів і прагнули закріпити з ними зв'язок.

Однак партійні й комсомольські організації не завжди правильно вміли оцінити ці тенденції й зорієнтуватися у складній обстановці. Через це звернення центральних і окружних комітетів КПЗУ і КСМЗУ до

²⁰ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 865, арк. 182.

²¹ Ровенський обласний державний архів (далі — РОДА), ф. 33, оп. 2, спр. 71, арк. 126, 127.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 706, арк. 54.

* ОМТУР (організація Молоді Товариства Університету робітничого) — реформістська організація, що групувала робітничу молодь і перебувала під ідейним впливом і керівництвом ППС.

** «Цукунфт» (майбутнє) — спілка єврейської молоді, яка примикала до соціал-демократичної партії Бунд.

²³ Тернопільський обласний державний архів, ф. 231, оп. 1, спр. 2246, арк. 6.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 690, арк. 250; І-ФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1041, арк. 26; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 688, арк. 196—197.

демократичних молодіжних організацій про створення єдиного фронту мали переважно формальний характер і не завжди підкріплювались практичними ділами. Відозви і листи часто починалися з критичних фраз (причому нерідко надто образливих) на адресу реформістських вождів, а вже потім висувалась ідея спільної боротьби і обґрунтовувалась необхідність єдиного фронту. Багато активістів вважали своїм обов'язком при будь-якій нагоді ганьбити керівників соціалістичної молоді, звальючи на них усю провину за неуспіх в переговорах²⁵. Ю. Ленський у вересні 1934 р. писав, що «... деякі наші ліваки більше думають не про те, як дійти до порозуміння і співробітництва, а як викрити лідерів соціалістичних партій»²⁶. Окремі ж партійні й комсомольські організації відмовлялись навіть вступати у переговори з соціалістами про єдність дій. Часто потрібне було втручання ЦК КСМЗУ. Наприклад, Дрогобицька комсомольська організація протягом 6 тижнів «не знаходила часу» взяти відповідь від ОМТУР. На їх поведінку, безперечно, вплинула позиція більшості членів окружного партії, зокрема його секретаря²⁷.

Ці приклади свідчать, що перешкодою до розвитку масового руху проти фашизму була не тільки зрадницька політика правих соціал-демократів, але й прояви догматизму і сектантства у рядах КПЗУ й КСМЗУ. Сектантські тенденції лівацького напрямку заважали партійним і комсомольським організаціям переглянути невідповідні новим умовам лозунги й оцінки відносно інших політичних сил у робітничому і демократичному русі та змінити своє ставлення до них.

Проти сектантства і догматизму виступив IV з'їзд КПЗУ (жовтень — листопад 1934 р.), який у своїх рішеннях заклав основи нової політичної лінії. З'їзд націлював партійні організації на необхідність повороту до нової стратегічної й тактичної орієнтації, на необхідність боротьби за відновлення в Польщі демократичних прав і свобод, знищення санаційним режимом. З'їзд виходив з того, що боротьба за демократію, на захист соціальних і національних інтересів трудящих Західної України має бути вихідним пунктом для досягнення єдності дій комуністів та соціал-демократів, для створення єдиного фронту робітничого класу.

В документах з'їзду єдиний пролетарський фронт розглядався як засіб розширення союзу робітничого класу з іншими демократичними верствами населення для розгортання широкого антифашистського руху в Західній Україні.

Проте не всі положення, висунуті з'їздом, були до кінця послідовними і правильними. Так, наприклад, з'їзд помилково відстоював застарілий лозунг про створення лівої опозиції в реформістських профспілках. Не була чітко визначена небезпека сектантських тенденцій лівацького напрямку²⁸. І все ж рішення IV з'їзду партії відіграли важливу роль у розвитку руху за створення єдиного фронту. Їх позитивний вплив швидко позначився і на діяльності комсомолу, який проведенням спільних нарад, товариських зустрічей і зборів прокладав шлях до співробітництва з організаціями демократичної молоді.

В січні 1935 р. у відозві до членів ОМТУР, «Цукунфту», «Каменя-

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 218, арк. 59.

²⁶ J. Lenski. O front ludowy w Polsce (1934—1937). Publicystyka, Warszawa, 1956, стор. 27—28.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 208, арк. 6; ф. 6, оп. 1, од. зб. 688, арк. 182, 197.

²⁸ Резолюція IV з'їзду КПЗУ. - «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 124, 126, 135.

рів» * і «Робітничої громади» ** ЦК КСМЗУ роз'яснював, що назріла гостра потреба об'єднатися для боротьби проти фашизму, окупації і війни, створити на місцях спільні комітети та згуртувати навколо них усю демократичну молодь²⁹. Ініціатива ЦК КСМЗУ підкріплювалась практичною роботою комсомольських організацій, які посилили виховну роботу в усіх молодіжних організаціях демократичного напрямку. В результаті вся молодь, що виступала проти фашизму, групувалась навколо об'єднаних комітетів. Від їх імені молоді робітники з ОМТУР, «Робітничої громади» та інших організацій разом з комсомольцями розповсюджували листівки, збирали підписи протесту проти фашизму, проводили різноманітні об'єднані наради й збори³⁰.

З ініціативи Станіславського окружкому КСМЗУ в лютому 1935 р. було скликано конференцію робітничих спортивних товариств округу, в роботі якої взяли участь делегати від клубів, що перебували під впливом КСМЗУ та ОМТУР. Після тривалої дискусії щодо розвитку робітничого спорту та участі молоді в антифашистському русі конференція прийняла постанову про об'єднання всіх спортивних товариств в рамках єдиного фронту лівої (комуністичної), соціалістичної та безпартійної молоді. Учасники конференції обрали спільний комітет і секретаріат робітничих спортивних клубів округу та закликали всі інші спортивні товариства приєднатися до єдиного фронту³¹. Ця конференція мала велике позитивне значення в справі об'єднання і згуртування робітничої молоді і була значним кроком уперед на шляху до порозуміння і координації дій двох молодіжних спілок.

Значну увагу КСМЗУ приділяла роботі серед селянської молоді, встановлюючи ділові контакти з її демократичними спілками та культосвітніми товариствами. Комсомольські організації Кутів, Заболотова, Жаб'єва почали співробітничати з молоддю «Каменярів», а в деяких повітах Волині і Холмщини комсомольці встановили зв'язки з організаціями «Віці»³².

Ці приклади свідчать про те, що КСМЗУ розширювала базу союзу, втягуючи до нього молодіжні селянські організації. Цим самим було покладено початок широкій антифашистській молодіжній організації в Західній Україні — Фронту молодого покоління.

У боротьбу проти санації й оунівського фашизму втягувалась молодь ОМТУР, «Робітничої громади», «Каменярів», «Віці». Члени цих організацій разом з комсомольцями все частіше брали участь у підпільній роботі та у відкритих політичних виступах за права трудової молоді.

На початку 1935 р. комсомол і ОМТУР організували кілька молодіжних страйків на львівській фабриці «Аїда» та в окремих професійних школах, у першій половині квітня провели 11 масовок, у яких взяло участь близько тисячі чоловік, у Бориславі на початку 1935 р. мобілізували значну кількість молоді для участі у масових демонстраціях безробітних. У Калуші комсомольці й омтурівці проводили разом ма-

* «Каменярі» — культурно-освітня організація української селянської молоді. Перебувала під ідейно-організаційним керівництвом Української соціал-радикальної партії (УСРП).

** «Робітнича громада» — культурно-освітня спілка української робітничої молоді.

²⁹ РОДА, ф. 86, оп. 3, спр. 1683, арк. 11.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 688, арк. 261, 297, 300.

³¹ Там же, ф. 233, оп. 1, од. зб. 221, арк. 28.

³² Там же, ф. 6, оп. 1, од. зб. 288, арк. 197; ф. 233, оп. 1, од. зб. 218, арк. 9; «Віці» — спілка сільської молоді Польщі, тісно співробітничала з селянською партією «Стронніцтво Людове».

совки, розповсюджували листівки і лозунги, що закликали робітників об'єднуватися до боротьби з фашизмом³³.

Активна діяльність партії і комсомолу позитивно позначилася на розмахові Першотравневих (1935 р.) виступів трудящих Західної України, які часто відбувалися під гаслом єдності антифашистських сил. У Львові в день 1 Травня за даними поліції страйкувало 5 тис. робітників, а в святковій демонстрації взяло участь понад 15 тис. чоловік³⁴. Подекуди відбувалися сутички з поліцією. «Уже 10 років у Львові не було такого великого віча, такої могутньої демонстрації, як тепер», — відзначала в червні 1935 р. газета «До наступу» — орган ЦК КПЗУ. 1 Травня багатолюдні демонстрації відбулися також у Сколе, Стрию та інших містах³⁵. 1500 стрийських робітників вийшли в цей день на вулиці міста під єдиним прапором, який несли робітник-комуніст і робітник-соціаліст, символізуючи тим єдність усього робітничого класу в боротьбі проти капіталу, фашизму і війни. Велику роль у підготовці цієї демонстрації відіграв комсомол Стрия³⁶.

Активну участь у відзначенні Першотравневих свят взяло селянство Західної України. Найбільшої масовості набрали виступи в селах Волині під керівництвом місцевих організацій КПЗУ. Найчисленнішою була Колківська Першотравнева демонстрація, на яку поліція вчинила збройний напад. Багато демонстрантів було поранено, 8 чоловік загинуло. Серед убитих і поранених виявилось 13 чоловік віком від 16 до 28 р.³⁷

Широка участь майже всіх верств населення Західної України у відзначенні пролетарського свята означала, що ідея єдиного фронту все більше оволодівала масами, ставала їм близькою й зрозумілою.

Партія і комсомол уважно слідкували за змінами, що відбувались у свідомості західноукраїнського населення, зокрема молоді, і відповідно змінювали свою тактику. Узагальнюючи досвід антифашистської діяльності комсомолу, ЦК КСМЗУ вказав, що ігнорування виховної роботи у фашистських юнацьких організаціях є помилкою. Адже в них знаходилась значна частина трудової молоді, яку необхідно визволити з полону фашистської ідеології.

У липні 1935 р. Центральний Комітет Спілки закликав молодих робітників і селян фашистських молодіжних організацій «Стшелец», «Легіон молодих» та інших до співробітництва з молодими комуністами і соціалістами на основі спільної боротьби проти зазіхань санації на економічні й політичні права трудящих, проти нової фашистської конституції, антидемократичного виборчого закону і т. д.³⁸ Така постановка питання безперечно сприяла поступовому зміцненню антифашистського руху за рахунок зростання питомої ваги молоді в усіх формах боротьби робітничого класу і селянства проти фашизму.

У цій боротьбі зміцнювалися і гартувалися дружба, співробітництво й інтернаціональна єдність усіх демократичних сил Західної України.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 218, арк. 197; ф. 6, оп. 1, од. зб. 688, арк. 247; І — ФОДА, ф. 266, оп. 1, спр. 262, арк. 81, 82.

³⁴ З історії революційного руху у Львові (1917—1939), Львів, 1957, стор. 527; О. Ц и б к о. Назв. праця, стор. 69.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 204, арк. 37, 38.

³⁶ «До наступу», червень 1935 р.; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 218, арк. 60.

³⁷ І. Заболотний. Назв. праця, стор. 178; ВОДА, ф. 45, оп. 1, спр. 1140, арк. 13, 147.

³⁸ «Комсомолець З. У.», липень 1935 р.

Г. О. РУБЦОВ

БОРОТЬБА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЗА СОЛДАТСЬКІ МАСИ (1907—1910 рр.)

Агітаційно-масова, пропагандистська робота в царській армії була однією з найважливіших складових частин діяльності більшовицької партії. Революціонізування армії, цього військового оплоту самодержавства, підривало сили царизму. «Без «дезорганізації» армії,— писав В. І. Ленін,— ні одна велика революція не обходилась і обійтись не може. Бо армія є найбільш закостенілий інструмент підтримки старого ладу...»¹.

В умовах реакції, чорносотенного терору та репресій, коли інші партії, що називали себе опозиційними й революційними, капітулювали і зрадили народ, лише партія більшовиків продовжувала зміцнювати свої ряди, вести роботу по згуртуванню, консолідації сил для майбутніх революційних битв. Складовою частиною цієї великої і кропіткої роботи була боротьба за солдатські маси. Накреслюючи завдання в галузі військової роботи, V з'їзд партії (травень 1907 рр.) у резолюції «Про роботу в армії» доручив Центральному Комітету «скликати якомога повнішу конференцію військових організацій РСДРП і звернути серйозну увагу на видання органу і соціал-демократичної агітаційної літератури для солдатів і матросів»². На необхідності посилити пропаганду і агітацію у військах наголошувалось також у прийнятому V конференцією РСДРП (грудень 1908 р.) рішенні «Про сучасний момент і завдання партії». «Головна увага повинна бути звернута на соціалістичне виховання пролетарських і напівпролетарських елементів у селянстві й армії»³.

Робота в армії ускладнювалась позицією, яку займали дрібнобуржуазні партії. Меншовики, не вірячи в можливість нового революційного піднесення, фактично відмовилися від роботи серед солдатів і матросів. Есери, залишаючись на авантюристичних позиціях, домагались об'єднання солдатів у безпартійні масові організації, висуваючи основними формами боротьби — бойкот розпоряджень командування, військовий саботаж і терор проти ненависних офіцерів і генералів. Це викликало посилені репресії з боку царської охоранки, нові арешти в армії і флоті, ставило під удар революційні організації у військах, розпорошувало сили. Так, у червні 1907 р. було зроблено спробу підняти повстання в частинах Київського гарнізону. В ніч з 4 на 5 червня солдати 21-го саперного батальйону і 41-го піхотного Селенгінського полку захопили цейхгауз і, оволодівши зброєю, відкрили вогонь по приміщенню, де перебували офіцери. Ті злякалися і втекли з табору. Але повсталіх солдатів не підтримали інші частини гарнізону. Виступ виявився ізольованим, і його жорстко придушили. В результаті збройної сутички 10 солдатів було вбито і поранено, 258 — арештовано. П'ятеро учасників повстання було засуджено до розстрілу⁴. Це повстання ще раз довело, що при відсутності умов для масової боротьби, бойові за-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 255.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 159.

³ КПРС в резолюціях..., стор. 183.

⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 9, спр. 46/5, арк. 352, 1907 р.

клики не доцільно застосовувати. З приводу цього В. І. Ленін писав: «Військові повстання червня 1907 року в Києві і в Чорноморському флоті були закликами дією. Ні той, ні другий заклик не зустрів ніякого масового відгуку»⁵. Це з усією очевидністю підтвердило неспроможність тактики ссерів і правильність тактики більшовиків.

Важливу роль в активізації революційної роботи в армії відіграло створене у квітні 1908 р. Центральне військово бюро⁶. Перед ним стало завдання об'єднати роботу в військах, зробити її цілеспрямованою і пліднішою, надавати матеріальну допомогу військовим організаціям, забезпечувати пропагандистською літературою солдатів і матросів.

Більшовицькі газети «Пролетарий» і «Социал-демократ» постійно публікували матеріали про настрої солдатських мас, виступи і заворушення в окремих підрозділах. 23 січня 1909 р. газета «Социал-демократ» у зверненні «До всіх організацій і груп РСДРП» просила «надсилати ЦО кореспонденції про робітничий рух і діяльність нашої партії на місцях, хроніку професійного руху, резолюції, звіти, листи, газети і інші матеріали, що висвітлюють всі сторони руху серед робітників, селян, армії і т. д.»⁷.

Місцеві партійні організації підтримували постійні зв'язки з соціал-демократичними організаціями, що діяли безпосередньо в частинах армії і флоту.

Готуючи пролетаріат і трудове селянство до нової революції, більшовики України разом з усією партією наполегливо працювали, прагнучи зберегти уцілілі від розгрому революційні сили в армії і флоті, відновити у військових частинах обезкровлені партійні осередки, підготувати умови для виникнення нових, залучити до них передових солдатів і матросів, зберегти найсуворішу конспірацію. Важливо було роз'яснити солдатам і матросам уроки революції 1905—1907 рр., тогочасні політичні події, шляхи і засоби боротьби з паризмом в умовах реакції.

В період реакції, в умовах майже цілковитої ізоляції армії, можливості усної революційної пропаганди і агітації стали надто обмеженими. Тому більшовики намагалися якомога більше розповсюджувати у військах листівки, прокламації та інші друковані видання. І хоч умов для широкої видавничої діяльності не було, більшовицькі організації України в ті роки надрукували для солдатів і новобранців близько 20 назв листівок загальним тиражем понад 70 тис. примірників⁸.

Більшовики Катеринослава, Севастополя, Одеси, Миколаєва, Києва, Харкова та інших міст України, незважаючи на жорстокі репресії, зберегли ядро військових організацій. Цьому сприяла залізна партійна дисципліна та додержання суворої конспірації.

Однією з найбільших і найвпливовіших серед солдатських мас була Катеринославська військова організація РСДРП, яка 1908 р. налічувала 40 чоловік⁹. Очолював її рядовий 211-го піхотного резервного Євпаторійського полку член Катеринославського комітету РСДРП С. В. Першин. Його помічниками були солдат 209-го піхотного резервного Миколаївського полку К. І. Болжаларський і ротний фельдшер 210-го піхотного резервного Перекопського полку М. А. Дувін¹⁰. Про-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 20.

⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 400, спр. 16, арк. 64.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 313, спр. 179, арк. 4.

⁸ Підраховано автором на основі друкованих та архівних джерел: ЦДІА УРСР, ф. 313, 317, 318, 357, 359; ЦДАЖР, ф. 102; ЦДВІА СРСР, ф. 400 та ін.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 313, спр. 2100, арк. 24, 1908 р.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 1029, арк. 1, 57, 1910 р.

тягом 1907 р. ця організація видавала газету «Жизнь солдата»¹¹, яка знайомила солдатів з політичним становищем у країні, боротьбою робітників і селян за своє визволення, повідомляла про виступи та заворушення у військових частинах. Стаття «Що робиться в селі», надрукована в 11 номері газети, розповідала про голод, який охопив кілька губерній, та аграрний рух у країні. Статті з приводу виборів до III Державної думи — «Новий закон про вибори» та «Микола II і три Думи» роз'яснювали солдатам, що Державна дума не дасть народові ні землі, ні волі, що це лише жалюгідна подачка царя¹². Катеринославські більшовики активно пропагували єдність дій робітників, селян і солдатів. В одній з листівок, випущених 1908 р. Катеринославським комітетом партії, говорилося: «Військо — головна сила уряду. Коли воно піде з народом, то настане кінець тому гнобленню і сваволі, що панують у нашій батьківщині... Хай живе єднання війська з народом!»¹³.

Активну роботу серед особового складу гарнізону та бази флоту провадили севастопольські більшовики. «Матроси, — повідомлялось в одній з кореспонденцій газети «Пролетарий», — як і раніше, довіряють більшовикам і, незважаючи на спроби підкупити їх дрібними подачками, незважаючи на репресії, вірні своїм традиціям»¹⁴. Більшовики Севастополя постійно підкреслювали необхідність об'єднання зусиль робітників, селян і солдатів у їх спільній боротьбі проти ненависного самодержавства. У листівці від 1 січня 1908 р. міський комітет РСДРП, поздоровивши робітників, солдатів і матросів з новим роком, закликав їх до дальшої революційної боротьби, в якій запорукою перемоги будуть спільні зусилля армії й народу. «Армія, що весь час, принаймні у більшій своїй частині, стояла на боці уряду, усвідомила свої інтереси і починає переходити в ряди своїх братів: робітників і селян»¹⁵. У грудні 1907 р. вийшов останній (12) номер газети «Солдат» — орган Севастопольської військової організації РСДРП. Газета користувалась широкою популярністю і знаходила шляхи не тільки до солдатів місцевого гарнізону, а й у казарми військових частин Одеси, Миколаєва, Харкова та інших міст України¹⁶. Роз'яснюючи політику і тактику партії, вона закликала своїх читачів згуртовуватись навколо більшовицьких військових організацій, переходити на бік революції. Севастопольський комітет РСДРП закріплював за військовими частинами і кораблями пропагандистів, які провадили там агітаційну роботу, розповсюджували нелегальну літературу, влаштовували нелегальні солдатські й матроські збори¹⁷. Активними пропагандистами марксистських ідей були А. С. Сільвестров, Я. В. Дубицька («Надя») та ін. Як повідомляв начальник Севастопольського жандармського управління у департамент поліції, Я. В. Дубицька «спрямовувала діяльність головним чином на ведення пропаганди серед нижчих чинів частин військ Севастопольського гарнізону»¹⁸. Під її керівництвом працювали підпільні соціал-демократичні організації в 49-у Брестському, 50-у Білостоцькому, 51-у Литовському піхотних полках, 13-й артилерійській

¹¹ Газета почала виходити у квітні 1906 р.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 419, спр. 509, арк. 47, 1907 р.

¹³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 — февраль 1917 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 191.

¹⁴ «Пролетарий», 12 березня 1908 р.

¹⁵ Большевики Украины..., стор. 94.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 359, спр. 22, арк. 173, 1908 р.

¹⁷ В. В л а д и м и р о в а. Из недавнего прошлого, М.—Л., 1924, стор. 22—23.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 3, ч. 74, арк. 50, 1915 р.

бригаді та окремій саперній роті. Найчисленнішою була організація в 50-у Білостоцькому піхотному полку¹⁹.

Серед військових моряків Чорноморського флоту революційну роботу вела Ф. Д. Зубарева. Відповідаючи на запит департаменту поліції про її революційну діяльність, начальник Севастопольського жандармського управління в січні 1915 р. писав, що «у 1908 році в її квартирі збирались матроси Чорноморського флоту. На цих зборах говорилося про необхідність збройного повстання, і матроси одержували від неї нелегальні видання»²⁰.

Правдиве більшовицьке слово знаходило серед солдатських і матроських мас палкий відгук. Вони просили частіше присилати до них агітаторів, а також листівки, газети, брошури. «Листки соціал-демократичних організацій,— писав невідомий матрос Чорноморського флоту 1910 р. до Центрального Комітету РСДРП,— доходять до нас рідко, та коли вони є, ми їх читаємо з великим інтересом і любов'ю...» В кінці листа автор, висловлюючи почуття і думки своїх товаришів, просив: «Присилайте до нас сильних, хороших, хоробрих працівників, які любили б демократичну республіку і прагнули б якомога швидше знищити самодержавство, і ми всі разом з ними із зарядженими рушницями в руках, з гарматами підемо в Петербург, повалимо кривавий рід Романових, знищимо самодержавство і проголосимо на берегах Неви демократичну республіку»²¹.

Військова організація при Одеському міському комітеті РСДРП у грудні 1907 р. звернулася до солдатів і матросів з листівкою, в якій закликала до боротьби проти самодержавства, за свободу і рівність²². Члени військової організації брали участь у робітничих масовках. Найактивніші її члени запрошувались на засідання Одеського комітету партії, на районні і міські партійні конференції. Свідомі солдати й матроси розповсюджували більшовицькі листівки серед своїх товаришів по службі.

Агітаційно-пропагандистську роботу більшовики Одеси провадили в 32-ій артилерійській бригаді, в саперних батальйонах, у військовому госпіталі, в учбових підрозділах. Так, в учбовому батальйоні 59-го піхотного Люблінського полку агітаційну роботу вів рядовий І. А. Кротько, який до призову в армію брав участь у Горлівському збройному повстанні 1905 р. В армії він став членом Одеської військової організації РСДРП і в 1907 р. був обраний до складу її виконавчого комітету. В серпні 1908 р. за активну роботу у військовій організації партії Одеський військово-окружний суд засудив його на 10 років каторги²³. У переданому з в'язниці 20 грудня 1908 р. листі І. А. Кротько повідомляв про розправи і катування, до яких вдавалась тюремна адміністрація, намагаючись будь-що зламати моральний дух ув'язнених революціонерів. «Але ні,— писав І. А. Кротько,— я поки ще не вмер, я ще сильний, у мені кипить кров... Я хочу робити свою велику справу, якій віддався всім тілом і душою. Я не сильний фізично, та сильний духовно...»²⁴. В кінці листа він з обуренням і презирством писав про боягузство і зрадницьку поведінку анархістів під час слідства.

В окремому 11 саперному батальйоні відомим був пропагандист солдат-більшовик П. П. Мизикевич. Влітку 1907 р. він зв'язався з

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, оп. 102, стр. 5, ч. 74, арк. 50, 1915 р.

²⁰ Там же, ф. 102, стр. 5, ч. 74, арк. 36, 1915 р.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 359, спр. 33, арк. 30, 1910 р.

²² Большевики Украины..., стор. 86.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 239, арк. 20, 1908 р.

²⁴ Там же, спр. 23, ч. 73, арк. 3, 1909 р.

Одеською військовою організацією і сумлінно виконував усі її доручення. Жвавий, товариський і енергійний, він легко знаходив спільну мову із солдатами, розповсюджував серед них нелегальну літературу, листівки²⁵.

Більшовики Одеси підтримували зв'язки і з партійними групами, що діяли у військових частинах, розташованих далеко за межами губернії, зокрема з партійними організаціями 128-го Старооскольського і 126-го Рильського піхотних полків, дислокованих на території Волинської губернії²⁶.

У Київському гарнізоні військові організації РСДРП діяли в 3-й саперній і 33-й артилерійській бригадах, у 131-му Тираспольському, 45-му Азовському, 75-му Батуринському піхотних полках та ряді інших військових частинах²⁷. Активно працював серед солдатів Києва більшовик О. А. Трояновський. Ще 1906 р., будучи командиром батареї, він відкрито виступав проти використання армії для придушення народного руху. Засудивши дії царського уряду, він на знак протесту подав рапорт з вимогою звільнити його з армії. У квітні 1908 р. він став одним з керівників Київської військової організації РСДРП. Добре знаючи життя і запити солдатів, О. А. Трояновський легко встановлював з ними зв'язок. Агітаційну роботу він переважно в 33-й артилерійській бригаді, де служив раніше²⁸.

Більшовицьку організацію в 131-у Тираспольському піхотному полку очолював солдат М. Р. Сентюрін. Виконуючи вказівки Київського комітету РСДРП, він доклав багато зусиль для розширення партійної організації полку, її зміцнення, розповсюдження більшовицької літератури. В одному з документів департаменту поліції вказується, що під час обшуку в квітні 1909 р. у нього «було відібрано 46 брошур тенденційного змісту»²⁹.

Часто надсилала своїх представників у різні частини гарнізону пропагандистська колегія Київського комітету РСДРП. З ініціативи членів колегії братів Івана та Василя Романових було створено підпільну друкарню, яка обслуговувала військову організацію³⁰.

В зв'язку з тим, що царські власті робили все, щоб перешкодити спілкуванню солдатів з сторонніми особами, київські більшовики розширили підготовку агітаторів безпосередньо із числа солдатів. Міцний колектив агітаторів був підготовлений у 75-му Батуринському піхотному полку, до складу якого входили фельдшер Моргунов, солдати Івлєв, Андрухов та ін.³¹

Київські більшовики допомагали в налагодженні роботи у військових частинах інших міст. Так, встановивши зв'язки з Черкаською соціал-демократичною організацією, вони допомогли розгорнути пропаганду і агітацію серед солдатів 164-го Роменського піхотного полку. Від місцевої партійної організації цю роботу очолив Б. І. Петровський, який залучив до цієї справи вільноопреділяючогося Домницького, солдата Тубельського та інших³². У лютому 1908 р. збори партійної організації Ніжина у присутності представників київських соціал-демократів визнали за необхідне посилити агітацію і пропаганду в місцевому

²⁵ З. Першина. Павел Мизикевич — партни рядовой, Одесса, 1962, стор. 22.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 348, спр. 316, арк. 3, 1908 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 291, арк. 32, 1910 р.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 317, спр. 5007, арк. 1—2, 1908 р.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 5, ч. 21, арк. 75, 1908 р.

²⁹ Там же, спр. 121, арк. 141, 1910 р.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 293, ч. 32Б, арк. 3, 1910 р.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 317, спр. 5077, арк. 1, 1908 р.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 291, арк. 33, 1910 р.

гарнізоні. Виконуючи прийняте рішення, ніжинські більшовики налагодили роботу серед козаків³³.

В роки реакції продовжували працювати у військових частинах і більшовики Миколаєва. З ініціативи більшовицької організації Чорноморського суднобудівного заводу, в складі якої 1908 р. налічувалося 60 чоловік, в кінці 1908 р. була організована військова група³⁴. Підпільна друкарня Миколаєва надрукувала кілька листівок-звернень до солдатів і матросів. В одній з них місцевий комітет РСДРП писав у вересні 1908 р., що «тільки під червоними прапорами єдиної виразниці робітничих інтересів, справді революційної і послідовної партії робітничого класу — російської соціал-демократичної робітничої партії — ми гордо крокуватимемо дружною раттю на твердині старого суспільства, і під незламним натиском народних сил кайдани рабства впадуть, а разом з ними впаде безглузда, жорстока солдатчина»³⁵. У військових частинах міста протягом вересня — грудня 1908 р. розповсюджувалась також газета «Борьба»³⁶.

Харківські більшовики мали свої організації в 124-у Воронежському, 122-у Тамбовському, 202-у Старобільському піхотних полках та в деяких частинах 10-го піхотного корпусу³⁷. Нелегальна бібліотека забезпечувала літературою новобранців, солдатів і офіцерів, які проводили політичну пропаганду в своїх підрозділах. Однак у травні 1909 р. поліція виявила бібліотеку і розгромила її³⁸.

Протягом 1908—1910 рр. відновили свою діяльність серед солдатів також соціал-демократичні організації Чернігова, Полтави, Кременчука, Умані, Олександрівська, Луганська та інших міст України.

Великий вплив мала більшовицька пропаганда на новобранців. В період піднесення революції, коли були всі можливості для збройних виступів мас, РСДРП проводила тактику бойкоту рекрутчини. Коли ж хвиля революційної боротьби пішла на спад, ця тактика вже не могла бути ефективною. Тому влітку 1907 р. ЦК партії зазначив, що відмова від військової служби в нових умовах може завдати лише шкоди, і рекомендував членам соціал-демократичної партії йти в ряди армії і проводити там революційну роботу³⁹. Партійні організації зверталися до новобранців з листівками і прокламаціями, закликаючи майбутніх солдатів не брати участі в придушенні робітничих і селянських виступів, організовувати революційні гуртки, вступати до соціал-демократичних військових організацій. У листівці «До рекрутів», випущеній Олександрівською організацією РСДРП, у вересні 1908 р. писалось: «Товариші! Ви наші кровні брати, діти однієї з нами матері багаторої страждальної Росії. Справа свободи, справа селян і робітників — ваша справа. Йдучи в солдати, ви ні на хвилину не забувайте, хто ви..., не забувайте крові ваших братів, пролитої за свободу, не забувайте тих, хто томиться в тюрмах і вмирає в далекому засланні. Швидше оволодівайте зброєю, щоб разом із селянами і робітниками помститися народним ворогам, від вас, рекрути, ждемо собі допомоги»⁴⁰.

Робота партії серед солдатських мас у період реакції відіграла велике значення для дальшого розвитку їх революційної боротьби.

³³ ЦДВІА СРСР, ф. 400, спр. 16, арк. 30, 1908 р.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 357, спр. 300, арк. 41, 1909 р.

³⁵ Большевики Украины..., стор. 197.

³⁶ Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1961, стор. 107.

³⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 400, спр. 16, арк. 229, 1908 р.

³⁸ Харківський обласний державний архів, ф. 3, спр. 2591, арк. 11, 1909—1913 рр.

³⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 5679, спр. 8, арк. 181—182, 1907 р.

⁴⁰ Большевики Украины..., стор. 199—200.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ І СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Історія заселення й освоєння південної частини Бессарабії (Акерманського, Ізмаїльського і Бендерського повітів у кордонах 20-х рр. ХІХ ст.) все ще недостатньо вивчена радянськими істориками. Правда, за останні роки з'явився ряд досліджень з цього питання, однак вони висвітлюють тільки окремі, хоча й істотно важливі аспекти цього процесу¹. Але матеріали, що збереглися в архівах, дозволяють простежити в сукупності різні сторони розвитку колонізації Південної Бессарабії, встановити роль і значення її, а також визначити вклад, який внесли представники різних народів у справу перетворення цього, колись безлюдного, району на квітучий край.

В архівах є відомості про чисельність населення Південної Бессарабії (по повітах) в 1812 р.², матеріали переписів його 1818 і 1827 рр.³, VIII (1835 р.) і IX (1850 р.) загальноросійських ревізій⁴, а також парафіальні списки духовенства, в яких по кожному населеному пункту показано національний склад усієї Бессарабії⁵.

Про зміни чисельності й національного складу населення Південної Бессарабії в період інтенсивної колонізації, що відбувалося протягом першої половини ХІХ ст., свідчать такі дані. На початку ХІХ ст. у Південній Бессарабії або так званому Буджаку, проживало нечисленне ногайське населення (близько 7 тис. чоловік обох статей). У північній частині Буджаку (райони Бендер, Старих і Нових Каушан) здавна жили молдавани. До того ж, з другої половини ХVІІІ ст. посилювався приплив у Буджак молдаван, задунайських козаків і втікачів-селян).

Задунайські переселенці почали прибувати до Бессарабії після 1769 р. До 1791 р. сюди переселилось близько 2 тис. чоловік обох статей — болгар, гагаузів, греків та ін.⁶ У 1806 р. до початку російсько-турецької війни тут проживала вже 1741 родина задунайських переселенців або близько 8500 чоловік обох статей⁷.

¹ Я. С. Гросул. Крестьянство Бессарабии. 1812—1861 гг., Кишинев, 1956; И. А. Анцупов. Народная колонизация Бессарабии в первой трети ХІХ в.— «Ученые записки Кишиневского госуниверситета», т. 35, 1958; його ж. Государственная деревня Бессарабии в ХІХ веке (1812—1870 гг.), Кишинев, 1966; И. И. Мещеряков. Первое массовое переселение болгар и гагаузов в начале ХІХ в.— «Записки Молдавского филиала АН СССР», 1953, № 3—4; його ж. Переселение болгар в Южную Бессарабию в 1828—1834 гг., Кишинев, 1965; Устройство задунайских переселенцев и деятельность А. П. Юшневского. Сб. документов, Кишинев, 1957; А. Д. Бачинский. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовой Дунай в ХVІІІ—начале ХІХ вв.— «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 год», Кишинев, 1966.

² ЦДВІА, Військово-учотний архів (далі—ВУА), спр. 18585, арк. 6—7.

³ Там же, спр. 18582, арк. 37—219; ф. 414, оп. 1, спр. 296, арк. 1—10.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 571, оп. 9, спр. 40, 53.

⁵ Архів АН СРСР (Ленінградське відділення), ф. 30, оп. 2, спр. 5.

⁶ А. А. Скальковський. Болгарские колонии в Новороссийском крае. Статистический очерк, Одесса, 1848, стор. 3.

⁷ М. Г. Попруженко. Из материалов по истории славянских колоний в России, Записки Одесского общества истории и древностей (далі—ЗООИД), т. XXVІІІ, ч. ІІ, 1910, стор. 10—20.

Українська селянська колонізація Буджаку в XVIII ст. ще не набула масового характеру і серед переселенців переважав козацький елемент. За підрахунками О. Д. Бачинського, на початок 90-х рр. на території Південної Бессарабії проживало вже близько 10 тис. колишніх запорізьких козаків. А на початок XIX ст. українсько-російська селянська колонізація виходить на перший план і чисельність переселенців досягає 20 тис. чоловік⁸. На нашу думку, ці дані є трохи перебільшеними, бо навіть 1818 р. у Буджаку було всього 24 тис. українців і росіян, незважаючи на те, що приплив населення сюди після 1812 р. дуже збільшився. Проте не викликає ніякого сумніву той факт, що українсько-російське населення Південної Бессарабії значно зросло на рубежі XVIII і XIX ст., особливо після V ревізії 1795 р.

У 1807 р. всі ногайські татари були переведені з Буджака до Таврійської області на Молочні Води⁹, і в ньому залишилися тільки задунайські переселенці, молдаване, українсько-російські козаки і селяни.

З 1809 р., коли загроза повернення у край турок минула, починається інтенсивне заселення його болгарами, українцями, молдаванами, росіянами і т. д., яке тривало майже до 20-х рр. XIX ст.

У 1812 р. тут жило вже 2 624 родини задунайських переселенців — 10 933 чоловіки¹⁰. Таким чином, тільки за 3 роки їх кількість зросла більше ніж на 2400 чоловік обох статей. Про чисельність молдавських переселенців точних даних немає, але відомо, що в ці роки спостерігався великий приплив молдаван у Буджак із Запрутської Молдавії і центральних повітів Бессарабії¹¹. Більш конкретні дані є про українсько-російське селянство, яке тікало з Херсонської губернії за Дністер. Утеча «забузьких селян» за кордон почалась у 1807 р. З 1807 р. по 1810 р. число втікачів у Молдавію становило понад 20 тис. чоловік обох статей¹². Щоб врятуватися від кріпосницької неволі, понад 10 тис. селян чоловічої статі вибуло в Молдавію під час проведення VI ревізії 1811 р.¹³ Царські власті аж до 1817 р. вживали енергійних заходів до розшуку втікачів і повернення їх на попереднє місце проживання. Але багато втікачів осіли на нових місцях.

Обчислення населення 1812 р. показало, що в південних повітах, які цілком або частково ввійшли пізніше до складу Буджака, порівняно з переписом 1803 р. спостерігалось велике збільшення населення (у Хоторничанському повіті на 39,7%, Гречанському — на 17,4%, Кодрянському — на 12,4%)¹⁴. Населення в найпівденніших повітах Буджаку — Томаровському, Ізмаїльському й Бендерському, які тільки почали заселятися, в 1812 р. було ще дуже мало. Всього на території цих повітів у кордонах 20-х рр. XIX ст. проживало 7893 родини або 39,5 тис. чоловік обох статей, з них близько 11 тис. становили задунайські переселенці. Молдаване переважали у Гречанському, Хоторничанському і Кодрянському повітах, що лише частково входили до Буджаку. У найпівденніших Томаровському, Ізмаїльському і частині Бендерського повіту більшу частину населення становили болгари, гагаузи, українці й росіяни.

⁸ А. Д. Бачинский. Назв. праця, стор. 327.

⁹ Полный Свод Законов (далі — ПСЗ), т. 40, № 22527 «а» від 30 квітня 1870 р., стор. 17.

¹⁰ Устройство задунайских переселенцев..., стор. 64.

¹¹ ЦДВІА, ВУА, спр. 18582, арк. 3.

¹² ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 11, спр. 65, арк. 96—97, 115—116, 147, 180, 190.

¹³ Там же, ф. 1409, оп. 1, спр. 597, арк. 2.

¹⁴ П. А. Котенко, Н. А. Мохов, П. В. Советов. О тенденции роста народонаселения Молдавии в эпоху феодализма. — «Ученые записки Молдавского филиала АН СССР», т. VI (серия историческая). Кишинев, 1957, стор. 56—59.

З 1812 р., після включення краю до складу Росії, процес заселення південної частини Бессарабії ще більше посилювався. Характерно, що в 1812—1816 рр. царський уряд всіляко заохочував іноземну колонізацію Буджаку. Сюди запрошували нові партії задунайських переселенців і німецьких колоністів, яким відводилися кращі землі. Українських і російських селян сюди не переводили, а вони йшли самі, утікаючи з насиджених місць, без усякої допомоги від казни і надії на одержання земельного наділу.

Чисельність задунайських переселенців з 1812 по 1816 рр. збільшилась на 16 862 чоловіки обох статей (з 10 943 до 27 805)¹⁵. У 1814 р. до Акерманського повіту почалось переведення німецьких колоністів з Варшавського герцогства¹⁶. До кінця 1817 р. сюди прибула вже 1541 родина в кількості 8284 чоловіки обох статей¹⁷. Одночасно з цим спостерігається деяке зменшення молдаванських селян, які переселились до Запрутської Молдавії (особливо з Гречанського повіту). Внаслідок взаємодії цих двох потоків все населення Південної Бессарабії з 1812 по 1816 рр. збільшилось з 39 465 до 61 639 чоловік обох статей¹⁸. Дуже великий приріст населення спостерігався в Південній Бессарабії в 1816 р.—на 52 196 чоловік обох статей. Оскільки припливу задунайських переселенців у ці роки не було, а німецьких колоністів прибувало небагато, можна припустити, що більшість переселенців становили українсько-російські і молдаванські селяни. 1816 р. у Росії проводилась чергова VII ревізія, і тому цілком зрозумілим є прагнення селян внутрішніх губерній уникнути перепису, сховатися на території Бессарабії.

Населення Ізмайльського повіту 1818 р. становило 44 725 чоловік обох статей (у тому числі 3977 чоловік за межами Буджаку), Акерманського — 30 577 і Бендерського — 38 533 чоловіки обох статей (у тому числі 19 797 чоловік за межами Буджаку). Після 1818 р. процес заселення Буджаку різко уповільнюється, що дає підставу твердити, що основна маса переселенців прибула сюди в 1809—1818 рр. у ході народної колонізації краю.

Як показують наслідки перепису 1818 р., склад населення трьох південних повітів Бессарабії виявився дуже строкатим. Населення власне Буджаку дорівнювало 90 061 чоловік обох статей, у тому числі молдаван було 36,98%, болгар — 21,46%, українців — 17,93%, німецьких переселенців — 9,2%, росіян — 8,94% і т. д. А на території всіх трьох повітів, з урахуванням земель, не включених до Буджаку, молдавани становили 48,64% всього населення, болгар та гагаузи — 17,12%, українці — 15,65% і росіяни — 7,07%.

У чисто буджацькому Акерманському повіті, включеному тепер до складу УРСР, процент молдаван дорівнював 32,77, українців — 17,38, росіян — 11,25, німецьких колоністів — 24,59, болгар — 6,5 і т. д. Таким чином, жодна з народностей не становила тут більшої частини населення.

Приблизно таке становище було і в Ізмайльському повіті. Тут на основній території повіту, включеній до Буджаку, чисельно переважали болгар — 41,58% всього населення, за ними йшли молдавани — 28,45%, українці — 17,09%, росіяни — 9,05% і т. д. У частині повіту, що виходила за межі Буджаку, проживали виключно молдавани. Тому склад населення повіту був таким: болгар — 37,98%, молдавани —

¹⁵ М. Г. Попруженко. Назв. праця, стор. 10—20.

¹⁶ ПСЗ, т. XXXII, № 25522 від 22 січня 1814 р., стор. 734.

¹⁷ ЦДВІА, ВУА, спр. 18582, стор. 37—38 зв.

¹⁸ Там же, спр. 18580, арк. 40 зв., 117, 121, 128, 139, 141, 147 зв., 152, 169, 170 зв., 177 зв., 179, 180.

34,71%, українці — 15,48%, росіяни — 8,24%. Тепер значна частина повіту, де проживають молдаване, а також болгари й гагаузи, входить до складу Молдавської РСР.

У Бендерському повіті, тепер включеному до Молдавської РСР, як і у буджацькій частині, переважали молдаване — 77,38%, а на другому місці були українці — 14,36%.

Після 1818 р. переселенський рух до Південної Бессарабії знижується. Молдавський радянський історик І. А. Анцупов наводить дані про кількість державних селян, яких переселено сюди в 1812—1824 рр. Ці дані вказують на те, що Буджак заселявся тоді виключно за рахунок народної колонізації¹⁹, а число офіційно переміщених селян було незначним. Приплив задунайських переселенців до Південної Бессарабії на початку 20-х рр. також майже припинився. Прагнучи прискорити заселення цього району, царський уряд у 1824 р. затвердив проект намісника Бессарабської області М. С. Воронцова «О водворении в Бессарабской области 20 тысяч казенных крестьян из внутренних губерний»²⁰.

Проте переведення в 1824—1827 рр. державних селян до Південної Бессарабії не набуло скільки-небудь значних розмірів. Про це свідчать наслідки перепису населення Буджаку в 1827 р. Вони показують, що з 1818 по 1827 рр. населення Акерманського, Ізмайльського і Бендерського повітів збільшилось на 22 559 чоловік обох статей, в тому числі за рахунок природного приросту — на 16 050 чоловік²¹ і переселенського руху — на 6 509 чоловік. Майже всі переселенці прибули до 1824 р. і були втікачі-селяни. Справа в тому, що з 1824 по 1827 рр. механічний приріст населення всієї Бессарабії дорівнював тільки 886 чоловікам обох статей²². Аналіз даних переписів 1818 і 1827 рр. у трьох південних повітах показує, що тривало в ці роки (хоч і більш уповільненими темпами) заселення південної частини Бессарабії, яке змінило національний склад її населення. Якщо у 1818 р. молдаване становили тут 48,6% населення, то в 1827 р. цей процент знизився до 44,2. Трохи зросла питома вага українців (з 15,65 до 17,2%) і росіян (з 7,07 до 7,79%). На території власне Буджаку питома вага молдаван знизилась з 36,98 до 33,94%, у той час як кількість українців збільшилась з 17,93 до 19,35%, а росіян — з 8,94 до 9,44%.

Переселення державних селян на південь Бессарабії у значних розмірах розгорнулось тільки в 1828 і 1830 рр., до того ж цьому навіть не перешкодила війна з Туреччиною, що розпочалася 14 квітня 1828 р.²³, бо ця війна не зачепила територію Росії і тривала недовго (закінчилась 2 вересня 1829 р.)²⁴. Протягом тільки одного 1828 р. з внутрішніх губерній Росії сюди прибуло 1306 родин (головним чином з Курської, Орловської, Полтавської, Таврійської і Рязанської губерній), загалом 6507 чоловік обох статей. Переселенці утворили на нових місцях 18 поселень (16 в Акерманському і 2 — в Бендерському повітах)²⁵. 1829 р. заселення Південної Бессарабії майже не проводилось. У звітах губернаторів південних і центральних губерній немає відомостей

¹⁹ І. А. Анцупов, Государственная деревня Бессарабии в XIX веке (1812—1870 гг.), Кишинев, 1966, стор. 27—29.

²⁰ Там же, стор. 28—29.

²¹ ЦДВІА, ВУА, спр. 18589, ч. 2, арк. 2 зв.

²² Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812—1861 гг.), Сб. документов, ч. I, Кишинев, 1962, стор. 304—307; ЦДВІА, ВУА, спр. 18589, ч. 2, арк. 1—25 зв.

²³ 2 ПСЗ, т. III, № 1947, стор. 383—384.

²⁴ Там же, т. IV, № 3128, стор. 622—633.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 11, спр. 11, арк. 42.

про переміщення сюди державних селян. 1830 р. у Буджак переселилось багато державних селян з Курської губернії, головним чином української національності — 955 чоловіків²⁶. Намічалось збільшення переселенців-селян, що їх направляли у Буджак, але оскільки до Південної Бессарабії болгари почали прибувати з 1830 р., даліше заселення цього району державними селянами припинили²⁷. Як показано в дослідженні І. І. Мещерюка, переселення болгар у Росію розпочалось ще 1828 р., однак до травня 1830 р. до Південної Бессарабії приїхало всього 632 родини²⁸. На жаль, І. І. Мещерюк не досить докладно висвітлює переселенський рух болгар у Росію 1831—1832 рр. Сама назва його праці створює неправильне уявлення, нібито переселення тривало до кінця 1834 р. Найвні джерела дають змогу внести ясність в це питання. Спеціальне обстеження болгарських колоністів, що його проводили чиновники міністерства внутрішніх справ за дорученням Миколи І, показують, що масового характеру рух болгар до Росії набув у другій половині 1830 — першій половині 1831 р., а після цього починається повернення їх на батьківщину. На середину 1831 р. до Південної Бессарабії прибуло вже 7592 родини (38 846 чоловік обох статей)²⁹. Це означає, що тоді тут проживало близько 77 тис. болгар. Про масштаби цього нового переселення свідчить той факт, що в 1828 р. — першій половині 1831 р. у Буджак прибуло більше болгар, ніж за всі попередні роки з 1769 по 1827 рр.

Далеко не всі переселенці 1828—1831 рр. міцно осіли на нових місцях. З другої половини 1831 р. розпочинається зворотний рух болгар за Дунай. Протягом другої половини року за кордон виїхали 1136 родин — 2317 чоловік обох статей³⁰. Неврожай і злигодні 1832—1834 рр. привели до того, що цей рух болгар набув масового характеру. У 1835 р., коли відплив їх припинився, в Бессарабії був проведений подушний перепис населення (VIII ревізія). За переписом тут облічено 39 025 чоловік обох статей старих задунайських переселенців і 18 007 чоловік обох статей нових переселенців 1829—1831 рр.³¹ Виходить, що протягом другої половини 1831—1834 рр. з Буджаку назад у Болгарію повернулись 21 тис. чоловік обох статей і коли б не зворотне переселення, то загальна чисельність задунайських переселенців (виключно болгар і гагаузів) досягла б не 57, а 78 тис. чоловік обох статей.

У 1832 р. переселення державних селян до Південної Бессарабії було знову дозволено, але прибуло їх сюди в 30—50-х рр. дуже мало. Резерви вільних земель Буджаку були уже на той час вичерпані, і з 1835 р. казенним губернським палатам наказувалось переводити селян в інші райони країни.

Таким чином, активна колонізація Південної Бессарабії фактично припинилась на початку 30-х рр. XIX ст. До 1818 р. вона заселялась виключно за рахунок вільної колонізації. У 1819—1827 рр. переселення сюди майже не проводилось. 1828—1831 рр. настала остання запізнiла хвиля вже переважно урядової колонізації, що зійшла нанівець до 1833—1834 рр. Правда, і в ці роки якійсь частині селян-утікачів пощастило оселитися в цьому районі, однак їх було небагато.

²⁶ Там же, спр. 70, арк. 165—165 зв.

²⁷ 2 ПСЗ, т. V, № 3775, стор. 425.

²⁸ І. І. Мещерюк. Переселение болгар в Южную Бессарабию в 1828—1834 гг., Кишинев, 1965, стор. 56, 75.

²⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1409, оп. 2, спр. 5681, арк. 1.

³⁰ Там же, арк. 2.

³¹ Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812—1861 гг.), ч. I, стор. 304—307.

Приплив населення з-за кордону в цей період також майже припинився. Тільки у 1853—1854 рр. на початку Кримської війни відбулося останнє, досить незначне за масштабами переселення болгар до Росії, однак 1856 р. близько 9 тис. з них повернулись на батьківщину, а в Бессарабії залишилась тільки 1 тис. чоловік обох статей³². З початку 30-х рр. XIX ст. населення Південної Бессарабії збільшувалось уже виключно за рахунок природного приросту, який тут був дуже високим. Якщо підбити підсумки, то кількість населення в цьому районі буде така: 1812 р.—39,5 тис. чоловік обох статей; 1816 р.—61,5; 1818 р.—113,5; 1827 р.—136,5; 1836 р.—243,5³³ і 1850 р.—304 тис. чоловік обох статей³⁴.

За даними церковного обліку (парафіальні списки) 50-х рр. XIX ст. населення Бессарабської області налічувало 841 523 чоловіки обох статей³⁵, а IX ревізія (1850 р.) облічила 939 782³⁶.

Незважаючи на те, що списки духовенства не враховують частину жителів, проте вони, на нашу думку, в основному відображають загальний стан розміщення і національний склад населення цього району. Аналогічну картину з незначним відхиленням у питомій вазі окремих національностей (від 0,1% до 4,4%) показують 1868 р. дані місцевої адміністрації³⁷, а також матеріали перепису 1897 р.³⁸

Отже, в середині XIX ст. переважну більшість — 75% населення Оргейвського, Кишинівського, Ясського, Сорокського і Бендерського повітів, включених тепер до складу Молдавської РСР, становили молдаване.

В Акерманському, Ізмаїльському і Хотинському повітах, які в своїй основній частині ввійшли до складу УРСР, вони були в меншості (від 15 до 27% загальної кількості населення повіту). Більшу частину всього населення Хотинського повіту (58%) становили українці. В Акерманському повіті питома вага українського населення з 17,38% у 1818 р. збільшилась до 27,87% у 1850 р. У середині XIX ст. серед населення Бессарабії налічувалось 21,32% українців, 10% болгар і гагаузів, 4,28% росіян, 7,25% євреїв, 5,75% інших народностей.

Національний склад мешканців Південної Бессарабії завжди відзначався великою строкатістю. Навіть на початку XIX ст. жодна з народностей не мала абсолютної чисельної переваги. Так, наприклад, молдаване становили у Буджаку в 1818 р. 36,89% населення, в 1827 р.—33,94% і в 1850 р.—26,46%. На всій території Бессарабії, включаючи її центральні райони, проживало багато українців, які за кількістю поступалися тут тільки молдаванам. У середині XIX ст. в Бессарабії налічувалось понад 180 тис. українців.

Все сказане вище свідчить про те, що територіальне розмежування, проведене на території Бессарабії в 1940 р., врахувало не тільки національний склад населення області середини XX ст., але й розміщення народів цього краю, що історично склалося з початку XIX ст.

³² И. И. Мещеряков. Назв. праця, стор. 7.

³³ ЦДВІА, ВУА, спр. 18597, арк. 1—13.

³⁴ Архів АН СРСР (Ленінградське відділення), ф. 30, оп. 2, спр. 5.

³⁵ Там же.

³⁶ ЦДІА СРСР, ф. 571, оп. 9, спр. 49, арк. 355—358.

³⁷ Там же, ф. 1281, оп. 7, спр. 50, арк. 21.

³⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи, произведенной 28 января 1897 г., СПб., 1905, стор. 20—55.

Йоно МІТЕВ

БОЛГАРСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ЇЇ ВІДГОМІН У ЄВРОПІ

За Кючук-Кайнарджійським (1774 р.) договором Росія одержала право заступництва щодо християнських народів, які стогнали під турецьким ігом. З її допомогою Валахія, Молдавія, Чорногорія, Сербія і Греція здобули або зміцнили свою автономію. Принизливий для Росії Паризький договір 1856 р. поряд з іншими умовами мав на меті позбавити болгарський народ будь-якої надії на визволення від турецького гніту з допомогою росіян.

Після поразки Росії у Кримській війні становище в Болгарії значно погіршилося: збільшився податковий тягар, посилилась сваволя місцевих турецьких властей. Але поряд з цим зростав і опір поневолювачам. Десятки народних і гайдуцьких * повстань — ось характерна особливість опору гнобителям. Незважаючи на те, що ці виступи мали переважно стихійний характер, вони сприяли збереженню і зростанню національної свідомості й послабленню влади турецьких феодалів.

У цей період болгарський національно-визвольний рух під керівництвом Георгія Раковського (1821—1867) набув організованого характеру. Після його смерті Василь Левський і Любен Каравелов заснували в 1869 р. в Бухаресті Болгарський революційний центральний комітет (БРЦК), який керував боротьбою в країні. У 1874 р. його очолив великий болгарський революціонер і поет Христо Ботев.

Болгарські революціонери, як і російські народники та революційні демократи, були противниками царизму, але реально дивилися на речі і оцінювали позитивно зовнішню політику Росії у питанні про визволення балканських народів. Ще за кілька років до початку війни Христо Ботев писав: «Нехай говорять, хто, що хоче, а я вам кажу, що християнські народи Балканського півострова знайдуть співчуття лише в Росії і між своїми, також нещасними братами в Австрії»¹.

У відомому «Заклику до болгарського народу» напередодні оголошення війни БРЦК писав, що під тягарем неволі й страждань у болгар була одна надія, яка їх підтримувала, це — «православна і велика Росія»². У тяжкі роки після Кримської війни болгар не втратили своєї віри в російський народ. Вожді національно-визвольного руху робили все необхідне для зміцнення зв'язків з народами Росії. Розглядаючи позицію болгарських революціонерів 60-х—70-х років XIX ст. щодо офіційної Росії і російського народу, Василь Коларов писав: «Наші революціонери на чолі з Христо Ботевим і Василем Левським, природно, не вірили російському царизму, але вони оцінювали позитивно політику Росії в східному питанні». В. Коларов відзначав, що пізніше болгарські марксистки на чолі з Димитром Благоевим дали позитивну оцінку визволенню Болгарії з допомогою російської зброї, але водночас

* Гайдуки з'явилися безпосередньо після встановлення турецького іга і не припиняли своєї діяльності аж до визволення Болгарії. Протягом 60-х—70-х років XIX ст. багато з них влилося у національно-визвольний рух.

¹ Хр. Ботев. Счинения под редакцията на М. Димитров, т. II, София, 1958, стор. 430.

² Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сборник документов в 3 томах, т. I, под ред. С. А. Никитина, М., 1961, стор. 643—644.

вони були принциповими противниками імперіалістичних домагань на Балканах як з боку російського царизму, так і Австро-Угорської імперії³.

Незважаючи на те, що БРЦК покладав великі надії на допомогу Росії, він невтомно працював над підготовкою національної революції. Болгарські революціонери розуміли: щоб почати масове повстання — потрібно насамперед організувати народ. Керівники БРЦК розглядали повстання як абсолютно необхідну умову визволення Болгарії. Допомога Росії або сусідніх балканських держав повинна була прийти під час збройної боротьби. Написаний Василем Левським проект статуту БРЦК закликав шляхом загальної революції домогтися корінних перетворень сучасної «деспотично-тиранічної» держави і замінити її «демократичною республікою»⁴. Голова БРЦК Любен Каравелов говорив, що визволення болгар прийде з революцією, а про підтримку іззовні він писав: «Допоможи собі сам і інші тобі допоможуть»⁵.

Болгарські революціонери — виразники інтересів широких мас трудящих селян, ремісників, дрібних торговців — всупереч закликам русофільської буржуазії пасивно вичікувати часу визволення Болгарії з допомогою російських військ, а також позиції туркофільської буржуазії, яка відверто співробітничала з турецькими феодалами-гнобителями, були непримиренними супротивниками демагогічного політиканства і пасивності. Вони всіма силами й засобами готували національну революцію, а зовнішню допомогу розглядали лише в тісному взаємозв'язку з народним повстанням у Болгарії.

В 1875 р. серед слов'янських народів на Балканах широко розгорнулися масові антитурецькі, антифеодальні заворушення. В червні — липні вибухнуло повстання в Боснії та Герцеговині, а у вересні — в Болгарії. Воно охопило Стару Загору, Русе, Шумену. Рух у Болгарії був потоплений в крові, але боснійці й герцеговинці продовжували збройну боротьбу. Більшість керівників болгарського повстання знайшла притулок у Румунії, і там вони вели підготовку до нового всенародного виступу. Один з революціонерів, Нікола Обретенов, передавав свій матері, що прапор і зброю, сховані після поразки, необхідно зберегти, оскільки навесні 1876 р. почнеться нове повстання. Він писав: «Ми не залишимо Туреччину в спокої, або всі помрем, або визволимо Болгарію»⁶.

Після розгрому повстання 1875 р. БРЦК у Бухаресті розпався, але було створено такий же комітет в м. Джурджуво. Його засновники — Панайот Волов, Нікола Обретенов, Стоян Заїмов, Стефан Стамболов, Іларіон Драгостинов, Георгій Бенковський та інші, підготували Квітневе повстання 1876 р. Найбільш масового характеру воно набрало в Пловдивському і Тирновському округах. На жаль, підготовка до нього не була досить ґрунтовною, народні борці виступали озброєні старими гвинтівками і гарматами, зробленими з вишневого дерева. Уряд зосередив у районах повстання численні оснащені найновішою зброєю війська. Разом з тим мусульманське населення, підштовхуване властями, розпочало криваву різню, розправляючись з сім'ями повстанців і мирним християнським населенням міст і сіл*. Справа дійшла до того,

³ В. Коларов. Избрани произведения, т. III, София, 1965, стор. 394.

⁴ Димитър Страшимиров. Васил Левски, т. I, Извори, София, 1929, стор. 221.

⁵ «Свобода». 17 грудня 1869 р.

⁶ Нікола Обретенов. Спомени, София, 1942, стор. 244.

* Слід зауважити, що болгарські революціонери закликали народ боротися проти турецької влади і феодальної верхівки й бути в дружбі з мусульманським на-

що турецькі власті випустили з тюрем кримінальних злочинців, видали їм зброю і послали проти болгарських борців за визволення.

Виступ був жорстоко придушений. Турки нещадно розправлялися з беззахисним болгарським населенням. Дівчат і жінок забирали в рабство. Такі міста і села, як Панаджюриште, Клісура, Батак, Перуштіця, Нове Село та інші були зрівняні з землею.

Повстали проявляли чудеса героїзму. Так, 200 чоловік на чолі з воеводою попом Харитоном перетворили Дрянівський монастир (Тирновський округ) у фортецю і билися 9 днів проти 10-тисячної турецької армії, озброєної артилерією. Монастир був напівзруйнований. Але коли турецький воєначальник Фазлі-паша запропонував обложеним здатися, ті відповіли йому, що всі помруть, але не складуть зброї. «Ми піднялися не проти мирного турецького населення. Ні! Ми хочемо від уряду Високої Порти, щоб він визнав наші права як народу, і доки цього не буде, ми живими не здамося у ваші катівські руки. Ми вирішили померти і виконаємо свою клятву, а ви будете відповідати перед Європою за ваше тиранство», — писали у відповідь паші повстанці⁷.

Перуштіцькі герої також билися до останньої кулі і залишилися вірними гаслу «Свобода або смерть!», написаному на їхньому бойовому прапорі. Керівники повстання в Перуштіці, очолюваному Кочо Честеменським, пожертвували в ім'я свободи своїми дітьми і дружинами, а після цього покінчили життя самогубством⁸.

205 болгарських четників перейшли з Румунії в Болгарію під керівництвом Христо Ботева і в нерівному бою з численними ворогами віддали життя за визволення свого народу.

Квітневе повстання показало усьому світу, що, по-перше, болгарі готові жертвувати собою в ім'я свободи і, по-друге, що турецька феодальна кліка хоче потопити в крові їх волелюбні прагнення.

Росія відверто виступила на захист болгарського народу, але слід відзначити, що російський уряд не брав участі у підготовці Квітневого повстання. Воно було справою болгарських революціонерів, очолюваних Джурджевським комітетом. Хоча повстанці й сподівались, що Росія підтримає болгар, керівники виступу не мали зв'язків з російським урядом або його дипломатичними представниками в болгарських містах. Ще задовго до початку повстання російський посланник у Константинополі граф Ігнат'єв повідомляв турецькі власті про позицію царського уряду в справі надання автономії Болгарії⁹. В той же час він доповідав царю, що султанський уряд нещадно розправлятиметься з будь-якими антитурецькими заворушеннями у Болгарії. Проте все це зовсім не означало, що правлячі кола Росії підштовхували Джурджевський комітет на новий виступ.

Обвинувачення турецького уряду і англійських дипломатів, що Квітневим повстанням нібито керували «російські агенти», були зовсім безпідставними. Хоча російські консульства в Болгарії й мали відомості про його підготовку, вони не встановили ніяких зв'язків з революційними комітетами. Деякі дипломатичні представники, зокрема гене-

селенням. Так, в одній з відозв БРЦК говорилося: «Ми, болгарі, подаємо вам, туркам, свою братню руку. Релігійні рахунки не будемо з вами вести». Османська феодальна влада, говорили вони, є ворог і болгарських, і турецьких народних мас. (Д. Страшимиров. Назв. праця, стор. 435). Відомо, що керівник повстанців Георгій Бенковський називав турків «братами земляками» і закликав їх спільно виступити проти мусульманського панування.

⁷ Огняна Маждракова. Четат на поп Харитон, София, 1963, стор. 113.

⁸ Иван Кеков. Въстанието в Перуштина, София, 1929, стор. 110 і далі.

⁹ Димитр Йоцов. Граф Игнатиев и нашето освобождение, София, 1939, стор. 77.

ральний консул в м. Русе Мошнін, навіть негативно висловлювалися про болгарських революціонерів. Мошнін писав російському послу в Константинополі, що відомі «пройдисвіти» (наведені імена братів Обретенєвих та інших членів БРЦК) безуспішно намагалися оплутати свідомість народу¹⁰.

Характерно, що заступник Мошніна І. Крилов і пловдивський віце-консул Н. Геров співчували революційному рухові. Крилов, наприклад, повідомляв своє посольство напередодні Квітневого повстання, що турецький уряд знає про його підготовку. Він визначав у болгарському революційному русі три основні течії, очолювані Любеном Каравеловим, Панайотом Хитовим і Христо Ботевим. Перша — помірна — бажала, щоб повстання відбулося у сприятливий момент, друга не мала чіткої програми і залежала від сербського уряду, а третя течія на чолі з Христо Ботевим, що користувалася впливом, передусім, серед революційної молоді, закликала до виступу, незважаючи ні на які зовнішні обставини. З повідомлення Крилова також видно, що російський уряд не мав прямих стосунків з жодним з цих напрямів¹¹. Зауважимо, що Квітнєве повстання було підготовлене Джюрджевським комітетом, до якого Христо Ботев не входив, але Крилов про це навіть не знав. У розпалі подій він інформував своє посольство, що визвольний рух дедалі поширюється і коли турецькі власті не припинять свого свавілля, то увесь народ піде за партією молодих (партією Ботева)¹².

Документи свідчать про те, що російське посольство намагалося одержати відомості про хід підготовки до повстання через свого віце-консула в Пловдиві, болгарина за походженням, Найдена Герова. Збираючи їх, останній повідомляв посольство про згуртування революційних сил, але деталей він з'ясувати не зміг. Віце-консул доповідав, що турецький уряд озброює мусульман, і в разі вибуху повстання почнеться велике кровопролиття¹³. Джюрджевський комітет, хоч і не мав зв'язків з офіціальними російськими представниками, розраховував на те, що в ході подій Росія прийде на допомогу болгарам. Сподівання, що вона не залишиться осторонь, висловлював і Георгій Бенковський, щоправда, вже після розгрому повстання¹⁴. Проте все це зовсім не є свідченням того, що болгари піднялися на збройну боротьбу за «вказівкою Росії», хоч російські дипломати і співчували національно-визвольному рухові в Болгарії, а також чинили певний тиск на царський уряд, закликаючи його якнайшвидше виступити на захист багаторождального болгарського народу*.

Зрозуміло, значну роль у цьому відношенні відіграли не лише інформація російських представників, але й прямі зв'язки між двома братніми народами і, головним чином, великі демонстрації 1876 р. російських студентів, інтелігенції, робітників на захист болгар і південних слов'ян¹⁵. Багато болгарських громадських діячів і духовних осіб встановили контакти з відомими прогресивними людьми в Росії і зробили все необхідне, щоб схилити царський уряд на шлях рішучого втручання у болгарські справи. Значний інтерес становить лист бол-

¹⁰ Архів зовнішньої політики Росії, ф. Посольство в Константинополі, 1876, спр. 2129, арк. 22—24.

¹¹ Там же, арк. 73—74.

¹² Там же, арк. 66—67, 120—121.

¹³ Априлското въстание. Сборник документов, т. I, стор. 128.

¹⁴ Захари Стоянов. Записки по българските въстания, София, 1962, стор. 406.

* Докладно про це див. Йончо Мітев. Діяльність російських дипломатів у Болгарії (1876 р.).— «УІЖ», 1966, № 10.

¹⁵ С. А. Никитин. Руската общественост и освобождението на България.— «Исторически преглед», София, 1958, кн. 2, стор. 13—26.

гарського екзарха Антіма I до петербурзького митрополита Ісідора в серпні 1876 р. Лист було надіслано до Петербурга через російську делегацію у Константинополі і по суті адресовано Олександру II.

Антім I вважав, що націонал-революціонери передчасно підняли повстання в квітні 1876 р. Однак, на його думку, турецькі урядовці скористались заколотом, щоб перейти до масових вбивств і репресій. Ці зlodіяння, відзначав екзарх, ставлять під загрозу саме існування болгар як християнської нації. І він просив Ісідора порушити клопотання «перед його величністю государем-імператором, щоб він узав під свій захист і покровительство нещасне болгарське плем'я»¹⁶. За такі дії Антім I був кинутий у в'язницю. Цілком зрозуміло, що, зберігаючи свій престиж, імператор Олександр II і його уряд не могли не звернути уваги на лист глави болгарської християнської церкви. В цілому ж, хоча русофільська буржуазія виступала проти повстання, вона скористалася цим фактором для того, щоб заручитися підтримкою російських правлячих кіл у своїй боротьбі проти турецьких властей. З цією метою до Росії, а також до інших європейських держав було надіслано спеціальну делегацію на чолі з Марком Балабановим і Драганом Цанковим.

Все це, безсумнівно, показує, що Квітневе повстання посідало важливе місце у спільній боротьбі балканських народів проти турецького гноблення.

Царський уряд не міг піти на відкрите збройне втручання, не заручившись згодою або нейтралітетом великих західних держав. Цар побоювався свого головного противника в цьому питанні — Англії, яка з часу Кримської війни відверто підтримувала Туреччину.

Подвиг учасників Квітневого повстання і страждання болгарського народу у 1876 р. відіграли вирішальну роль у завоюванні європейської суспільної думки на користь справедливої справи балканських народів. Ось чому варто детальніше зупинитись на тому міжнародному резонансі, який викликало повстання. Як відомо, англійський уряд на чолі з лордом Дізраелі негативно ставився до болгарського визвольного руху. Відразу ж після квітневих подій Англія надіслала до Туреччини багато своїх радників, адміралів, генералів, офіцерів, навіть значні військові контингенти, а також велику кількість зброї. Це робилося насамперед для того, щоб підготувати Оттоманську імперію до майбутньої війни проти Росії і балканських країн і цим самим забезпечити інтереси британського імперіалізму в південно-східній частині Європи.

А тимчасом після розправи з повстанцями і зокрема після того, як фанатизований натовп мусульман напав на французьке і німецьке консульства в Солуні (6 травня 1876 р.), в результаті чого консулів обох держав було вбито, внутрішнє і зовнішнє політичне становище Туреччини різко погіршилося. Проте, незважаючи на несприятливий для неї розвиток подій, англійський уряд продовжував її підтримувати.

Але народ Великобританії і передусім англійський пролетаріат підняв свій голос на захист болгарського народу. Численні робітничі мітинги були відповіддю на ряд статей прогресивних кореспондентів західних газет, у яких викривалися звірства османських насильників, їх розправа над мирним населенням слов'янських міст і сіл. Едвін Пірс, константинопольський кореспондент англійської газети «Дейлі ньюз», зокрема писав, що, за турецькими даними, було вбито 18 тис. чоловік, а за болгарськими — 30 тис. У резолюціях мітингів на захист болгар висловлювалася подяка Едвіну Пірсу та американському журналісту Дж. А. Мак-Гахану за те, що вони розповіли правду про становище

¹⁶ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, стор. 336—337.

болгарського народу¹⁷. Їхні палкі статті, що передруковувалися в багатьох газетах європейських країн, привернули увагу прогресивної громадськості західних держав до балканського питання і зокрема до подій у Болгарії*.

18 липня 1876 р. Мак-Гахан писав з Пловдіва, що він прибув сюди не лише як кореспондент, але й для розслідування злочинів турецьких властей. Журналіст був вражений жорстокостями мусульман, які він побачив на власні очі. Тільки розповідь про подробиці цієї нелюдської січі, писав він, може змалювати жахливу картину усіх тих страшних звірств, що відбувалися на Балканському півострові¹⁸.

2 серпня 1876 р., після того як Мак-Гахан разом з секретарем американського посольства Скайлером відвідав Батак, кореспондент писав до газети про свої враження. Він був «приголомшений жахливістю того, що кати зробили» у цьому місті і заявляв, що звірства башибузуків виходять за межі, які людський розум може сприйняти. Важливе значення мали розповіді Мак-Гахана про високу культуру волелюбного болгарського народу, яка гинула від турецького ятагана. Правдиве зображення становища пригноблених балканських народів викликало в Англії хвилю протесту й обурення протурецькою політикою уряду Дізраелі¹⁹. Прогресивна громадськість країни рішуче заявляла, що уряд Великобританії також несе відповідальність за криваву трагедію на Балканах²⁰.

По всій країні створювалися робітничі комітети, які проводили мітинги на захист болгарського народу, а також жіночі комітети для організації допомоги потерпілим. На першому такому мітингу в Лондоні була прийнята резолюція, в якій говорилося, що британський уряд скомпрометував честь нації, оскільки він зробив Англію співучасницею ганебних актів для цивілізації злочинів. Подібні ж збори відбулися в Манчестері, Брістолі, Бірмінгемі, Кембріджі, Брайтоні, Ноттінгемі, Глазго, Единбургу, Оксфордті та інших містах країни²¹. В організації і проведенні робітничих мітингів брали участь відомі профспілкові діячі й члени І Інтернаціоналу: Уільям Морріс, дочка Карла Маркса — Елеонора, її чоловік Евелінг та інші прогресивні діячі²². Цілком ясно, що вони діяли з відома й схвалення Маркса і Енгельса.

Консервативний уряд не міг не зважати на обурення громадськості країни звірствами турецьких гнобителів у Болгарії та офіційною позицією правлячих кіл Великобританії. А вимоги припинити підтримку Туреччини дедалі зростали. До Лондона направлялися десятки різноманітних делегацій. На адресу міністра закордонних справ, глави уряду і навіть королеви було надіслано понад 500 петицій від профспілок, Робітничого ліберального клубу, Британського товариства пацифістів, Національної спілки землеробів, численних жіночих і багатьох інших

¹⁷ П. М. Матеев. Велика благодетели на България народ, София, 1934, стор. 36.

* В 1966 р. у Женеві видані англійською і болгарською мовами записки Мак-Гахана під заголовком «Репортажі про квітнєве повстання».

¹⁸ П. М. Матеев. Назв. праця, стор. 59; Положението на български народ под турско рабство. Сборник от документи и материали под ред. на Н. Тодоров, София, 1953, стор. 364—365.

¹⁹ Иван Панайотов. Отзвукът на Априлското въстание в Европа. Английската политика на българския народ.— «Известия на Народната библиотека и библиотеката при СДУ», 1961, т. I (VII), стор. 165.

²⁰ «Стара планина» (Бухарест), № 7, 1 вересня 1876 р.

²¹ Там же.

²² А. Мопеджикова. Отражението на Априлското въстание в Англия, Франция и Италия. — «Известия на института «Ботев», 1956, кн. I, стор. 298.

організацій. Автори їх вимагали від уряду змінити політику, зокрема в питанні про дальшу долю балканських народів²³.

Активну участь у цій боротьбі брали видатні письменники, вчені й громадські діячі, серед них — Оскар Уайльд, Чарлз Дарвін, Томас Карлейль, Герберт Спенсер і навіть лідер ліберальної партії Уільям Гладстон* та ін.

Все це дало свої наслідки і 29 серпня 1876 р. Дізраелі був змушений повідомити посольство Великобританії в Константинополі, що уряд її величності не зможе практично втрутитися, навіть коли Росія оголосить війну Туреччині, оскільки антитурецькі виступи набули в країні надзвичайно широкого розмаху²⁴. Навіть депутати консервативної більшості в парламенті гостро критикували позицію уряду щодо болгарського питання.

Квітневе повстання знайшло співчутливі відгуки й у Франції. Користуючись наданими їй Туреччиною після Кримської війни великими пільгами, Франція займала відверто ворожу позицію у питанні про вихід Росії до проток, але після поразки у війні з Прусією (1870—1871 рр.) Третя республіка була змушена проводити більш обережний курс. В Парижі намагалися зберегти добросусідські відносини з Англією, і в той же час побоювалися дратувати Росію, а з іншого боку докладали зусиль, щоб не допустити її дальшого зближення з об'єднаною Німеччиною. Неприховано ворожою щодо Росії була політика французьких клерикалів. Вони цілком поділяли точку зору Ватикану, що поширення впливу православної церкви на Балканах більш небезпечне для католицизму, ніж мусульманство і язичество.

Французька дипломатія негативно ставилася до болгарського революційного руху, який вона вважала справою «російських агентів». Героїчний подвиг чети Ботева був оцінений французьким консулом у Русе Жоржем Обаре як «авантюра платних російських агентів»²⁵. Але уряд Франції намагався не ускладнювати міжнародне становище в зв'язку з східним питанням, оскільки це могло привести до погіршення його політичних акцій всередині самої країни. Після вбивства консула в Солуні, Мулена, а згодом ще трьох французьких підданих (Гузена, Алара і Слі) громадськість країни зажадала, щоб уряд відмежувався від політики турецьких правлячих кіл. Зрештою міністр закордонних справ Деказ запропонував віце-консулу в Софії Льо Ге* повідомити місцеві власті про те, що враження у Європі від дій башибузуків і воячини дуже погане. Французький посланник у Константинополі Бургуен навіть заявив везірату, що турецький уряд сам відповідатиме за наслідки своєї нерозумної політики на Балканах²⁶. На початку листопада 1876 р. Деказ змушений був оголосити в Національних зборах, що Франція не заперечуватиме проти часткового змінення статус-кво на користь балканських народів.

Необхідно відзначити, що французькі віце-консули в Пловдиві (Де Істрія) і Софії (Льо Ге) відверто виступили на захист прав болгар-

²³ Марко Д. Балабанов. Страница от политическото ни възраждане, 1904, стор. 248.

* Гладстон запитав болгарських делегатів Д. Цанкова і М. Балабанова, чи є у Болгарії багаті люди і духовенство, які могли б узяти управління країною в свої руки. Лише в такому випадку він погоджувався підтримати їх прохання про те, щоб надати країні автономію.

²⁴ Иван Панайотов. Назв. праця, стор. 177.

²⁵ Симеон Дамянов. Отношението на френската демокрация и обществено-ст към Априлското въстание.— «Исторически преглед», 1966, кн. 2, стор. 37, 41

* В Болгарії він відомий під ім'ям Леге. На честь його названа одна з центральних вулиць Софії.

²⁶ Симеон Дамянов. Назв. праця, стор. 42, 45—46.

ського народу. Російський консул князь Церетелев встановив тісний контакт з Де Істрія для спільного викриття звірств башибузуків і турецьких військ у Болгарії.

Незважаючи на те, що після поразки Паризької комуні робітничий рух у країні дещо послабився, французькі пролетарі все ж знайшли можливість висловити свою солідарність з болгарським народом²⁷.

Важливу роль у боротьбі проти підтримки турецького уряду, за надання болгарам права на самоврядування відіграла передова французька інтелігенція, письменники й публіцисти — Віктор Гюго, Едуард Лакруа, Каміл Пельотан, видатний журналіст Еміль де Жірдан та ін.²⁸ 29 вересня 1876 р. Віктор Гюго виступив у Національних зборах з великою промовою на захист болгар. Вона була надрукована майже в усіх газетах і стала гаслом прогресивних сил країни у боротьбі за визнання суверенних прав болгарського народу.

З 42 паризьких щоденних газет 26 висловлювалися на користь справедливого вирішення цієї проблеми. Кореспонденції французьких журналістів, виступи письменників і публіцистів примусили уряд змінити своє ставлення до політики Туреччини на Балканах. Міністр закордонних справ Деказ заявив болгарським делегатам Драгану Цанкову і Марко Балабанову, що «друга Кримська війна неможлива»²⁹.

Широка кампанія за підтримку прагнень балканських народів розгорнулася і в Італії. У Мілані й багатьох інших містах країни під почесним головуванням Джузеппе Гарібальді провадилися численні багатолюдні мітинги трудящих, на яких (а також у всій цій кампанії) важливу роль відігравали робітники. Слід зауважити, що італійський уряд з симпатією ставився до боротьби болгар за свою свободу і загалом не схвалював політики реакційних сил Заходу*.

Німецький уряд на чолі з Бісмарком зайняв нещирі позиції у болгарському питанні. Він заявив Д. Цанкову і М. Балабанову, що «підтримуватиме союзницю Німеччини — Росію, якщо вона вирішить воювати»³⁰, але, побоюючись її надмірного посилення, на Берлінському конгресі допоміг Англії і Австро-Угорщині звести нанівець результати Сан-Стефанської угоди.

Квітнєве повстання знайшло щире співчуття і підтримку населення слов'янських володінь Німеччини й Австро-Угорщини. В Чехії, Словаччині, Хорватії та інших землях відбувалися значні демонстрації на захист болгар в той час як австрійські й угорські правлячі кола були вороже настроєні до визвольного руху болгарського та інших балканських народів і намагалися відірвати від Туреччини деякі провінції для себе. Гаряче співчував болгарам і польський народ.

У Відні не могли не зважати на підтримку болгар з боку слов'янських народів, що населяли Габсбурзьку імперію, тому австро-угорський уряд змушений був утриматися від прямого виступу проти Росії.

Короткий огляд міжнародного значення Квітнєвого повстання і відгуків на нього в західноєвропейських країнах показує, що воно відіграло велику історичну роль у визволенні Болгарії з-під турецького ярма і в зміцненні російсько-болгарських зв'язків. Болгарію як вільну і прогресивну державу, писав Василь Коларов, створили «російсько-турецька війна і болгарська національна революція»³¹.

²⁷ «Дело», 1876, № 9, стор. 143.

²⁸ Э. де Жирарден. Позор Европы, Спб., 1877.

²⁹ Марко Д. Балабанов. Назв. праця, стор. 305.

³⁰ Докладно див.: Його Митев. Отражението на Априлското въстание в Италия.— Сборник изд. БАН, София, 1966.

³¹ Марко Д. Балабанов. Назв. праця, стор. 353—358.

³¹ Василь Коларов. Избрани произведения, т. III, София, 1955, стор. 389.

З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів

К. А. КІРЮШИН

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО ТА БІЛОРУСЬКОГО НАРОДІВ (1959—1965 рр.)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення Радянської влади відкрили шлях до всебічного розвитку всіх націй і народностей нашої країни. В. І. Ленін указував, що «метою соціалізму є не тільки знищення роздробленості людства на малі держави і всякої відособленості націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх»¹. Це ленінське положення було розвинуто у Програмі КПРС. Період комуністичного будівництва відкриває новий етап у розвитку націй та національних відносин у Радянському Союзі. У звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові партії підкреслено: «Економічні і культурні зв'язки народів СРСР стають все тіснішими і різноманітнішими. Йде великий процес зближення народів, зміцнення нерозривних уз їх дружби і братерства, єдності і згуртованості»².

Кожна соціалістична нація, виходячи з місцевих ресурсів і господарського розвитку, вносить свій вклад у будівництво матеріально-технічної бази комунізму. Тому дальший розквіт економіки і культури кожної братньої республіки є результатом тісного співробітництва і взаємодопомоги всіх соціалістичних націй, їх добровільного зближення.

Великий історичний шлях братерського співробітництва пройшли український і білоруський народи. В їх багатовіковій історії чимало героїчних подій, славних сторінок мужньої боротьби за свободу і незалежність, подвигів і трудового героїзму. З давніх часів вони тісно зв'язані між собою близькістю мови, культури, характеру, всього історичного розвитку. З допомогою великого російського народу та інших народів СРСР, за роки Радянської влади на Україні і в Білорусії відбулися величезні соціально-економічні перетворення.

Про досягнення Радянської України свідчать такі економічні показники. Якщо до революції на Україні виплавляли 2,4 млн. т сталі, добували 22,7 млн. т вугілля, то в 1965 р.— 37 млн. т сталі і 194 млн. т вугілля. Щодо виробництва електроенергії, то результати ще разючіші: від 0,5 млрд. кіловат-годин у дореволюційний час до 94,6 млрд. кіловат-годин у 1965 р.³ Нині металургія республіки за півроку дає сталі більше, ніж виплавляли її у всьому Радянському Союзі в 1940 р.⁴

З року в рік зміцнюється і розширюється виробничо-технічна база промисловості за рахунок будівництва нових і реконструкції діючих підприємств. За семирічку на Україні споруджено близько 900 великих підприємств⁵.

В народне господарство і культурний розвиток УРСР за семирічку вкладено майже 40 млрд. крб. Україна стала одним з великих центрів машинобудування нашої Батьківщини. За останні 7 років випуск машин, приладів і обладнання збільшився в 2,5 раза⁶. Високими темпами

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 131.

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 82.

³ «Блокнот агітатора», 1966, № 11, стор. 14.

⁴ «Коммунист Украины», 1965, № 12, стор. 15.

⁵ «Коммунист Украины», 1966, № 3, стор. 40.

⁶ «Правда», 31 березня 1966 р.

розвиваються авіаційна, радіотехнічна, електронно-вакуумна галузі промисловості.

Головні напрями, які визначають спеціалізацію і роль Білорусії в загальному розподілі праці — це машино- і приладобудування, а також металообробка.

Особливо широкого розвитку за останні роки набула хімічна промисловість. За семирічним планом у республіці побудовані Солігорський калійний комбінат, Полоцький нафтопереробний і Гродненський азотнотуковий заводи, Гомельський суперфосфатний комбінат і т. д. Кожний шостий трактор, кожний десятий металорізний верстат, кожний шостий мотоцикл, три чверті силосозбиральних комбайнів дає Білорусія країні⁷. Велике хімічне виробництво в БРСР створене на базі покладів калійної солі Старобінського родовища, а також природного газу і нафти, які надходять з України та інших районів СРСР⁸.

Білорусія стоїть на другому місці в СРСР по випуску льноволокна, фанери, по виробництву торфу, на третьому місці — по виготовленню будівельних матеріалів, скла, взуття, трикотажу та іншої продукції легкої промисловості⁹. Успіхи республіки — це результат невтомної і творчої праці білоруського народу, братерської допомоги всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини.

Особливу роль в міжреспубліканських зв'язках Білорусії відіграє Україна, яка стоїть на другому місці в СРСР щодо поставок в БРСР промислової і сільськогосподарської продукції. На УРСР припадає 46,5% загального обсягу продукції, яка ввозиться в Білорусію¹⁰. Економічні зв'язки обох республік охоплюють практично різні галузі народного господарства. З України Білорусія одержує метал, кам'яне вугілля, деякі види верстатів, зернові комбайни, автобуси, легкові автомашини, запасні частини до тракторів та сільськогосподарських машин, електродвигуни, генератори, трансформатори, підшипники, цемент, бульдозери, автотранспортувачі і багато іншої продукції. Білоруські вантажні автомашини виготовляються з металу, який надходить з заводів Запоріжжя, Жданова, Дніпродзержинська.

Бурхливий розвиток продуктивних сил країни породив нові форми міжнародних економічних зв'язків. Дедалі більшого значення набувають міжреспубліканські лінії електропередач, газопроводи, канали. Так, у 1961 р. за рекордно короткий строк (13 міс.) було завершено будівництво газопроводу Дашава—Мінськ довжиною 665 км. В результаті цього будівництва Білорусія в кінці 1965 р. споживала 2,5 млрд. куб. метрів українського природного газу, що замінює 7 млн. т торфу¹¹. В спорудженні газопроводу Дашава—Мінськ брали участь представники багатьох національностей нашої країни. Тому будівники назвали його магістраллю дружби.

Цей успіх продемонстрував братерство й єдність радянських народів, які спільними зусиллями будують комуністичне суспільство. В зв'язку з завершенням першої черги газопроводу Указом Президії Верховної Ради БРСР було нагороджено Почесною грамотою і Грамотою Верховної Ради — 390 чоловік, у тому числі 116 робітників, техніків та інженерів з України¹².

⁷ «Комуніст України», 1965, № 5, стор. 73.

⁸ «Коммунист Белоруссии», 1964, № 6, стор. 9.

⁹ «Комуніст України», 1965, № 5, стор. 74.

¹⁰ В. Лукошко. Сближение социалистических наций в период развернутого строительства коммунизма, М., 1963, стор. 20.

¹¹ А. Д. Молочко. Национальные отношения в СССР, Минск, 1962, стор. 12.

¹² «Советская Белоруссия», 1, 2 і 3 листопада 1960 р.

Останнім часом збільшується вивіз вугілля в БРСР з Львівсько-Волинського басейну. На основі раціонального розміщення продуктивних сил у країні і дальшого розвитку спеціалізації та кооперування відбувається постійний обмін матеріальними цінностями між Білорусією і братніми республіками, в тому числі й Україною. На українських полях працюють трактори «Беларусь», на будовах і підприємствах — потужні автосамоскиди «БелАЗ», на заводи Києва, Львова, Харкова, Одеси та інших міст України надходять верстати, які виготовляються на підприємствах Мінська, Вітебська, Гомеля і Орші. З Білорусії на Україну також ввозиться радіотехнічне обладнання, ліс, папір, ділова деревина і т. д.

У 1965 р. білоруськими верстатобудівними заводами в УРСР поставлено 3052 верстатів різних видів, на 2071,37 тис. крб. різних інструментів, 20 958,4 тис. велосипідників і 243 339 електродвигунів і трансформаторів¹³. Тільки в першому кварталі 1967 р. з Білоруської РСР на Україну ввезено мотоциклів — 21 тис., велосипедів — 185 тис., телевізорів — 57 тис., радіоприймачів і радіол — 62 тис., фотоапаратів — 43,25 тис., годинників різних видів — 251,1 тис. і т. д.¹⁴.

Остаточна перемога соціалізму в нашій країні відкрила великі можливості для піднесення сільського господарства. Трудівники колгоспів і радгоспів України й Білорусії, між якими встановилась міцна дружба, доклали багато зусиль до її дальшого зміцнення і розвитку.

Традиційним стало трудове співробітництво Волинської і Брестської, Гомельської і Чернігівської областей. Колгоспи і радгоспи цих областей систематично обмінюються делегаціями, діляться досвідом у вирощуванні високих врожаїв і підвищенні продуктивності тваринництва.

Міцні узи дружби єднують жителів білоруського села Леніно, українського — Лемешівки і російського — Кожанівки, які розташовані там, де сходяться кордони трьох республік. У період польових робіт ці колгоспи допомагають один одному технікою, запасними частинами для ремонту машин і тракторів, насінням, обмінюються досвідом вирощування сільськогосподарських культур. Білоруські, українські і російські школярі разом організовують піонерські вогнища, самодіяльні концерти, спортивні змагання, виставки дитячої творчості. В російському селі Нові Юрковичі створений музей ленінської дружби радянських народів. Такі ж музеї є в українському селі Сеньківці і білоруському Круговець¹⁵.

Творча співдружність представників різних народів нашої багатонаціональної країни — характерне явище радянської дійсності. І дуже добре про це сказав голова білоруського колгоспу «Заветы Ленина» А. І. Леонов під час відвідання української артілі «Волинь»: «Ми — сусіди. Є між нами кордон. Але він не розділяє нас, а зближує. А найголовніше — у нас єдина мета: будівництво комунізму. Будуємо його ми разом, разом і житимемо при комунізмі. А тому треба так працювати, щоб ніхто не відставав»¹⁶.

Дедалі зростаючий розмах комуністичного будівництва зумовлює природне переміщення людей у межах країни. У Програмі КПРС

¹³ Текущий архив Госплана БССР, Дело № 17—11, т. 1. Отчеты и сведения о выполнении плана поставок материальных ресурсов за 1965 г., стор. 257, 266, 272, 273, 274, 325.

¹⁴ Поточний архів Держплану УРСР. Відділ Зведеного народногосподарського плану: Вивіз і ввіз товарів народного споживання (за планом міжреспубліканських поставок за 1967 р.).

¹⁵ В. И. Козлов, Союз свободных и равных, М., 1964, стор. 42.

¹⁶ «Комуніст України», 1963, № 2, стор. 35.

записано: «Виникнення нових промислових центрів, відкриття і розробка природних багатств, освоєння цілих земель і розвиток усіх видів транспорту посилюють рухливість населення, сприяють розширенню взаємного єднання народів Радянського Союзу»¹⁷.

Внаслідок процесу переміщення населення і планового обміну кадрами між республіками багато колективів фабрик, заводів, шахт, будов і колгоспів за своїм складом стали інтернаціональними. На Харківському тракторному заводі імені С. Орджонікідзе з українцями працюють росіяни, білоруси, вірмени, грузини і т. д.

Велику роль в створенні матеріально-технічної бази комунізму відіграє соціалістичне змагання, яке вносить багато нового і цікавого в життя заводських і фабричних колективів, сприяє підтягуванню відсталих до рівня передових.

З кожним роком все більше розширюються і поглиблюються міжреспубліканські творчі зв'язки трудящих окремих міст, підприємств, колгоспів, бригад і т. д. Так, наприклад, колективи Бобруйського машинобудівного заводу імені Леніна і Сумського насосного заводу вже протягом багатьох років змагаються між собою.

Багато цінного запозичили у соціалістичному змаганні й обміні досвідом колективи Мінського мототранспортного і Харківського велосипедного заводів, Оршанського бавовняного комбінату і Одеської джутової фабрики, Мінської фабрики «Луч» і Київської взуттєвої фабрики № 4¹⁸. З 1965 р. змагаються автозаводці Мінська і Кременчука. Ці два великі колективи брали активну участь у змаганні за гідну зустріч ХХІІІ з'їзду КПРС. І це дало позитивні результати. В день відкриття з'їзду було оголошено рапорт про дострокове виконання обома підприємствами плану першого кварталу 1966 р. Крім того, вони випустили понадпланової продукції на сотні тисяч карбованців.

Міжзаводське соціалістичне змагання є важливим засобом мобілізації творчої активності робітників і службовців у боротьбі за виконання всіх техніко-економічних показників і соціалістичних зобов'язань. Воно сприяє поширенню руху за комуністичну працю, допомагає колективам широко обмінюватися передовим виробничим досвідом, впроваджувати у виробництво технічні удосконалення і передову технологію, поліпшувати організацію праці. Колективу швейної фабрики ім. Дзержинського м. Бобруйська за допомогою київських швейників вдалося застосувати 53 технічних удосконалення, що дало економію в сумі 35,6 тис. крб. На трактороремонтному заводі в м. Орші встановлено новий верстат для відбортки днищ цистерн. Це дало можливість зберегти майже 40 т металу за рік. Конструкцію верстату оршанці перейняли на Одеському котельно-зварювальному заводі, куди для обміну досвідом виїжджала група робітників і інженерів трактороремонтного заводу¹⁹.

Серед факторів, що зумовлюють зближення соціалістичних націй важливе місце належить взаємообміну духовними цінностями, взаємозбагаченню соціалістичних культур.

Виходячи з ленінських вказівок про те, що робітники усіх національностей повинні «...в якнайтіснішій організаційній єдності і злитті, відстоювати загальну або інтернаціональну культуру пролетарського руху»²⁰, партія надає вирішального значення розвитку соціалістичного

¹⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 98.

¹⁸ Поточний архів Республіканської Ради профспілок БРСР. Міжзаводське і міжгалузеве соціалістичне змагання. Папка № 7.

¹⁹ Там же.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 16.

змісту культур народів, сприяє їх взаємовпливу і зближенню на інтер-національній основі. Комуністична партія Радянського Союзу ставить завдання: в ході комуністичного будівництва завершити культурну революцію, добитися дальшого всебічного розквіту культур народів СРСР — національних за формою і соціалістичних за змістом.

За останні роки близько 20 українських драматичних і музично-драматичних театрів демонстрували своє мистецтво в Білорусії, а білоруські театральні колективи виступали в 20 містах своїх сусідів-українців. Під час гастролей відбуваються творчі зустрічі митців з трудящими безпосередньо на підприємствах, в установах, колгоспах.

Постійний інтерес білоруських письменників і громадськості викликає література братньої України. В Білорусії вийшли у перекладі «Вибране» В. Сосюри, збірки віршів А. Малишка «Заповітна криниця», Т. Масенка «Вишневі зорі України». Білоруські читачі давно полюбили книги М. Рильського, М. Нагнибіди, О. Ющенка, С. Олійника та інших українських майстрів слова.

В свою чергу, твори білоруських поетів, прозаїків і драматургів перекладаються на всі мови народів нашої країни. На Україні трудящі читають рідною мовою романи, збірки оповідань і віршів, п'єси білоруських письменників: Я. Купали, Я. Коласа, П. Бровки, І. Шам'якіна, Я. Бриля, М. Танка, Я. Скричана, А. Велюгіна, В. Карпова. П. Панченка та інших.

Проводиться також міжнаціональний обмін публікаціями літературних творів у загальносоюзних і республіканських періодичних виданнях, зокрема він здійснюється між білоруським журналом «Полімя» і українськими «Жовтень» та «Прапор».

У 1964 р. народи Радянського Союзу, все прогресивне людство з великим піднесенням відзначали 150-річчя з дня народження великого українського поета Т. Г. Шевченка. В Білорусії, як і в інших братніх республіках, проходили урочисті збори, літературні вечори, присвячені Кобзареві.

Багато фактів творчого співробітництва діячів музичного мистецтва України і Білорусії та інших республік СРСР. Так, білоруський композитор А. Туренков написав кантату на слова М. Рильського, присвячену великому російському поету О. С. Пушкіну.

Важливу роль у розвитку культурних зв'язків відіграють преса, кіно, радіо і телебачення. Білоруське й українське радіо і телебачення систематично проводять радіотиждень, інформуючи слухачів про життя і працю народів-братів, про історичні корені їх вічної і непорушної дружби. В ефірі лунають вірші білоруських і українських поетів, розповіді про життєвий і творчий шлях видатних українських і білоруських письменників, артистів, композиторів.

Отже, розвиток взаємовідносин і всебічного співробітництва українського і білоруського народів, як і всіх народів СРСР, підтверджує передбачення В. І. Леніна, що при соціалізмі трудящі маси не погодяться на замкненість з чисто еконсмічних причин, а «різноманітність політичних форм, свобода виходу з держави, спроба державного будівництва — все це буде... основою багатого культурного життя, запо-рукою прискорення процесу добровільного зближення і злиття націй»²⁵.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 314—315.

С. КУРЛЕУБАЄВ

БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА ШАХТАРІВ ДОНБАСУ ГІРНИКАМ КАРАГАНДИ В ПЕРІОД СТВОРЕННЯ ТРЕТЬОЇ ВУГІЛЬНОЇ БАЗИ СРСР

Братерська допомога Донбасу Караганді в період створення третьої вугільної бази країни є однією з яскравих сторінок героїчної боротьби нашого народу за перемогу соціалізму в СРСР. У роки першої п'ятирічки казахський народ зробив історичний крок з середньовіччя і патріархальщини в соціалізм, підтвердивши ленінську ідею про те, що «з допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку»¹.

В перші роки п'ятирічки в республіці були закладені основи соціалістичної промисловості. Виросли такі велетні індустрії, як Емба, Карсакпай, Ріддер, Джезказган і Караганда, споруджувались Балхаський мідеплавильний, Чимкентський свинцевоцинковий, Актюбинський заводи, пролягли сталеві магістралі — Турксиб, Акмолінськ-Караганда та інші, які зв'язали найважливіші економічні райони республіки.

Соціалістичні перетворення в Казахстані були успішно здійснені тому, що вони спиралися на політичну, економічну міць країни Рад, на братерську допомогу всіх трудящих Радянського Союзу і насамперед великого російського народу. Завдяки самовідданій героїчній праці робітничого класу Казахстану, підтримці всіх народів країни в роки першої п'ятирічки в республіці була створена «Казахстанська кочегарка».

15 серпня 1931 р. у постанові ЦК ВКП(б) «Про збільшення вугільних і коксових ресурсів» вказувалось, що «географічне положення Карагандинського вугільного басейну, наявність значних запасів вугілля, їх коксовність, дуже вдале залягання вугілля вимагає якнайшвидшого створення на базі вугільних родовищ Караганди третьої могутньої вугільної бази СРСР»².

Караганда була оголошена всенародною ударною будовою. В складних умовах працювали будівники вугільної кочегарки на Сході країни: невиспачало житла, питної води, устаткування, досвіду, спеціалістів. І в цей період неоціненну допомогу карагандинцям подали трудящі Донецького басейну. Шахтарі української кочегарки першими відгукнулись на заклик партії. На I Всеукраїнському Установчому з'їзді робітників вугільної промисловості Донбас узяв шефство над карагандинським басейном³. В свою чергу, гірники нового басейну просили донецьких товаришів направити в Казахстан «досвідчених більшовиків-організаторів, десятків кращих інженерів і техніків..., сотню кваліфікованих шахтарів... Ваш досвід, ваші знання, ваш пролетарський гарт..., — писали вони, — ви повинні передати... шахтарям Караганди!»⁴.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

² «Правда», 15 серпня 1931 р.

³ История индустриализации Казахской ССР. Документы и материалы, т. I, Алма-Ата, 1967, стор. 371.

⁴ Там же, стор. 368—369.

Рішення I Всеукраїнського з'їзду робітників вугільної промисловості знайшло широкий відгук серед трудівників Донбасу. По басейну було оголошено двотижневик допомоги карагандинцям. Серед різних форм її важливу роль відіграло шефство. Ініціатором цього руху виступила найбільша в Донбасі шахта ім. Артема, яка взяла шефство над карагандинською шахтою № 4. У листі до своїх колег артемівці писали: «ми дізналися, що у 1932 р. ви повинні дати країні близько 2400 тис. т вугілля... Ми знаємо, що видобуте вами вугілля піде в домни Магнітогорського металургійного гіганта, Турксибу і майбутніх металургійних заводів Казахстану... Від імені 5700 шахтарів шахти «Артем» наш об'єднаний Пленум разом з активом заявляє, що ми готові подати вам всебічну допомогу і приєднатися до шефства Донбасу над Карагандою»⁵.

Колективи шахт №№ 3/4, 7, 8/9 Краснолучського району, «Артем» Шахтинського району створили виробничі бригади по виявленню лишків устаткування, по добору добровольців-кадровиків і викликали на соціалістичне змагання своїх колег з східного басейну⁶.

Всеукраїнський комітет профспілки вугільників укомплектував для роботи на третій всесоюзній кочегарці профкультбригаду і першу партію добровольців у складі 30 вибійників, 20 гірничих десятників. Одночасно донбасівці дали згоду навчити шахтарської справи 500 казахів⁷.

Значну роботу по розгортанню шефської допомоги провели партійні, громадські і господарські організації Сталінського району (нині Донецький). На сторінках газет «Экономическая жизнь», «Диктатура труда» (орган Сталінського міськкому КП(б)У, Миськради) широко висвітлювався цей патріотичний рух. Так, протягом жовтня — листопада 1931 р. «Диктатура труда» опублікувала одинадцять редакційних і авторських статей, добірок і повідомлень про допомогу українських шахтарів карагандинцям. При редакції газети було створено штаб з 11 чоловік для практичного керівництва шефською роботою. До складу штабу ввійшли представники від партійних, профспілкових, комсомольських організацій, від рудоправлінь, шахт і редакцій газет — «Экономическая жизнь», «Диктатура труда», «Молодий робітник».

На всіх підприємствах, установах, в учбових закладах були створені спеціальні шефські бригади. До них входили головним чином кадрові робітники і спеціалісти. Значну роботу в цьому напрямі провів колектив Краснотворческого рудоправління.

Шефська допомога донбасівців провадилась під лозунгом «Вседонбасівський ешелон устаткування Караганді до XIV річниці Жовтня!». У жовтні 1931 р. лише з Сталінського району в Караганду було направлено 74 кваліфікованих кріпильників, бурильників та робітників інших професій. В їх склад увійшли 2 техніки, 6 десятників, машиніст врубової машини⁸.

Донецький вугільний інститут відрядив у східну кочегарку наукового працівника для вивчення покладів Карагандинського басейну й допомоги науковцям і спеціалістам. «Диктатура труда» взяла шефство над карагандинською районною газетою «Большевистская кочегарка».

Значним був внесок і комсомольців Донеччини. Вони звернулися з закликом до всіх юнаків і дівчат країни взяти шефство над новою

⁵ История индустриализации Казахской ССР, т. I, стор. 372—373.

⁶ О. Малыбаев, Борьба КПСС за создание и развитие третьей угольной базы СССР, Алма-Ата, 1961, стор. 121.

⁷ История индустриализации Казахской ССР, т. I, стор. 372.

⁸ «Диктатура труда», 21 листопада 1931 р.

кочегаркою. Комсомольська організація м. Сталіно (нині Донецьк) послала в Казахстан 7 найкращих виробничників на чолі з секретарем осередку. У редакцію «Большевистской кочегарки» був направлений літпрацівник з місцевої молодіжної газети «Молодий робітник»⁹.

Завдяки допомозі донбасівців значно поліпшилась робота з молоддю, підвищилась продуктивність праці.

У листопаді 1931 р. напередодні XIV річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в Караганду прибув ешелон з устаткуванням і 385 добровольцями-донбасівцями. Згодом комсомольці й молодь України укомплектували ешелон з устаткуванням для чотирьох технічних станцій, 29 майстерень, 26 робітничих кімнат та багатьма іншими матеріалами¹⁰.

Шефська робота донбасівців проходила під гаслом: «Допоможемо Караганді скоріше стати третьою вугільною базою країни!».

Значну допомогу подавали українські трудящі у підготовці кадрів для карагандинського басейну. Сотні молодих робітників з східної кочегарки навчалися у школах ФЗН, вузах Донбасу, проходили стажування на шахтах. У 1931 р. з Караганди було направлено 117 шахтарів-казахів для вивчення досвіду донбасівців¹¹. Донецький гірничий інститут призначив до Караганди у 1931 р. двох молодих інженерів і прийняв на робітфак при вузі 14 казахів, а у 1932 р. відкрив тут казахське відділення¹².

Колишні казахські гірники стали кваліфікованими інженерами, досвідченими командирами виробництва, вченими. Вони навчалися у вузах УРСР і РРФСР. Бахтгалі Маулетов, Бачимбек Спатаєв, П. Рахімбаєв зайняли пости керівників шахт і вугільних трестів, Ф. Сергазін — заступник начальника Управління вугільної промисловості Казахської РСР, А. Сагінов — ректор Карагандинського політехнічного інституту, член-кореспондент АН Каз. РСР.

Значні заслуги в розвитку вугільної промисловості мають також інші діячі республіки.

Партійна організація Казахстану приділяла велику увагу поширенню досвіду донбасівців. Згідно з рішенням РМ Каз. РСР було створено з посланців України зразкові бригади, які стали своєрідними школами передачі передового досвіду казахським шахтарям¹³. 1932 р. у Караганду приїхала спеціальна бригада, щоб ознайомитись з досягненнями донецького шахтаря Микити Ізотова. Передовики з Донбасу брали індивідуальне шефство над своїми колегами з третьої кочегарки. Українські гірники Стаценко, Долгих, Попов, Большаєв, Болдирєв, Рябокляч, Ходонович підготували з місцевих робітників 176 вибійників, 157 вагонщиків, 75 кріпильників, 12 запальників¹⁴.

Трудящі Казахської РСР висловлювали глибоку подяку братньому українському народові. III сесія Каз. ЦВК у своїй постанові дала високу оцінку шефської роботи донбасівців, підкресливши, що вона має «важливе культурно-політичне значення» у розвитку і зміцненні братерських культурних зв'язків Каз. РСР з Радянською Україною»¹⁵.

⁹ «Диктатура труда», 21 листопада 1931 р.

¹⁰ «Советская степь», 5 липня 1931 р.

¹¹ Там же.

¹² «Диктатура труда», 21 листопада 1931 р.

¹³ Центральний державний архів Казахської РСР, ф. 30, оп. 2, спр. 453, арк.

16 зв.

¹⁴ О. М а л ы б а є в. Назв. праця, стор. 124.

¹⁵ Т а м ж е, стор. 125.

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА ЗАХИСТ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ІСПАНІЇ

Протягом майже трьох років усе прогресивне людство з тривогою стежило за подіями в Іспанії. «Республіканська Іспанія,— пише Долорес Ібаррурі,— що чинила опір фашизму, стала в 1936 р. перед усім світом як прапороносець народних і демократичних сил, які вступили в боротьбу проти фашистських агресорів. На землі Іспанії розігралися перші битви другої світової війни»¹.

Широкий рух солідарності з Іспанською республікою розгорнувся в усьому світі. Комуністична партія Радянського Союзу, весь радянський народ щиро співчували справедливій боротьбі трудящих цієї країни. Могутнім потоком до Піренейського півострова йшли військові вантажі, продовольство, їхали сотні добровольців, кращих синів народу. Сотні й тисячі іспанських сиріт, чії батьки загинули під франкістськими кулями, знайшли притулок у Країні Рад.

Іспанських антифашистів підтримало і населення західних земель України, яке стогнало під ярмом режиму «санації». Цей рух очолили комуністи. У серпні 1936 р. КПП, до якої складовою частиною входила КПЗУ, закликала трудящих Польщі виступити на захист іспанського народу. «Робітники! Селяни! Усі трудящі! Справа Іспанії — це справа Польщі»,— проголошувалося у відозві КПП². У розповсюдженій комуністами Львова листівці МОПРу, виданій у серпні 1936 р., говорилося: «Ми повинні підтримати наших братів, що б'ються на далекому Піренейському півострові... Влаштовуйте збори, літучки, мітинги... Кожен гріш має ціну — він дасть можливість придбати зброю, продовольство, медичні матеріали і відкрити госпіталі для поранених. Іспанський народ повинен відчувати, що на його боці помисли і надії пролетаріату всього світу!»³

Кампанія, що її розгорнули комуністи Західної України, набирала різноманітних форм: збирання грошових коштів, резолюції солідарності, мітинги й демонстрації на захист Іспанської республіки, страйки протесту, посилка добровольців до Іспанії. Маніфест ЦК КПЗУ, опублікований у грудні 1936 р., закликав трудящих наслідувати приклад іспанських братів. Орган партії, підпільна газета «Валька мас» писала: «Необхідно, щоб допомога була швидкою і реальною, тобто, щоб кожен гріш якнайшвидше потрапив до рук іспанського народу... Допомога іспанському народу має стати центральним пунктом практичної роботи усіх членів партії». А підпільна газета КПЗУ «До наступу» заявляла, що «боротьба іспанського народу — це боротьба усіх прогресивних сил світу: робітників, селян та інтелігенції»⁴.

¹ Долорес Ібаррурі. Историческое значение национально-революционной войны в Испании.— «Новое время», 1966, № 32, стор. 7.

² Международная солидарность трудящихся в борьбе с фашизмом против развязывания второй мировой войны (1933—1937). Документы и материалы, М., 1961, стор. 436—437.

³ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 139, оп. 9, спр. 2255, арк. 3.

⁴ За волю, за щасливе майбутнє українського народу. Маніфест ЦК Комуністичної партії Західної України, Львів, 1936. (Зберігається у відділі рідкісної книги Львівської державної наукової бібліотеки); «Walka mas», № 1, квітень 1937 р.; ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 2255, арк. 3—4.

В грудні 1936 р. комуністи та комсомольці Львова, Луцька, Ковеля та інших міст і районів внесли перші 1039 злотих на користь іспанських борців. А протягом грудня 1936 р.— березня 1937 р. було зібрано понад 2 тис. злотих⁵. Один з поліцаїв доповідав 15 січня 1937 р. коменданту поліції у Раві-Руській, що в підлеглому йому районі комуністи І. Гербертер, С. Кулик та Ю. Метал збирають гроші на користь Республіканської Іспанії⁶. З метою збору коштів компартія влаштовувала різноманітні вечори, організовувала продаж поштових листівок, значків. У Львові було створено комітет допомоги Іспанії ім. Козака, робітника, що загинув 14 квітня 1936 р. від рук поліції. Завдяки організаторській роботі західноукраїнських комуністів будівельники Львова прийняли на своїх зборах резолюцію — віддати півгодинний заробіток у фонд допомоги іспанським республіканцям⁷.

Рух солідарності з борцями проти фашистської диктатури поширювався і серед селянства. Про це зокрема розповідає у своїх спогадах один з активних діячів КПЗУ, згодом заступник міністра закордонних справ ПНР Мар'ян Нашковський. «Не зрозумівши великої сили,— пише він,— ім'я який — пролетарський інтернаціоналізм, неможливо зрозуміти, чому польський або український селянин, зігнутий під гнітом власної нужди, селянин, прийнято говорити, що він за своєю вдачею егоїст, який думає лише про себе, у ті дні жив звістками з далекої незнайомої йому Іспанії, чому він розв'язував свій вузлик і діставав звідти кров'ю і потом зароблені гроші, щоб передати їх у фонд допомоги іспанським бійцям»⁸.

Трудящі Західної України усвідомлювали, що перемога прогресивних сил Іспанії сприятиме зміцненню революційного руху в Польщі і на їх багатотраудальній землі. По всій Галичині проходили робітничі та селянські мітинги солідарності з республіканською Іспанією. 13 вересня 1936 р. у Львові відбулися збори робітників-мулярів, вони обрали делегацію, яка вручила резолюцію солідарності іспанському консулу в Львові. 20 вересня понад 1 тис. будівельників також зібралася на мітинг. Робітники гостро засудили вилазки українських буржуазних націоналістів, що на сторінках своєї преси всіляко гудили республіканський уряд і захищали фашистів⁹.

«Ми за уряд Мадріда, який почав війну проти фашистських варварів Франко і міжнародного фашизму, ми стверджуємо, що уряд Мадріда — це законний уряд,— писали у своєму відкритому листі 237 робітників і робітниць м. Львова.— Засуджуємо бандитизм фашистів і тих, хто їх підтримує». Лист такого ж змісту за підписами 160 жителів села Борки¹⁰ надійшов у газету «Дзеннік популярни». А селяни гміни Чаркув Луцького повіту надіслали резолюцію протесту до міністерства закордонних справ у Варшаву. Вони засудили позицію санаційних керівників і вимагали подати допомогу народові, що бореться за свою свободу. «Руки фашистів геть від Іспанії! Хай живе уряд народного фронту Іспанії!» — цими словами закінчувалася резолюція, під якою стояло 60 підписів¹¹.

Хвиля протесту проти фашистської агресії охопила й гарнізони польської армії. Солдати розташованого у Львові 19-го полку на своїх

⁵ «До наступу», № 2, квітень 1937 р.

⁶ ЛОДА, ф. 220, оп. 1, спр. 33, арк. 1.

⁷ Там же, ф. 123, оп. 1, спр. 126, арк. 47; ф. 11, оп. 29, спр. 2468, арк. 1; «Trybuna Robotnicza», 30 серпня 1936 р.

⁸ Мар'ян Нашковський, Неспокойные дни, М., 1962, стор. 129.

⁹ «Trybuna Robotnicza», 13, 20 вересня 1936 р.

¹⁰ «Dziennik popularny», 3, 21 лютого 1937 р.

¹¹ «До наступу», № 2, квітень 1937 р.

зборах прийняли рішення, в якому затаврували ганьбою іспанських, італійських та німецьких фашистів і палко вітали героїчну боротьбу трудящих мас Іспанії. Газета «До наступу» надрукувала також резолюцію солідарності солдатів Н-ської частини¹². Коли врахувати, що в тодішній армії буржуазно-поміщицької Польщі панували терор і знущання над сірошинельною масою, то резолюції протесту, за які солдати віддавали під суд, були проявом високої мужності і свідчили про значний вплив КПЗУ навіть у польській армії.

Найбільш яскрава і героїчна сторінка солідарності з іспанським народом — відправка добровольців на далекий Піренейський півострів. Протягом 1936—1938 рр. до Іспанії прибуло з Польщі 5 тис. добровольців — поляків, українців, білорусів, євреїв¹³. Польські антифашисти, що виїздили в Іспанію, зустрічали на своєму шляху неабиякі труднощі. Пробиратися через кордон доводилося нелегально, до того ж уряд позбавляв добровольців польського громадянства. В Іспанії польські інтернаціоналісти сформували батальйон ім. Ярослава Домбровського, а згодом ще два батальйони — ім. А. Міцкевича та ім. Палафокса*. До останнього окремо бойовою одиницею входила рота ім. Т. Г. Шевченка, що складалася переважно з західноукраїнських добровольців. Чимало їх було також у роті ім. Нафталія Ботвина — мужнього робітника-комсомольця, розстріляного 1925 р. польською поліцією за знешкодження провокатора. Були українці й серед найперших добровольців. Героїчно бився під Ірунем у серпні 1936 р. вихідець з Західної України, що перебував у еміграції у Франції Павло Іванович. Він очолював окрему групу українських антифашистів-емігрантів, згодом став офіцером роти ім. Шевченка.

Перші добровольці почали відбувати до Іспанії наприкінці 1936 — на початку 1937 р. У своєму донесенні властям від 26 січня 1937 р. комендант Тернопільської поліції зазначав, що йому стало відомо про те, що «компартія почала на території міста Львова кампанію вербовки робітників та безробітних для відправки в Іспанію». У доповідній записці міського старости громадсько-політичному управлінню воєводства від 12 листопада 1937 р. про діяльність комуністів у Львові говориться, що протягом жовтня «компартія продовжувала вести вербовку до урядових військ Іспанії. У зв'язку з цим заарештовано три члени КПЗУ»¹⁴.

Матеріали слідства Львівського міського управління державної поліції у справі членів КПЗУ та членів МОПРу свідчать про те, що властям було відомо про багатьох інтербригадівців. «Каннер Зіго перебуває в Іспанії, — читаємо в одному з документів, — куди він втік нелегально». З. Каннер, член КПЗУ, справді воював у Іспанії і командував артилерійською батареєю ім. Врублевського. В цьому ж документі сповіщається, що «Ю. Великанович відомий як комуністичний діяч у Львові з 1932 р. Був неодноразово затриманий поліцією і заарештований. Останній раз його заарештували на засіданні окружної організації КПЗУ, але згодом звільнили. На суд не з'явився, втік у Чехословаччину нелегально. Оголошено розшук. 7 червня 1937 р.»¹⁵.

Юрій Великанович, син відомого українського політичного діяча угодовського напрямку, був активним і стійким бійцем КПЗУ. З 18 років він зв'язав своє життя з комуністичним рухом, брав участь в органі-

¹² ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 2250, арк. 4, 7.

¹³ Polacy w wojnie hiszpańskiej 1936—1939, Warszawa, 1963, стор. 17.

* Генерал Палафокс — народний герой Іспанії, борець проти наполеонівської влади у 1808 р.

¹⁴ ЛОДА, ф. 123, оп. 1, спр. 111, арк. 1; З історії революційного руху у Львові, 1917—1939, Львів, 1957, стор. 685.

¹⁵ ЛОДА, ф. 243, оп. 1, спр. 89, арк. 1.

зації страйків, демонстрацій, не раз його кидали у в'язницю. Особливо активно він діяв серед селян та батраків на Волині, вів боротьбу проти українських буржуазних націоналістів. В Іспанії Ю. Великанович редагував бюлетені, що виходили польською та українською мовами. Згодом він боєць роти ім. Т. Г. Шевченка. У боях під Лерідою його було поранено, але після одужання він повернувся на фронт. Знову тяжко поранений у битві на річці Ебро 4 вересня 1938 р., Великанович через три дні помер у госпіталі¹⁶.

Прославився в Іспанії й активний діяч КПЗУ, український селянин Семен Краєвський. За революційну діяльність польська дефензива неодноразово кидала його до в'язниці. З Дубенської тюрми, де він був ув'язнений строком на 12 років, С. Краєвський втік разом з групою товаришів. Прості люди допомогли втікачам дістатися до Львова. Там вони зв'язалися з партійним підпіллям. З Львова С. Краєвського відправили до Іспанії. Відважний революціонер був комісаром роти ім. Т. Г. Шевченка і загинув у бою на Арагонському фронті в 1938 р.¹⁷

В рядах інтернаціональних бригад билися й три брати Кірхнери з Львова — Єжі, Ян та Юліуш. Перші два загинули в боротьбі за свободу іспанського народу. У жорстокому бою поліг і львівський комуніст, робітник-швець Ш. Готліб — боєць роти ім. Ботвина¹⁸.

На початку народно-революційної війни до складу батальйону ім. Тельмана XII Інтернаціональної бригади входила польська рота, комісаром якої був український комуніст Василь Мельник. Він загинув, захищаючи Мадрид у листопаді 1936 р. Василь Лозовський, комуніст з Галичини був комісаром батальйону ім. Міцкевича¹⁹.

Переважаю більшість добровольців із Західної України воювала в складі роти ім. Т. Г. Шевченка. Командував нею відважний білоруський революціонер Микола Дворников (Станіслав Томасевич). Повагою бійців користувався селянин з Тернопільщини Михайло Литвин. Він очолював їх у бою під Лерідою. Загинув М. Литвин на р. Ебро²⁰.

В усіх боях, з яких з честю вийшла рота ім. Т. Г. Шевченка, брав активну участь і член КПЗУ з 1923 р. М. М. Продеус. В 1929 р. за революційну діяльність його заарештували й ув'язнили у Дрогобицькій тюрмі. Звідти з допомогою товаришів йому вдалося втекти і емігрувати до Франції. Там з 1929 по 1936 рр. М. М. Продеус працював на шахтах, вступив до ФКП.

Восени 1936 р. з групою товаришів він добровільно відправився до Іспанії, де воював у складі батальйону ім. Домбровського, а після утворення роти ім. Шевченка став її бійцем, командиром взводу²¹.

Хоробрим бійцем роти був і Павло Шпірка з Львівщини. Син селянина-бідняка, він ще юнаком виїхав у Канаду в пошуках хліба. Там українець-робітник вступив до лав комуністів, брав активну участь у класовій боротьбі. На заклик Компартії П. Шпірка вирушив до Іспанії і в складі роти ім. Шевченка був учасником найзапекліших боїв з фалангістами. Уряд республіки нагородив його медаллю «За хоробрість», яка зараз експонується у Львівському історичному музеї²². Хоробро билися і віддали своє життя за свободу Іспанії його товариші по зброї Дем'янчук, Марковець, Якимчук, Оклексюк та багато інших доб-

¹⁶ Ochotnicy wolności, Warszawa, 1957. стор. 368—369.

¹⁷ Там же, стор. 40—44.

¹⁸ E. Wuzek. Wspomnienia botwinisty, Warszawa, 1964, стор. 102—103.

¹⁹ Ochotnicy wolności, стор. 96; Polacy w wojnie hispańskiej 1936—1939, стор. 21.

²⁰ Ф. П. Шевченко. Рота ім. Т. Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії.— «УІЖ», 1961, № 1; На чолі визвольної боротьби, К., 1965, стор. 185.

²¹ На чолі визвольної боротьби, стор. 202.

²² «Вільна Україна», 7 липня 1966 р.

ровольців з Західної України. Комісія ЦК Компартії Іспанії збрала дані про 3 805 домбровців, серед них українців було 366 чоловік²³.

Героїчна боротьба бійців інтернаціональної бригади ім. Домбровського викликала гарячий відгук серед народних мас Польщі та Західної України. В листі з Варшави від 28 жовтня 1937 р. трудящі писали: «На фабриках і у найвіддаленіших глухих білоруських та українських селах робітники та селяни беруть шефство над домбровцями». У Львові була видана спеціальна листівка з фотографією іспанських бійців і написом: «Молодь Львова — батальйону Шевченка». М. М. Продеус пригадує, що в роту ім. Шевченка прибула група добровольців з Борислава, і один з них — Іван Рапопорт передав йому лист від товариша по боротьбі, старого комуніста А. Гайдука. Робітники Борислава і Львова писали, що вони пишануться своїми земляками, які так хоробро воюють на іспанській землі. Друзі сповіщали, що вони збирають одяг, взуття, а також гроші для інтербригадівців. Лист підняв дух бійців, вселив у них нові сили²⁴.

У лютому 1937 р. ЦК КПЗУ видав брошуру під назвою «Польський загін в Іспанії». Від імені комуністів Західної України він писав, що позбавленням учасників героїчних боїв у Іспанії польського громадянства уряд виявив свою політику плазування перед Гітлером, цим найзапеклішим, смертельним ворогом незалежної Польщі. Борці в Іспанії, що їх кліка «санації» позбавляє підданства, підкреслював ЦК, найкращі, найвідданіші сини нової Польщі, вільної і незалежної²⁵.

У різних формах пропагували комуністи Західної України героїчні діла домбровців, розповсюджували листівки, відозви на їх захист. 30 липня 1937 р. у м. Львові на вул. Курковій, на стіні проти будинку № 41 була наклеєна відозва за підписом — «Червона поміч Личаківського району». Вона закінчувалася словами: «Геть війну! Геть міжнародне нашествя фашистів на народну Іспанію! Хай живе народ Іспанії! Хай живе інтернаціональна бригада в Іспанії ім. Домбровського! Вимагаємо повернення громадянських прав борцям за незалежність Іспанії!»²⁶

У лютому 1937 р. комендант поліції Бродського повіту доповідав своєму керівництву, що 13 лютого Михайло Козлинський, підозрюваний у комуністичній діяльності, направлявся у селище Боратин разом з делегатом окружного комітету КПЗУ, де вони обговорювали питання про організацію збору грошей на користь іспанських революціонерів. Комендант доносив, що серед робітників та інтелігентів, католиків та євреїв, у містах і селах готується широка кампанія солідарності²⁷.

Виступаючи на захист Іспанської республіки, комуністи Західної України прагнули зміцнити союз усіх антифашистських сил для боротьби з польською реакцією і українськими буржуазними націоналістами. Виданий у грудні 1936 р. Маніфест ЦК КПЗУ закликав усі низові антифашистські організації і всіх трудящих українців, поляків, євреїв, робітничі й селянські спілки до братерського єднання. ЦК вважав взірцем для цього іспанських патріотів, яких прагнення до свободи об'єднало у боротьбі проти фашистських зрадників²⁸. А підпільна газета «Валька мас» писала: «Іспанський народ показує класичний приклад

²³ «Z pola walki», 1965, № 1, стор. 186.

²⁴ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 2468, арк. 1; На чолі визвольної боротьби, стор. 184; Ochotnicy wolności, стор. 213.

²⁵ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 2326, арк. 21—22.

²⁶ Там же, ф. 139, оп. 9, спр. 2255, арк. 1—2.

²⁷ Там же, ф. 123, оп. 1, спр. 126, арк. 47.

²⁸ Маніфест ЦК Комуністичної партії Західної України, Львів, 1936.

бойового застосування народного фронту, це має стати прикладом для перемоги демократії в Польщі й Західній Україні»²⁹.

Комуністи Західної України здійснювали практичні кроки для зближення з іншими антифашистськими організаціями. Так було досягнуто угоди з керівництвом ППС (лівиці) про скликання профспілкової конференції, яка мала обрати комітет захисту Іспанії: «Ми всі, антифашисти,— говорилося в першотравневій відозві КПЗУ 1937 р.,— не зважаючи на різну партійну приналежність, висловлюємо іспанському народові палкі симпатії і радіємо його перемозі»³⁰. Про свою солідарність з республіканською Іспанією заявили й ліві соціалісти. Їхня щотижнева газета «Трибуна робітніча», яка видавалася у Львові, з перших же днів франкістського путчу закликала до солідарності з іспанськими антифашистами. «Трибуна» була одним з небагатьох легальних органів, що відкрито виступав на захист законного уряду Іспанії. Газета вмещувала великі статті під заголовками — «Контрреволюцію в Іспанії зламано», «Народ Іспанії в боротьбі за свободу» та інші матеріали, друкувала знімки з переднього краю фронту та з життя тилу республіканської Іспанії³¹. Реакційні власті переслідували газету, часто конфіскували вже надруковані номери. Але «Трибуна робітніча» продовжувала свою антифашистську боротьбу аж до її заборони властями у березні 1937 р. Навіть в її останньому номері було опубліковано вітання іспанському народові з нагоди перемоги під Гвадалахараю³².

Комуністи користувалися впливом і в інших антифашистських організаціях, що виступали на захист Іспанської республіки. Як видно з донесення Львівського міського управління поліції від 27 серпня 1936 р., «в приміщенні організації вільнодумців по Вірменській вулиці № 12, проходили збори її членів, на яких були присутні 10 чоловік. Доповідач закликав присутніх взяти участь у збиранні коштів для Іспанії, що бореться»³³. КПЗУ вміло сполучала легальні і нелегальні методи боротьби. В 1936 р. під лозунгом солідарності з республіканською Іспанією львівські комуністи організували виставку пролетарської фотографії. Очолював цю роботу член Компартії Західної України Владислав Беднарчук³⁴.

Виступаючи на захист іспанських антифашистів, КПЗУ боролася за зміцнення єдності українських та польських трудящих. Колишній секретар Дрогобицько-Бориславського окружного партії В. Петронюк згадує, що лозунг «Допомогти народній Іспанії!» об'єднував «польських і українських трудящих, запалював їх на боротьбу проти польського фашизму, українських буржуазних націоналістів і міжнародного імперіалізму»³⁵.

Особливо гостру відсіч давали західноукраїнські комуністи буржуазним націоналістам і їх газеті «Діло», що видавалася у Львові. Коли львівські будівельники прийняли резолюцію солідарності з республіканською Іспанією, ця газета писала: «Невже будівельникам Львова немає про що бідкуватися, як тільки-но про події в Іспанії?» Вона звинувачувала українських робітників, нібито вони «завжди мирилися з тим, що ними керують чужі люди», та відверто закликала посилити боротьбу проти міжнародного комунізму і, насамперед, проти Радян-

²⁹ «Walka mas», № 1, квітень 1937 р.

³⁰ Michał Bron. Wojna hispańska, 1936—1939, Warszawa, 1961, стор. 192; «До наступу», № 2, квітень 1937 р.

³¹ «Trybuna Robotnicza», 2, 9 серпня 1936 р.

³² «Trybuna Robotnicza», 22 вересня 1936 р.; 27 березня 1937 р.

³³ ЛОДА, ф. 243, оп. 1, стор. 123, арк. 27.

³⁴ Polacy w wojnie hispańskiej, стор. 173.

³⁵ На чолі визвольної боротьби, стор. 172.

ського Союзу. Шалену лють буржуазно-націоналістичних писак викликали звістки про безпосередню участь українських трудящих у війні на боці республіки. Газета «Діло» вмістила статтю свого паризького кореспондента під заголовком «Іван без роду в Іспанії». Автор глумливо твердив, що «Івани без роду» не ввійдуть в історію³⁶. Але історія жорстоко посміялася над цими горе-пророками, викинувши їх на смітник.

Засуджуючи політику польських властей, підпільна газета КПЗУ «До наступу» писала, що банда українських фашистів геть із шкіри випинається і у своїй пресі, і в митрополичих та церковних листах, вихваляючи до небес франкістських бандитів і глумлячись над світлою пам'яттю борців, що віддавали своє життя за свободу іспанського народу. «Тепер польська буржуазія прислужує зрадникові національних інтересів — Франко, який запродав свою батьківщину Гітлеру і Муссоліні. Цього разу разом з ними, з шляхетним товариством, іде й українська буржуазія», яка показала, що національні інтереси їй «менш близькі, ніж класові»³⁷.

Реакційна верхівка буржуазно-поміщицької Польщі жорстоко переслідувала комуністів, чинила усілякі перешкоди проведенню кампанії солідарності з іспанським народом. Уряд боявся, що пропаганда революційної боротьби в Іспанії посилить антиурядові виступи в Польщі і зокрема в Західній Україні. Міністерство внутрішніх справ заборонило «соціалістам і комуністам публічний збір грошей» у фонд допомоги іспанським патріотам, проведення мітингів і зборів солідарності³⁸. Католицьке реакційне духовенство також включилося у боротьбу проти іспанської демократії. Луцький єпископ Шелензький направив 30 листопада 1936 р. послання до усіх священників його єпархії, закликаючи молитися за перемогу реакції в Іспанії³⁹.

Але незважаючи на жорстокі переслідування, комуністи продовжували очолювати кампанію солідарності з Іспанською республікою. У випущеній напередодні 20-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції листівці Рава-Руський районний комітет КПЗУ закликав усіх трудящих стати «на захист СРСР та червоної Іспанії. Хай живе 7 листопада! Хай живе СРСР! Хай живе червона Іспанія!» — проголошувала листівка⁴⁰. В першотравневій демонстрації 1938 р. у Львові взяло участь 15 тис. чоловік. «Хай живе Радянський Союз! Хай живе республіканська Іспанія!» — вигукували демонстранти⁴¹.

Використовуючи у кампанії солідарності з іспанським народним фронтом легальні й нелегальні форми роботи, КПЗУ зміцнювала свої ряди, розширювала вплив на маси і згуртовувала навколо себе трудящих різних національностей, що населяли територію Західної України, викривала справжнє лице українських буржуазних націоналістів. Діяльність західноукраїнських комуністів сприяла розгортанню руху трудящих Західної України на захист республіканської Іспанії, вона була вагомим внеском у загальну справу боротьби усіх народів нашої країни за свободу і демократію в Іспанії.

³⁶ «Діло», 6, 23 вересня; 1, 15 жовтня; 20 листопада 1936 р.

³⁷ «До наступу», № 2, квітень 1937 р.; ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 2250, арк. 3—4.

³⁸ ЛОДА, ф. 220, оп. 1, спр. 33, арк. 1; «Trybuna Robotnicza», 13 вересня 1936 р.

³⁹ Львівський історичний музей, інв. № Ар-2488.

⁴⁰ ЛОДА, колекція листівок.

⁴¹ Б. Дудыкевич, М. Марковский. Коммунистическая партия Западной Украины и рабочее движение в 30-х годах. — Из истории польского рабочего движения, М., 1962, стор. 408.

Закінки

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТАКТИКИ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ В СТЕПОВИХ І ЛІСОСТЕПОВИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ

Партизанській боротьбі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни присвячено чимало праць. Однак форми організації та методи партизанської боротьби, особливо в лісостепових і степових районах, ще недостатньо висвітлено. Тимчасом, ефективність партизанського руху у цій смузі України значною мірою зумовлена різноманітністю та гнучкістю організаційних і тактичних форм діяльності партизанів.

Невипадково ця проблема привертає особливу увагу буржуазних істориків, які грубо її фальсифікують. Високу ефективність дій радянських, зокрема українських партизанів, буржуазні фальсифікатори пояснюють «близькістю до природи» людей, які билися в тилу ворога, «неприспособаністю» до цієї «первісної» війни гітлерівських «цивілізованих» солдатів і офіцерів»¹, порушенням законів і звичаїв війни з боку партизанів², а також версією, нібито для боротьби проти партизанів виділялося дуже мало військ і т. п.³.

Але ці твердження не витримують будь-якої критики.

З перших днів Великої Вітчизняної війни на заклик Комуністичної партії трудящі України піднялись на активну боротьбу в тилу ворожих військ. Підпільні партійні організації, виконуючи вказівки ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, провели велику роботу по створенню партизанських загонів і націлили удари народних месників по найбільш уразливих місцях ворога⁴. Радянські патріоти зустрілися з великими труднощами і випробуваннями особливо в початковий період війни. Вони були недостатньо озброєні, не мали постійних засобів зв'язку з радянським тилом, бракувало досвіду ведення бойових операцій. Величезний досвід підпільно-партизанської боротьби, нагромаджений нашим народом у період громадянської війни, не був належно узагальнений. Всупереч цьому досвіду, який показав неможливість успішних дій більш-менш великих загонів у степових районах, партизанські формування створювались повсюдно за шаблоном, без урахування природних і географічних умов. Так, на Миколаївщині і Херсонщині ще до окупації партизанські загони були організовані в 13-ти районах з 18-ти. А зуміли розгорнути діяльність тільки 3 загони⁵. Таке ж становище було характерне для районів Одеської, Запорізької та деяких інших степових і лісостепових областей. Багато загонів, що почали активні бойові дії, зазнали великих втрат. Партизанський загін під командуванням старого комуніста Ю. Ю. Гирського здійснив ряд успішних бойових операцій, але, не маючи можливості маневрувати через відсутність на Херсонщині лісових масивів, змушений був діяти в одному районі. Велику частину цього загону в другій половині жовтня 1941 р. окупанти оточили і знищили поблизу м. Андронівка Сподишинського району. В нерівному бою загинули Ю. Ю. Гирський, начальник штабу А. К. Ладичук. Інша група продовжувала бойові дії. Але в січні 1942 р. її також було розбито. Полягло багато партизанів і серед них комісар загону колишній секретар Миколаївського обкому партії П. Макеев⁶. Загін Бориславського району, що базувався в Дніпровських плавнях, під командуванням старого комуніста, партизана громадянської війни М. І. Павловського, був блокований ворогом. Восени 1941 р. народні месники прорвали кільце оточення й пробилися на територію

¹ Ч. О. Діксон, О. Гейльбрунн. Коммунистические партизанские действия. Сокращенный перевод с английского, М., 1957, стор. 192.

² К. Пфеффер. Немцы и другие народы. Рендулич. Партизанская война. Итоги второй мировой войны. Сборник статей, М., 1957, стор. 149, 507.

³ Ч. О. Діксон, О. Гейльбрунн. Назв. праця, стор. 142, 150, 175.

⁴ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов 1917—1958 гг., М., 1958, стор. 356.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 79, арк. 153—154.

⁶ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 44, од. зб. 1, арк. 12.

Сумської області, де влилися в діючі там загони⁷. Не більш як 3 місяці існував і третій партизанський загін Миколаївщини під командуванням А. Г. Різниченка⁸.

Трагічною була доля зведеного загону, створеного Полтавським підпільним обкомом партії восени 1941 р. Загін успішно здійснив ряд великих операцій по розгрому гітлерівських гарнізонів. Але в січні 1942 р. його було оточено і знищено⁹. Така ж доля спіткала зведений загін під командуванням Ф. Р. Савченка на Черкащині¹⁰.

Досвід перших місяців показав, що на першому етапі війни, коли ворог міг одночасно вести наступ на фронті й виділяти великі сили для боротьби з партизанами, дії великих загонів у степових районах були неможливі, а в лісостепових — дуже обмежені.

За цих умов великого значення набрало питання організаційної структури партизанських формувань. Вирішуючи його, підпільні партійні органи і парторганізації загонів керувалися положенням В. І. Леніна про те, що організація повинна відповідати способам і формам боротьби. «З питанням про форму боротьби,— говорив В. І. Ленін,— тісно зв'язане питання про організацію для боротьби»¹¹. Вже в ході боїв і операцій їм довелося виробляти організаційні принципи партизанських дій. Велику роль у цій справі відіграло керівництво ЦК КП(б)У й допомога радянського тилу.

Підпільні партійні організації, виходячи з набутого досвіду, стали на шлях створення підпільно-диверсійних груп у степових районах та невеликих загонів і бойових груп — у лісостепових. Такі форми організації і засоби боротьби були найбільш доцільними і ефективними в цих районах. Але там, де були відповідні природні умови (одеські катакомби, Савронські ліси на півночі Одещини й Кіровоградщини та ін.), вже на першому етапі війни успішно діяли невеликі партизанські загони.

Відновлений восени 1941 р. підпільний Центральний райком партії в Миколаєві¹² з метою конспірації передислокувався до зернорадогоспу ім. Шевченка Жовтневого району. В листопаді 1941 р., заслухавши і обговоривши доповідь першого секретаря Т. М. Морозова про стан підпільно-партизанської роботи і завдання на майбутнє, райком партії, підсумувавши перші місяці боротьби, вирішив, що у Миколаєві та найближчих селах потрібно створити широкую мережу підпільно-диверсійних груп¹³. Було створено 15 таких груп на чолі з досвідченими комуністами М. С. Прудською, І. В. Куленко, І. М. Павловим та ін. Підпільний райком партії залучив до підпільно-диверсійної роботи 13 комуністів, 6 комсомольців і 50 безпартійних патріотів¹⁴.

За період своєї діяльності (жовтень 1941 — березень 1944 рр.) миколаївці провели понад 150 диверсійних актів. Тільки група на чолі з І. Лантухом пустила під укіс на залізничній колії Знамянка — Харків два ешелони противника, систематично виводила з ладу стрілки, засипала пісок у букси вагонів, чим на значний час затримувала рух поїздів¹⁵. Найбільше шкоди було завдано сільському господарству. Підпільники одного лише Жовтневого району знищили понад 2 тис. га посівів, 320 голів великої рогатої худоби, 1 тис. свиней, відібраних для вивезення до Німеччини¹⁶.

Бюро парткому, очолюване Т. М. Морозовим, влітку 1942 р. встановило зв'язок з частинами Червоної Армії і систематично посиляло за лінію фронту розвідувальні дані, діставало вказівки, завдання¹⁷. При цьому підпільно-диверсійні групи майже не мали втрат. З 60 їхніх активних учасників тільки 5 було арештовано¹⁸.

Велику роботу провів Миколаївський підпільний центр, який виник у вересні 1942 р. шляхом об'єднання створених у 1941 р. підпільних груп під керівництвом В. О. Лягіна (Корнева), В. Бондаренка, Ф. Воробйова, П. Зошука та ін.¹⁹ Всю діяльність центру спрямовував комітет з п'яти чоловік. Керівним центром було сформовано 25 підпільно-диверсійних груп, які об'єднували 300 чоловік. Основний кістяк складали комуністи і комсомольці. Вони очолили найважливіші групи, кожна з яких мала свої об'єкти в Миколаєві, Херсоні та в інших населених пунктах. Був встановлений зв'язок з радянським тилом та партизанами, що діяли в Чорному лісі на Кіровоград-

⁷ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 44, од. зб. 6, арк. 7, 9.

⁸ Там же, арк. 32.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 94, арк. 21, 23.

¹⁰ Там же, оп. 1—9, од. зб. 26, арк. 4—17.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 100.

¹² Фонди Миколаївського державного історичного музею. інв. 1232, оп. 1, арк. 1, 2.

¹³ Там же, інв. 4077, оп. 1, спр. 177, арк. 1, 3.

¹⁴ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 89, од. зб. 120, арк. 38.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 89, од. зб. 120, арк. 106.

¹⁶ Там же, ф. 7, оп. 89, од. зб. 120, арк. 36, 37, 87.

¹⁷ Там же, арк. 32, 33.

¹⁸ Там же, арк. 37.

¹⁹ Там же, арк. 16.

щині²⁰. Під керівництвом свого центру підпільно-диверсійні групи Миколаєва в листопаді 1941 р. знищили склад пального і боєприпасів, а в грудні — склад з обмундируванням. На початку 1942 р. на Миколаївському аеродромі знищили 22 літаки і багато пального. Влітку 1942 р. висадили в повітря котел на військовому кораблі, що стояв на ремонті, надрукували і розповсюдили серед населення 15 тис. примірників листівок²¹. Завдяки активній діяльності підпільників було зірвано будівництво військових катерів на заводі ім. Комінтерну, збережено до приходу Червоної Армії 10 тис. пудів хліба і т. д.²² Всього з листопада 1941 до березня 1944 р. знищено 600 ворожих солдатів і офіцерів, 400 автомашин, 22 літаки, 50 т пального, пущено близько 80 підпільно-диверсійних груп²³. Створений восени 1943 р. в Баштанському районі партизанський загін на чолі з І. А. Калиниченком, коли частини Червоної Армії наблизилися до р. Інгулець, розгорнув бойові дії об'єднаними силами. До того він діяв невеликими підпільно-диверсійними групами. Іноді окупантам удавалося вистежити членів Миколаївського центру, зокрема схопити його керівника В. О. Лягіна (Корнев)*, але вони неспроможні були знайти слід численних, добре законспірованих, невимовних підпільно-диверсійних груп.

Подібні форми організації і методи боротьби, особливо на першому етапі війни, переважали в Запорізькій, Кіровоградській, Вінницькій та в інших степових областях республіки.

Вивчивши й узагальнивши досвід підпільної та партизанської боротьби, Кіровоградський підпільний обком партії вирішив створити в безлісових районах області підпільно-диверсійні групи. Початок виникненню широкої мережі підпільних організацій у Знамянському, Єлісаветградському, Ново-Троїцькому, Чигиринському, Олександрівському районах і в Кіровограді покладали комуністи, які залишилися на окупованій території або були перекинуті з радянського тилу за вказівками ЦК КП(б)У. Вже на весні 1942 р. секретар підпільного обкому М. М. Скірда провів організаційні збори комуністів Єлісаветградського району. Заслухавши і обговоривши повідомлення секретаря обкому партії про стан підпільно-партизанської боротьби і завдання комуністів у тилу ворога, збори обрали партійний комітет на чолі з тов. Баранником, який прибув з радянського тилу, та ухвалили рішення про створення широкої мережі підпільно-диверсійних організацій. Партійний комітет, який перебував при партизанському загоні, дислокованому в лісі, незабаром поширив свою діяльність на інші райони області, створивши групи в с. Федорове, Сентове та ін.²⁶ В усіх степових районах в 1942—1943 рр. під керівництвом Кіровоградського підпільного обкому КП(б)У протягом усього періоду окупації діяло 29 диверсійних груп. Тільки три групи в Кіровограді під керівництвом В. В. Федорова здійснили 883 диверсії, пустили під укіс 5 ешелонів ворога, знищили 3 тис. автомашин, 77 мотоциклів і понад 1,5 тис. фашистських солдатів та офіцерів. За період своєї діяльності з серпня 1941 р. по січень 1944 р. вони направили до партизанських загонів, дислокованих у Чутянському, Мотронівському, Нерубаївському і Чорному лісах, 165 гвинтівок, 5 ручних кулеметів, 30 пістолетів, близько 150 кг вибухівки, 32 аптечки. Було надруковано і розповсюджено серед населення 17 500 примірників листівок і звернень²⁷.

Яскравим прикладом того, як послідовно прокладав собі шлях принцип переходу до підпільно-диверсійної діяльності невеликими групами, є боротьба партизанів Одеської, Запорізької та інших степових областей. Підпільно-бойові групи під керівництвом Приміського підпільного райкому партії м. Одеси на чолі з С. Ф. Лазарєвим і партизанський загін під командуванням В. А. Молодцова (Бадаєва)*, хоч і дислокувалися компактно, але вели бої окремими невеличкими групами, що мали основну базу в Усатовських катакомбах і підтримували зв'язок та одержували необхідні розвідувальні дані від «верхових», розташованих у населених пунктах, а вночі виходили на поверхню для проведення операцій. В листопаді—грудні 1941 р. бойовими групами загону Молодцова було пущено під укіс 4 ешелони противника²⁸.

В північних районах Одеської області, де є великі ліси (Савронський, Іолованівський), поряд з широкою мережею підпільно-диверсійних груп діяв загін «Буревіс-

²⁰ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 89, од. зб. 122, арк. 41, 42.

²¹ Там же, од. зб. 120, арк. 19—21, 27.

²² Там же, од. зб. 124, арк. 1—5, 17—20.

²³ Там же, оп. 172, од. зб. 1, арк. 18.

²⁴ Там же, оп. 89, од. зб. 123, арк. 9.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 79, арк. 41—42.

* В. О. Лягіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 18, арк. 14—15.

²⁷ Там же, арк. 154—155.

* В. А. Молодцову посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

²⁸ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 45, од. зб. 1, арк. 32, 35, 36.

ник»²⁹. В цій частині області наприкінці 1942 р. за ініціативою командирів Червоної Армії комуністів І. А. Гуртового та А. Т. Мазепи, що опинилися в тилу ворога, була створена кущова підпільна більшовицька організація в м. Кривому Озері, що об'єднала підпільні групи Вразівського, Любашівського, Доманівського, Кривоозерського та інших районів північної частини Одещини й Миколаївщини³⁰. Розгорнувши роботу серед населення, ця організація підготувала для збройної боротьби 200 патріотів, у тому числі 30 чоловік направила до загону «Буревісник». Партизанському загону було передано значну кількість зброї, боєприпасів, 10 т борошна, багато м'яса та жирів. Підпільні групи під керівництвом кущової партійної організації провели ряд диверсій на залізницях³¹. Подібні групи успішно діяли в Кам'янець-Подільській, Вінницькій та інших областях.

Спроби деяких підпільно-диверсійних груп перейти до методів партизанської боротьби в степових районах у перший період війни, як правило, призводили до великих і невинуватених жертв. Так, підпільно-диверсійна група с. Костове Братського району на Миколаївщині, створена в жовтні 1941 р. старим комуністом Л. П. Шевченком, завдавала гітлерівцям значних втрат. Влітку 1942 р. на базі цієї групи виник загін, який провів операцію по знищенню німецького гарнізону в с. Антонівці. В бою гітлерівці зазнали великих втрат, але партизанам довелося відступити. Уникаючи переслідувань карателів, загін рушив до лінії фронту, але на північ від Знам'янки був оточений і розгромлений³². Підпільно-диверсійні групи були створені і на Вінниччині. Лише в м. Вінниці наприкінці 1941 р. комуністи організували 17 таких груп. Найбільш активними і великими були групи на чолі з І. В. Бевзом* і А. К. Литвиненком³³. Загалом у містах і селах області наприкінці 1941 р. активно діяло близько 700 чоловік у складі 68 підпільних груп. Але в лісових районах ці групи скоро стали діяти як партизанські загони, як, наприклад, група на чолі з Г. А. Рибаченком у Шаблянському лісі³⁴. Влітку 1942 р. в лісах Гайсинського, Джулинського, Теплицького та інших районів діяло чотири партизанські загони, а переважно в безлісових районах — 167 патріотичних організацій і груп.

У лісостепових областях застосовувались дещо інші форми боротьби. В цій місцевості партизанські загони переходили до загінно-групових форм дій. Суть їх полягала в тому, що загін ділився на окремі групи по 3—6 чоловік, які одержували бойові завдання командування загону і діяли під його керівництвом в окремих, закріплених за ними районах. В ряді випадків групи об'єднувались для спільних дій і, виконавши певне завдання, знову розділялись. Партизанський загін Печенізького району Харківської області під командуванням секретаря підпільного райкому КП(б)У І. Г. Білоконя, бази якого опинилися на лінії фронту, з жовтня 1941 р. по червень 1942 р. вів оборонні бої проти ворога в складі частин Червоної Армії на р. Північний Донець. В лютому 1942 р. райком партії вирішив перенести центр діяльності загону в тил ворожих військ. Завдання комуністів у зв'язку з цим стало темою обговорення партійних зборів загону. Було ясно, що діяти в прифронтовій зоні, насиченій військами ворога, при відсутності великих лісів одночасно силами всього загону неможливо. Тому вирішили створити і засилати через лінію фронту окремі невеликі групи. Перша така група очолена секретарем партійної організації загону І. В. Гришкіним проникла в тил ворога в районі с. Мартове, замінювала дорогу, що йшла з Чугуєва до лінії фронту в районі П'ятицького лісу, знищила кілька автомашин з боєприпасами і пошкодила 500 м лінії зв'язку³⁵. Подібних операцій з лютого по червень 1942 р. було близько 30. В липні 1942 р., підсумувавши результати бойових дій і зваживши на відсутність природних укриттів, постійну загрозу оточення і знищення великими силами противника, Печенізький підпільний райком партії прийняв рішення передислокувати загін у ворожий тил розчленувавши його на три групи по 6—8 чоловік у кожній. Групи, а іноді окремі бійці та командири діставали завдання від командування загону і діяли як підпільники-диверсанти не тільки на території Печенізького, але й Старосалтівського, Чугуївського і Вільховатського районів. Подекуди підпільно-диверсійні групи об'єднувались для спільних дій.

Про доцільність подібних форм організації і тактики дій яскраво свідчить приклад бойової діяльності невеликого загону Харківського сільського району під коман-

²⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 45, од. зб. 1, арк. 59, 61, 62.

³⁰ Там же, од. зб. 26, арк. 7—8.

³¹ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 142, од. зб. 24, арк. 84, 86, 87.

³² Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 172, од. зб. 1, арк. 18.

* І. В. Бевзу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1945 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

³³ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 15, од. зб. 479, арк. 1.

³⁴ Там же, од. зб. 612, арк. 3.

³⁵ Партархів Харківського обкому КП України, Із спогадів секретаря парт-організації Печенізького загону І. В. Гришкіна, стор. 3—4.

дуванням О. П. Камишана. Цей загін у складі 21 чоловіка одним з перших ще в жовтні 1941 р. розділився на 4 групи, які успішно діяли на території Харківського сільського, Зміївського та інших районів області аж до визволення Червоною Армією (лютий 1943 р.). Один раз на тиждень командири цих груп збиралися на місце явки для доповіді командуванню про виконання завдань і одержання нових. Для здійснення більших бойових операцій загін збирався в повному складі. Лише з кінця жовтня 1941 р. до січня 1942 р. групи цього загону провели понад 10 диверсій, засідок і дві великі бойові операції силами всього загону, під час яких знищено 20 автомашин з боєприпасами і живою силою ворога, поліцейський гарнізон, великий обоз, 200 солдатів і офіцерів³⁶.

Такі дії робили партизанів невловимими, змушували окупантів розпоршувати свої сили.

Спрямовуючи бойову і політичну діяльність партизанів, ЦК КП(б)У допомагав партійним організаціям відшукувати найефективніші методи боротьби. Так, відповідно до вказівок Центрального Комітету, влітку 1942 р. Харківський обком партії вирішив розформувати деякі загони, в тому числі загін Петрівського району під командуванням І. Ф. Галкіна, на окремі групи³⁷. Так перемагав принцип створення невеликих підпільно-диверсійних груп у степових та загінно-групових — у лісостепових районах республіки.

Подолавши величезні труднощі, відшукавши і застосовувавши ефективні форми і засоби боротьби, партизани степових і лісостепових районів республіки, очолювані партійними організаціями, почали завдавати ворогові нищівних ударів. Взимку і весною 1942 р. вони знищили і поранили близько 12 тис. ворожих солдатів і офіцерів, підірвали 27 залізничних ешелонів, спалили 126 танків, розгромили 24 штаби, висадили в повітря 24 склади і зруйнували 112 мостів³⁸.

З другої половини 1942 р. почався новий етап у розвитку партизанської боротьби. Початок його зумовило створення Українського штабу партизанського руху (УШПР), обласних штабів не тільки в лісовій зоні, але і в ряді областей лісостепової частини республіки, встановлення тісного зв'язку з радянським тилом і посиленням його допомоги озброєнням, медикаментами тощо. Згідно з рекомендаціями наради командирів і комісарів найбільших партизанських з'єднань, скликаної ЦК ВКП(б) у вересні 1942 р., ЦК КП(б)України здійснив ряд організаційних заходів, спрямованих на посилення партизанської боротьби в степових і лісостепових районах республіки і насамперед на посилення ударів по ворожих комунікаціях.

У липні — серпні 1942 р. за вказівкою ЦК КП(б)У УШПР сформував і направив на територію Харківської, Донецької і Луганської областей 216 озброєних і підготовлених до бойових дій партизанських загонів³⁹. У другій половині 1942 р. на Україну прибули 52 оперативні групи на чолі з уповноваженими ЦК КП(б)У, зокрема близько 40 — на територію Запорізької, Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської, Харківської, Черкаської областей і Молдавської РСР. Багато з них, як наприклад, І. Д. Діброва — в Кіровоградській області та І. А. Шепелєв — у Харківській, спираючись на допомогу місцевих підпільних організацій, одразу ж створили загони і розгорнули успішні дії⁴⁰. Диверсійна група загону І. А. Шепелєва в жовтні 1942 р. за 3 км від Вовчанська пустила під укіс військовий ешелон на колії Вовчанськ-Белгород, знищили при цьому 27 літаків, 15 танків і багато автомашин з боєприпасами. Внаслідок диверсії залізниця не працювала понад 5 днів⁴¹.

Створюючи струнку систему організаційного, партійного і військово-адміністративного керівництва підпільно-партизанською боротьбою, ЦК КП(б) України визначив найдоцільніші принципи керівництва. Так, у роз'ясненні прав і обов'язків обласного штабу партизанського руху від 15 грудня 1942 р. вказувалося, що штаб повністю відповідає за активізацію партизанського руху на території області. Однак не можна допускати шкідливої надмірної централізації. «Необхідно, — підкреслювалося в роз'ясненні, — вести справу так, щоб кожний командир і комісар загону повністю відповідали за відведений їм район дій по зруйнуванню залізниць і знищенню інших об'єктів, за роботу серед населення і збільшення загону»⁴².

Надання широкої ініціативи керівництву загонів і підпільно-диверсійних груп було одним з характерних принципів, що забезпечували пошуки і застосування досконаліших форм організації та способів боротьби.

³⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 31, од. зб. 2, арк. 44—45.

³⁷ Там же, оп. 118, од. зб. 37, арк. 14.

³⁸ «Правда», 7 травня 1942 р.

³⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, од. зб. 1, арк. 37.

⁴⁰ Там же, од. зб. 3, арк. 59.

⁴¹ Там же, арк. 45.

⁴² Центральний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. 4217, оп. 1, спр. 231.

Перемога Радянської Армії під Сталінградом, заходи ЦК КП(б) України, спрямовані на розширення підпільно-партизанського руху в тилу ворога, вдосконалення тактики та керівництва партизанськими силами, передислокація ряду з'єднань з північної частини республіки на Правобережжя в лісостепові і степові області сприяли розгортанню партизанської боротьби. У першій половині 1943 р. було створено 40 партизанських загонів і з'єднань, більша частина яких почала діяти в лісостепових районах республіки. На початку літа 1943 р. партизани боролися на території 15 областей, в тому числі Кам'янець-Подільської, Харківської, Полтавської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської⁴³.

Діяльність партизанів і підпільників степових і лісостепових районів переконливо свідчить, що провал усіх контрпартизанських заходів окупантів пояснюється насамперед гнучкістю підпільно-партизанської тактики, розрахованої на високу свідомість добре підготовлених і відданих Батьківщині бійців.

⁴³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—11, од. зб. 3, арк. 32, 33.

М. Г. ПАЛАМАРЧУК

ШЕПЕТІВСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В БОРОТБІ ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

(липень 1941 — лютий 1944 рр.)

У літопис героїчної боротьби радянського народу проти німецько-фашистських загарбників на окупованій території славно сторінку вписали трудящі Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. Одним із центрів підпільної боротьби Поділля став значний залізничний вузол — м. Шепетівка, підпільники якого заподіяли окупантам великих втрат.

Але, на жаль, діяльність шепетівського підпілля ще недостатньо висвітлена в історичній літературі.

4 липня 1941 р. гітлерівські війська захопили Шепетівку, яка стала адміністративним центром гебіту (округу). Окупанти принесли з собою смерть і руйнування. За розпорядженням гебітскомісара все населення міста з 15-річного віку зобов'язане було зареєструватися на біржі праці: за ухилення — смертна кара. Смерть чекала тих, хто виходив з міста без дозволу, затриманих з 5-ї години вечора до 5-ї ранку без спеціальних перепусток, хто допомагав військовополоненим й перевозив червоноармійців та євреїв і т. д. 8 листопада 1941 р. військовий суд виніс смертний вирок 13 особам за саботаж, відмову від роботи на фашистів. На околицях німці створили два табори для військовополонених, а в центрі міста відгородили колючим дротом квартали гетто, куди зігнали євреїв майже з усього округу. Їх використовували на найтяжчих роботах, масово винищували. Так, наприклад, у квітні й червні 1942 р. було розстріляно понад 5 тис. євреїв¹. Особливо звірячими розправами над населенням відзначалася кінна жандармерія під командуванням оберштурмбанфюрера Гофмана, яку перекинули у Шепетівку з Кракова у вересні 1941 р. Жандарми систематично здійснювали каральні експедиції по всьому округу.

Терор доповнювався економічним грабежем, який облудно маскувався під виглядом «податків». Платити доводилося за все: за худобу, за будинок у цілому і окремо за двері, вікна та ін. Чоловіки повинні були платити за себе 150 крб., жінки — 100 крб., за собаку населення сплачувало 150 крб., за кішку — 100 крб. Таким чином, чоловік прирівнювався до собаки, а жінка до кішки. Взагалі, грошова податкова система була не лише матеріальним бичем, а й прямим глузуванням з населення. Не менш тяжкими були й натуральні податки. З дійної корови селянин повинен був здати 700 л молока; від курки — 75 яєць; незалежно від того, мав господар домашню худобу чи ні — 1 ц м'яса щорічно.

Нещадні знущання чинили окупанти над військовополоненими. Їх у Шепетівці за час окупації фашисти знищили понад 15 тис.²

Становище Шепетівки як важливого залізничного вузла робило окупаційний режим більш жорстким, оскільки залізничі були найбільш уразливим місцем у системі постачання вермахту. Фашисти вживали всіх заходів до їх убезпечення. Вони намагалися шляхом терору задушити опір населення «новому порядку», фізично

¹ «Шляхом Жовтня», 11 лютого 1964 р.; 15 грудня 1967 р.

² «Шляхом Жовтня», 19 листопада 1963 р.; Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 782, оп. 1, од. зб. 1, арк. 16—17.

винищити найбільш активну його частину — комуністів, комсомольців та безпартійний актив, які становили основу антифашистського підпілля та партизанських загонів.

З початком війни фашистської Німеччини проти Союзу РСР Кам'янець-Подільський обласний комітет партії зайнявся створенням у районах мережі підпільних організацій. 27 червня обком направив на допомогу міським і районним комітетам керівних працівників для створення на місцях підпільних груп. Але справи до кінця довести не вдалося. З наближенням ворога партійні організації змушені були вирішувати питання евакуації. Однак з перших же днів окупації у місті виникали невеликі підпільні групи. Організатором однієї з них став комуніст О. А. Горбатюк, якого гітлерівці призначили директором лісозаводу. У групу входило кілька робітників і військовополонених, що працювали на заводі. На початку своєї діяльності підпільники подавали допомогу військовополоненим, вели антифашистську агітацію, залучали до групи надійних і перевірених людей.

Наприкінці липня 1941 р. у Шепетівку з Бреста пробилася невелика група партійних і радянських працівників. Частина з них під керівництвом комуніста І. С. Нішенка залишилася в місті для організації підпілля. Вони писали й розповсюджували листівки, встановили зв'язок з залізничниками, які в депо також створили підпільну організацію на чолі з слюсарем В. В. Ніколаєнком³.

Керівником підпільної організації медпрацівників Шепетівки був В. В. Яворський. Його німці призначили головним лікарем округу. В організації працювали Макаров, Жуков, Хохлов, Уланов, Кузін, Орлов та ін. Скориставшись службовим становищем, В. В. Яворський налагодив зв'язки з медичним персоналом у таборі для військовополонених і втягнув до підпільної роботи лікарів-полонених К. К. Яковлева, Л. Г. Циганкову, К. О. Захарова та ін. Ця група визволяла комуністів, комсомольців, офіцерів, тобто тих, кому в першу чергу у фашистських застінках загрожувала небезпека.

Таких людей улаштували в лазарет, а потім, користуючись відсутністю у таборі німецького медперсоналу, видавали за безнадійно хворих і з заздальгидь заготовленими документами випускали на свободу. Однак на початку 1942 р. її діяльність була розкрита. Під час чергового випускування з лазарету німецькими лікарями було проведено перевірку. К. К. Яковлева розстріляли на місці. Але декого вдалося врятувати, посилаючись на нестачу медпрацівників у міській лікарні.

Підпільною групою, яка займалася псуванням продовольчих товарів на складах, керував А. В. Павлюк. У жовтні 1941 р. група О. А. Горбатюка, використавши широко розрекламоване фашистською пропагандою звільнення з таборів невеликої групи військовополонених, яке провадилося з провокаційною метою, врятувала з гітлерівських лабет кілька полонених, що були зв'язані з підпіллям. На початку листопада 1941 р. підпільники почали діяти активніше. В ніч з 7 на 8 листопада на ст. Шепетівка-І замайоріли червоні прапори⁴.

Однак діяльність підпільних груп була розрізною. Постала потреба згуртувати їх в організацію з єдиним керівним центром. Це зробив старий комуніст Ф. М. Михайлов, якого окупанти призначили головним лікарем міської лікарні у Славуті. Уже в листопаді 1941 р. він створив значну підпільну групу, яка мала зв'язки з багатьма селами, підпіллям табору військовополонених «Гросс-лазарет № 301» і групами В. В. Яворського й А. В. Павлюка з Шепетівки⁵. У грудні через лікаря Макарова було встановлено зв'язок з групами О. А. Горбатюка й І. С. Нішенка. На пропозицію Ф. М. Михайлова діяльність підпільних груп Шепетівки очолив комітет у складі О. А. Горбатюка (голова), В. В. Яворського, А. В. Павлюка, І. С. Нішенка, Макарова, І. О. Музальова. Комітет підпорядковував свої дії міжрайонному комітету на чолі з Ф. М. Михайловим⁶. Його членами були також В. В. Яворський і О. А. Горбатюк. Міжрайонний комітет висунув перед підпільниками Шепетівки завдання залучати до роботи надійних людей, вести агітаційну роботу серед населення, діставати зброю й готувати явочні квартири.

Групи А. В. Павлюка й В. В. Яворського розповсюджували серед населення міста листівки з повідомленнями Радянського Інформбюро. Відомості вони діставали через М. І. Неродюка, який працював на метеостанції, де з дозволу комендатури було встановлено радіоприймач.

Після розгрому фашистських полчищ під Москвою Ф. М. Михайлов висунув ідею загального збройного повстання, ударною силою якого повинні стати військовополонені таборів Славуті й Шепетівки, де вже були готові до виступу бойові групи. Але весною 1942 р. гітлерівці встановили, що між Славутським міським підпіллям і табором є зв'язок і негайно змінили наявний склад полонених та частково охорону⁷.

³ «Радянське Поділля», 27 червня 1957 р.; «Шляхом Жовтня», 15 грудня 1967 р.

⁴ «Шляхом Жовтня», 11 лютого 1964 р.; «Медицинская газета», 23 лютого 1968 р.

⁵ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 17, од. зб. 21, арк. 1, 6.

⁶ Див. «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 78—79.

⁷ Там же, стор. 76.

Таким чином, план збройного повстання зірвався і підпільний комітет спрямував свої зусилля на створення партизанського загону й активізацію підпільної боротьби. З початку 1942 р. почастішали випадки саботажу на залізниці, а 8 січня залізничники застрайкували. Навіть під загрозою розстрілу гітлерівці не примусили машиніста С. Шадея вести состав з боеприпасами до лінії фронту⁸.

У січні 1942 р. розгорнула діяльність підпільна група у міській друкарні, де, крім газети «Нова Шепетівщина», друкувалися різноманітні службові бланки, в тому числі й «аусвайси». Керівник групи М. Ю. Гончаров передавав їх через І. С. Нішенка Ф. М. Михайлову. Пізніше тут друкувалися листівки⁹.

Вдалі диверсії на залізниці провадила група В. Ніколаєнка, яка влаштовувала вибухи в топках паровозів, використовуючи для цього замасковані під вугілля гранати. Регулярно підпільники розклеювали в місті листівки, які одержували також з друкарень Славути й Житомира.

Підпільні групи були добре законспіровані й усі намагання гітлерівців виявити їх були марними (протягом зими 1941—1942 рр. підпілля направило своїх людей майже в усі німецькі установи, одержуючи звітні інформації про дії окупантів). Тоді загарбники зігнали злість на мирному населенні, приговоривши 5 березня 1942 р. до смертної кари 31 чоловіка за комуністичну діяльність проти німецьких властей і саботаж¹⁰.

Весною 1942 р. окупанти за допомогою своїх прихвостнів — українських буржуазних націоналістів розгорнули агітацію за виїзд місцевого населення на роботу до Німеччини. Усі огорожі й стіни будинків було заклеєно плакатами, які розписували «принади» життя у тому краї. Молодь під конвоем погнали на біржу праці. Лікарі-підпільники В. Яворський, Карпуть, Уланов, Макаров, Яблонський та інші видавали фіктивні довідки про хвороби й таким шляхом намагалися врятувати якомога більше молоді від фашистського рабства. І. С. Ніщенко, С. Л. Кучер, Г. М. Письменний кілька разів проникали в гетто, розповсюджували там листівки, вели бесіди.

Поряд з лютуваннями загарбників зростав опір радянських людей. У Шепетівці виникли нові підпільні групи, які налагоджували зв'язки з підпільним комітетом. Наприкінці січня 1942 р. виникла комсомольсько-молодіжна група імені Ф. Е. Дзержинського на чолі з дев'ятнадцятирічним кочегаром паровоза Б. Біятою та Б. Кипенем. На нараді було вирішено всім влаштуватися працювати на транспорт, втягувати в групу молодь, встановити зв'язки з міським підпіллям. У травні 1942 р. підпільна група виникла в годинниковій майстерні на чолі з майстром В. Г. Плаксюком, яка через І. Музальова встановила зв'язки з комітетом. Її члени розповсюджували листівки, налагодили ремонт зброї, виготовляли до мін годинникові пристрої¹¹.

Влітку 1942 р. після загибелі Ф. М. Михайлова міжрайонний підпільний комітет припинив свою діяльність — кожна організація почала проводити роботу самостійно. Найбільшу активність виявила Шепетівська.

У середині серпня 1942 р. член підпільної групи ім. Ф. Е. Дзержинського П. Вербицький підпалив гітлерівський прапор на даху вокзала, а М. Попелін і Е. Кипень у центральному залі заліпили великий портрет Гітлера листівками з написом «Гітлер капут». Так відповіли підпільники на рішення командування гарнізону Шепетівки провести військовий парад і мітинг у зв'язку з закінченням формування однієї з частин «Російської визвольної армії» Власова. У тому ж місяці група Б. Біяти встановила зв'язок з групою В. Ніколаєнка, який призначив для допомоги молоді досвідченого підпільника, слюсаря й машиніста Ю. І. Слободенюка. Він систематично інструктував молодь, як виводити з ладу паровози, затримувати формування составів. У жовтні 1942 р. дзержинці провели першу значну диверсію. У лісі на перегоні Шепетівка — Цвітюха вони за допомогою 152-міліметрового артилерійського снаряду підірвали состав з технікою й живою силою. Рух поїздів припинився на кілька годин.

У листопаді 1942 р. підпільний комітет Шепетівки встановив зв'язок з партизанським загonom О. З. Одухи. Обмін інформацією регулярно йшов через А. Павлюка, С. Логутенка, В. Ковтонюка, О. Петрука. Підпільники повідомляли про становище в місті й районі, переправляли до загону зброю, боеприпаси, вибухівку. Юні підпільники В. Котик, С. Кишук, К. Трухан, Б. і М. Федоровичі, В. Павлюк, В. Ковальчук¹² викрадали з німецького складу патрони, відбирали зброю у п'яних гітлерівських солдатів й офіцерів. Підпільники групи Н. М. Вальчука налагодили виплавку толу з авіаційних бомб, що залишилися на колишньому польовому аеродромі

⁸ «Шляхом Жовтня», 11 лютого 1964 р.

⁹ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 782, оп. 1, од. зб. 1, арк. 137.

¹⁰ «Нова Шепетівщина», 12 березня 1942 р.

¹¹ «Шляхом Жовтня», 13 травня 1966 р.; «Neues Leben», 21 лютого 1968 р.

¹² Справка-характеристика на В. Котика. ІМЛ при ЦК КПРС, ф. Великої Вітчизняної війни, інв. № 18289; «Шляхом Жовтня», 19 листопада 1963 р.

поблизу с. Варварівки. Майже всю здобуту зброю й вибухівку передавали до партизанського загону, який з грудня 1942 р. став носити ім'я Ф. М. Михайлова.

Натхнені розгромом гітлерівських військ під Сталінградом, партизани загону ім. Михайлова провели на залізниці кілька диверсій, знищили спиртзавод, підпільники також посилили саботаж і шкідництво на залізниці. Активно діяли В. Ніколаєнко, В. Манілов, О. Сіетов та ін. М. Шевчук під час завантаження паровозів вугіллям підкладала у тендери гранати, розклеювала по місту листівки за підписом «Корчагін». Підпільники з групи ім. Дзержинського засипали у букси пісок, виносили з вагонів зброю, різали гальмові шланги, влаштовували втечі військовополонених. За дорученням підпільного комітету й командування партизанського загону Л. Г. Кухалейшвілі організував підпільну групу з підлітків піонерського віку. Користуючись тим, що охоронники залізниць і поліцейські на дітей звертали менше уваги, ця група врятувала багатьох радянських людей від фашистського рабства, відкриваючи в тупиках вагони. В. Ковальчук у лютому 1943 р. толовою шашкою підпалив ешелон з бензином, що йшов на Новоград-Волинський¹³.

Поліція й жандармерія робили все, щоб порушити зв'язки партизан з підпільниками. Вони влаштовували численні засади. У квітні 1943 р. в одну з них і попав близько с. Голики зв'язковий В. П. Ковтонюк. Він підірвав себе гранатою. Але в кишені фашисти знайшли фотографію активної підпільниці й зв'язкової, власниці явочної квартири О. Петрук. Кати її допитували по-звір'ячому, але нічого не добилося — вона отруїлася¹⁴.

Поліція й гестапо посилювали репресії, регулярно проводячи облави, раптові обшуки, перевірки документів, але й це не дало їм скільки-небудь позитивних результатів. Керівники підпільних груп мали зв'язок лише з одним з трьох керівників Шепетівського підпілля: І. С. Нішенком, О. А. Горбатоком, І. О. Музальовим. Таким чином, навіть провал однієї групи не впливав на діяльність підпілля в цілому.

У травні 1943 р. створено обласний керівний центр. Кам'янець-Подільський підпільний обком КПУ на чолі з першим секретарем С. О. Олексенком висунув перед партизанами й підпільниками завдання паралізувати діяльність залізниць, по яких ворог перевозив майже 89% вантажів для потреб фронту на Правобережній Україні¹⁵. Насамперед це стосувалося підпільників, які діяли в районі Шепетівського вузла. Підпільники-залізничники зволікали формування составів, приймали їх на зайняті колії, стирали з вагонів розмітки. Гестапо й поліція заарештували близько 180 чоловік. В ніч з 3 на 4 червня 1943 р. Шматька, диспетчера Розуменка, упорядника поїздів Бутенка повісили на площі перед вокзалом¹⁶. Велику групу залізничників розстріляли.

Але вже в ніч з 5 на 6 червня згоріли ворожі дивізійні продовольчі склади, внаслідок чого було знищено близько 6 тис. т різних товарів. Частина їх вивезли машиною до партизанського загону ім. Михайлова. Цю операцію здійснили підпільники І. Музальов, В. Андросов, В. Котик, А. Павлюк, С. Шваленберг та ін., хоча гітлерівці вважали це справою рук десантників. Незабаром було проведено ще одну диверсію, підготовлену групою В. Ніколаєнка — П. К. Власюк підірвав міну з годинниковим пристроєм залізничні склади з нафтопродуктами. В результаті було знищено 150 т бензину, близько 70 т гасу, мастила, запасні частини до паровозів та вагонів¹⁷.

Сміливу операцію здійснили юні підпільники В. Котик, С. Кішук, М. Трухан, які на шосе Шепетівка — Славути вбили начальника Шепетівської жандармерії обер-лейтенанта Кьоніга¹⁸.

Підпільники систематично направляли в партизанський загін надійних людей, а також своїх товаришів, яким загрожував арешт, про що керівництво підпілля завчасно попереджало, зв'язаний з І. Нішенком та І. Музальовим, слідчий кримінальної поліції Ващенко (С. В. Шамаєв). У поліції також працювали М. Г. Ляшенко, Г. Матвєєв та ін.¹⁹ Протягом 1943 р. з Шепетівки в партизанські загоони було направлено понад 200 чоловік.

16 липня 1943 р. підпільники здійснили блискучу операцію. У Шепетівці знаходилася школа козачих юнкерів, яка готувала командний склад для власовських частин. І. Музальову й І. Нішенку доручили вивести юнкерів у ліс. Через юнкера

¹³ «Комсомольская правда», 13 травня 1965 р.; «Радянське Поділля», 7 листопада 1947 р.

¹⁴ «Шляхом Жовтня», 29 жовтня 1958 р.

¹⁵ «Радянське Поділля», 27 червня 1958 р.

¹⁶ «Шляхом Жовтня», 19 листопада 1963 р.; Хмельницький обласний военкомат, вх. № 644 від 5 травня 1965 р.

¹⁷ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 782, оп. 1, од. зб. 1, арк. 138; «Радянське слово», 9 травня 1965 р.; Т. Строкач. Наш позивний — свобода, К., 1964, стор. 174.

¹⁸ Справка-характеристика на В. Котика. ІМЛ при ЦК КПРС, ф. Великої Вітчизняної війни, інв. № 18289.

¹⁹ «Шляхом Жовтня», 2 серпня 1966 р.

Трояновського вдалося встановити зв'язок з начальником школи Петровим, який згодився підняти всіх вночі по тривозі нібито для проведення операції проти партизанів. Усі 100 юнкерів перейшли до партизанів, влилися в загін ім. Михайлова і хоробро билися з ворогом²⁰.

Наприкінці липня 1943 р. було заарештовано керівника шепетівського підпілля О. А. Горбатюка. Протягом двох тижнів він зазнавав жорстоких тортур, але гітлерівці не добилися від нього ніяких відомостей. 10 серпня він помер від катувань. Йому відрізали ніс, вуха, викололи очі. Визволити голову підпільного комітету з катівні за допомогою Г. Матвєєва не вдалося. Після провалу О. А. Горбатюка ряд підпільників (І. Ніщенко, А. Павлюк, Н. Вальчук, Б. Біята, Г. Письменний, Макаров та ін.) залишили підпільну роботу й влилися у партизанський загін.

Підпільний комітет фактично припинив свою діяльність. Командування загону ім. Михайлова призначило керівником підпільних груп Шепетівки І. О. Музальова, а заступником — І. С. Нішенка (підпільна кличка «дядя Ваня»), за голову якого фашисти встановили винагороду в 25 тис. марок.

Було вирішено покінчити з начальником кримінальної поліції Примаком, а також його заступником Нейманом, який знав І. Нішенка в обличчя. Але Нейман залишився в живих²¹, зрадник зайняв посаду начальника кримінальної поліції й ще з більшою старанністю переслідував патріотів.

Незабаром підпілля зазнало значних втрат. Було заарештовано В. В. Яворського, який після довгих катувань покінчив з собою, заарештовано й розстріляно Карпуса, загинув В. Ніколаєнко та інші герої.

Незважаючи на це, підпільники продовжували мужню боротьбу з загарбниками. У вересні 1943 р. група під керівництвом І. С. Нішенка в тупику ст. Шепетівка-І визволила з вагонів близько 300 чоловік, яких везли на каторгу до Німеччини. У листопаді Б. і Е. Кипені, П. Вербицький і М. Попелін безпосередньо на станції підірвали состав і маневровий паровоз. Героїчний вчинок здійснив юний підпільник Володя Ковальчук, який виконав завдання командування партизанського з'єднання ім. Михайлова, зірвавши вихідну стрілку станції — централізатор. Залізничний вузол на деякий час припинив діяльність. Але піонера схопили фашисти й прямо на пероні почали катувати. Вони кинули юного героя на рельси й паровозом відрізали ноги, а потім облили його бензином і підпалили²².

6 січня 1944 р. відважний підпільник В. Пласюк зняв з німецького танка кулемет, але був схоплений фашистами й розстріляний разом з братами²³.

Свою самовіддану боротьбу підпільники Шепетівки вписали яскраву сторінку в історію Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників. Їх героїзм високо оцінив наш народ, партія й уряд, нагородивши багатьох з них орденами й медалями СРСР, а Ф. М. Михайлову (посмертно), І. О. Музальову, В. Котику (посмертно) та іншим — присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

²⁰ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 782, оп. 1, од. зб. 1, арк. 144; «Радянське Поділля», 31 січня 1965 р.; «Слава Родины» (Прикарпатський військовий округ), 3 квітня 1963 р.

²¹ «Ульяновская правда», 9 лютого 1965 р.; «Слава Родины», 3 квітня 1963 р.

²² «Комсомольская правда», 13 травня 1965 р.

²³ «Шляхом Жовтня», 5 серпня 1966 р.

А. С. ДОМАНК

КОМУНІСТИЧНИЙ ВЕКСЕЛЬ

На Єнакіївському загальнотехнічному факультеті Донецького політехнічного інституту нещодавно відкрито музей історії міста. Серед численних експонатів особливу увагу відвідувачів привертає «Комуністичний вексель» металургів Донбасу засновнику Радянської держави В. І. Леніну (1921 р.). Затамувавши подих, відвідувачі слухають розповідь екскурсовода про події 1921 р., коли металурги трьох донецьких заводів взяли перед Володимиром Іллічем перше в історії нашої країни соціалістичне зобов'язання, а також про те, як продовжуються й множаться ці чудові традиції в наші дні.

Після закінчення імперіалістичної та громадянської воєн молода Радянська влада переборювала величезні господарські труднощі. 1920 р. велика промисловість країни давала у 7 разів менше валової продукції, ніж у довоєнні роки. Значних матеріальних втрат було заподіяно Донецькому басейну. Білогвардійці майже пов-

ністю зруйнували його промисловість — більшість фабрик і заводів не працювали. «Донецький басейн піддано такому розоренню, — говорив В. І. Ленін, — про яке ми не маємо і поняття»¹. Великі шахти було зруйновано й затоплено. Річний видобуток вугілля скоротився з 15,3 млн. т у 1913 р. до 4,5 млн. т у 1920 р., що справляло негативний вплив на розвиток транспорту й промисловості країни.

На XI з'їзді РКП(б) В. І. Ленін вказував, що Донецький басейн «...це — центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»². Тому не дивно, що партія й уряд направили сюди кращих, відданих Радянській владі людей, здатних організувати боротьбу з розрухою. Наприкінці 1920 р. директором Петровських державних заводів і рудників призначено члена Реввійськради IV армії І. І. Межлаука. В той час із 19 металургійних заводів України працював з далеко неповним завантаженням лише Єнакіївський (діяла одна з п'яти доменних печей). Її продуктивність становила всього 0,09% порівняно з 1913 р. Мартенівський і прокатний цехи працювали на запасах палива минулих років. І. П. Бардін, перший головний інженер народного підприємства (пізніше віце-президент АН СРСР), у своїх спогадах писав: «На фоні загального розвалу й розрухи Єнакіївський завод був єдиним з усіх південних заводів, який буквально чудом за час громадянської війни ні на один день не припинив виробництва. Але що то була за робота! Печі були на голодному пайку, на останній тонні вугілля й руди»...³ Однак головні агрегати й устаткування тут збереглися краще, ніж на інших металургійних підприємствах України.

І. І. Межлаук з кипучою енергією приступив до відбудови зруйнованої промисловості Єнакіївського району*, спираючись у своїй діяльності на міцну й численну партійну організацію (в квітні 1920 р. у районі нараховувалось понад 1,5 тис. комуністів)⁴. Комуністи йшли в авангарді, організовуючи трудящих на боротьбу проти господарських труднощів, на виконання головного завдання — підвищити видобуток вугілля, щоб металургійна промисловість і залізничний транспорт могли працювати на повну потужність. На I Всеросійському з'їзді гірників В. І. Ленін вказував: «...щоб врятувати Радянську владу зараз, необхідно дати хліб для промисловості, тобто вугілля. Без цього не можна відбудувати господарство, не можна пустити залізницю, без цього не можна пустити фабрики і дати предмети для обміну на хліб селянам...»⁵.

Але відбудова ускладнювалась через відсутність спеціалістів і кадрових робітників, які залишали своє місце роботи і йшли на село, рятуючись від голоду. Комуністи шукали шляхів до збереження кадрів і поліпшення діяльності підприємств. Щоб заінтересувати трудящих у результатах своєї праці, у Єнакіївському районі (Петровський, частково Корсунський і Катерининський куці) вперше застосували своєрідну відрядну оплату: кожному робітникові на день визначалася норма виробітку. За її виконання трудівники одержували зарплату не грошима, а продуктами харчування. В разі перевиконання норми, наприкінці тижня належали додаткові талони.

Крім продуктів харчування в преміювальний фонд входили й промислові товари. Робітник, який перевиконав місячну норму на 35%, одержував 3 аршини мануфактури, на 200% — 15 аршинів⁶. З листопада 1920 р. по травень 1921 р. трудівники Єнакіївських рудників В. Ларіонов, К. Кривонос, В. Карасьов та інші за перевиконання норм виробітку отримали 17 шкіряних костюмів⁷.

Партійна організація й адміністрація Петровського комбінату постійно піклувались про створення преміювального фонду, направляючи для цього у сільськогосподарські райони робітників-заготівельників для обміну у селян на промислові товари продуктів харчування.

Преміювальна система оплати праці сприяла залученню робочої сили на підприємства Єнакіївського району і підвищенню продуктивності праці, успішній відбудові промисловості й виконанню планів видобутку вугілля. Так, у січні 1921 р. план вуглевидобутку виконали лише шахтарі Петровського куца, які вперше застосували таку оплату праці, в лютому вже видали «на-гора» понад план 30 тис. пудів вугілля, а в березні — 57,5 тис. пудів. У лютому план вуглевидобутку виконали також шахтарі

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 32.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258.

³ І. П. Бардін. Жизнь инженера, М., 1938, стор. 84.

* 1921 р. він об'єднував 10 гірничих куців: Щербинівський-степовий, Щербинівський, Микитівський, Залізнянський, Байракський, Горлівський, Петровський, Ясинівський, Катерининський, Корсунський, де працювало 64 підприємства.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 12, спр. 689, арк. 48.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 453.

⁶ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-231, оп. 1, спр. 206, арк. 38.

⁷ «Всероссийская кочегарка», 11 травня 1921 р.

Корсунського й Горлівського кушів, які також застосували преміювальну оплату праці. Однак її впровадження зустріло протидію районного комітету профспілки гірників, який кілька разів приймав рішення про заборону такої оплати⁸, посиляючись на відсутність на підприємствах району фонду преміювання і звинувачуючи керівництво Петровського куша у сепаратизмі. Але незабаром профспілка визнала свою помилку і вже у березневому звіті 1921 р. вказала, що заохочення вважає кращим засобом підвищення продуктивності праці, а Петровський куш — кращим⁹.

Відтоді система преміювання знайшла застосування на всіх підприємствах. Уже в квітні район дав 2205 тис. понадпланового вугілля, а шахтарі Петровського куша першими у басейні перевершили довоєнну продуктивність праці. «Революційний подвиг робітників Петровського заводу», — писала пізніше «Правда», — впливав і підтримував увесь промисловий округ¹⁰. Їх успіхи високо оцінив В. І. Ленін у привітальному листі «товаришам гірникам Петровського куша»: «Товарищ Межлаук передал мне о большом успехе Вашей работы за апрель месяца 1921 года... Шлю товарищам горнякам поздравление с редким большим успехом и самое лучшее приветствие. С такой работой мы все трудности преодолеем и электрифицируем Донбасс и Криворожский район, а в этом все. С коммунистическим приветом В. Ульянов (Ленин)».¹¹

Лист Володимира Ілліча надихнув гірників на нові трудові подвиги і викликав у них нову хвилю ентузіазму. На всіх рудниках району відбулися багатолюдні мітинги, на яких звітував про поїздку до Москви і бесіду з вождем І. І. Межлаук. На жаль, оригінал листа В. І. Леніна досі не знайдено. Лише 1960 р. племінником І. І. Межлаука — Ф. Межлауком випадково виявлено його публікацію у журналі «Вестник Рабочего Правления», який на початку 20-х років виходив у Єнакієвому.

У вересні 1921 р. на основі об'єднання 3 найбільших металургійних комбінатів — Петровського, Макіївського і Юзівського — виник трест Південсталь, головою управління й директором-розпорядником якого призначили І. І. Межлаука. Так було закладено основу концентрації й відродження металургійної промисловості Півдня. У довоєнний час ці комбінати давали щомісячно близько 50 млн. пудів металу, тобто майже половину виробітку всієї металургійної промисловості Півдня. Найбільшим з них був Петровський. Його продуктивність становила майже третину виробітку всіх підприємств басейну¹².

В. І. Ленін уважно стежив за першими кроками тресту, регулярно читав Єнакіївську газету «Южный металлург». Незабаром Володимир Ілліч мав бесіду з І. І. Межлауком, під час якої було обговорено перспективи металургійної промисловості Донбасу. — «Скільки потрібно вам грошей, — спитав Ілліч Межлаука, — щоб підняти південну металургію до довоєнного рівня?» У той час жоден спеціаліст Південсталі дати відповідь на це питання не міг. — «Скільки для цього потрібно грошей не знаю, — відповів тов. Межлаук, — дуже багато треба. Але якби мільйонів десять золотих карбованців одержали б, то шість мільйонів пудів чавуну в 1922 р. узялися б дати». — «Ну, що ж, іде, — сказав Ілліч. — Давайте підпишемо умови. Дайте мені вексель»¹³.

7 листопада 1921 р. на бланку Російсько-Бельгійського металургійного товариства І. І. Межлаук написав «Комуністичний вексель». «Москва. 7 листопада 1921 р. Вексель на 10 000 000 пудів чорного металу. З 1 січня 1922 р. до 1 січня 1923 р., працюючи на основах викладених у затвердженому 3-го листопада ц. р. Президією ВРНГ положення про Південсталь, зобов'язаний, по одержанні визначених Південсталі на цей предмет 27 жовтня ц. р. Президією ВРНГ оборотні засоби, поставити тов. Володимиру Іллічу Ульянову (Леніну) через Президію ВРНГ з Петровських, Макіївських і Юзівських заводів Південсталі 6 000 000 пудів чавуну, 4 000 000 пудів катаного металу, а всього 10 000 000 пудів чорного металу.

Директор-розпорядник Південсталі
Іван Іванович Межлаук»¹⁴.

«Комуністичний вексель» В. І. Леніну — урочисте зобов'язання металургів Донецького басейну перемогти розруху, справдити надії й довір'я вождя. Цей вексель — перше в країні колективне соціалістичне зобов'язання трудящих, які докладали всіх зусиль для дострокового виконання взятих зобов'язань. Труднощі не зупинили трудового запалу трудівників басейну. Чудово працювали металурги. Уже в лютому 1922 р. Петровський завод запалив другу мартенівську піч, у Макіївці закінчували ремонт домни й налагоджували діяльність прокатних станів, у Юзівці будували потужний

⁸ ДОДА, ф. Р.—2657, оп. 1, спр. 66, арк. 2, 6.

⁹ Там же, арк. 40.

¹⁰ «Правда», 19 вересня 1924 р.

¹¹ В. І. Ленин. ПСС, т. 43, стор. 294.

¹² «Всероссийская кочегарка», 4 листопада 1921 р.

¹³ «За индустриализацию», 7 листопада 1932 р.

¹⁴ «Комсомолец Донбасса», 15 грудня 1967 р.

мартен і рельсопрокатний стан. Незабаром у Єнакієвому стала до ладу доменна піч № 2. І. П. Бардін згадував, що пуск домни № 2 був революційною подією у житті заводу. «Ми починаємо плавити по 10—12 тис. пудів чавуну на день. Завод ставав справді металургійним підприємством»¹⁵.

Але умови роботи металургів тісно залежали від поставок вугілля й коксу. «Робота найголовніших заводів Південсталі — Петровського, Юзівського і Макіївського завжди обумовлювалася розміром видобутку вугілля і випалення коксу. На рудниках названих комбінатів усі коливання в роботі рудників незмінно супроводжувались відповідними відхиленнями у виробництві металу»¹⁶. Тому гірники збільшували видобуток вугілля, щоб забезпечити металургійні заводи паливом, сприяючи тим самим виконанню зобов'язання по «Комуністичному векселю».

Виробництво металу хоча й повільно, але безперервно зростало. Вождь був задоволений успіхами металургів Донбасу. На IX Всеросійському з'їзді Рад В. І. Ленін говорив: «У нас створюються такі центри, як Південсталь, де працює... якнайвідданіше тов. Межлаук. Хоч яке тяжке наше становище, ми тут бачимо успіх величезний. Ми в першій половині 1921 р. виплавляли щомісяця 70 тис. пуд. чавуну, в жовтні — 130 тис., в листопаді — 270 тис., тобто майже вчетверо більше... Ми нітрохи не приховуємо від себе, що цифри, які я наводив, показують рівень мізерний, злиденний, але ми все ж можемо довести цими цифрами, що хоч який був тяжкий 1921 р., хоч які виняткові тяготи обрушувалися на робітничий і селянський клас, все ж ми піднімаємось, ми стоїмо на вірному шляху і, напружуючи всі сили, ми можемо сподіватися, що піднесення стане ще вищим»¹⁷.

Надії Володимира Іллєча на велике піднесення справдилися. За 9 місяців 1922 р. металурги Донецького басейну виплавили 10 395 738 пудів чорного металу, виконавши своє зобов'язання по «Комуністичному векселю» достроково.

Вірні революційним традиціям своїх батьків, трудящі Донецької області високо несуть прапор соціалістичного змагання. Металурги Єнакієвого 1964 р. дали новий «Комуністичний вексель»: «На честь 95 роковин від дня народження В. І. Леніна ми, єнакіївські металурги, зобов'язуємось дати нашій Батьківщині у 1965 р., заключному році семирічки, 1 000 000 пудів чавуну, сталі й прокату понад план, а за всю семирічку — 15 000 000 пудів металу понад план»¹⁸. Це зобов'язання металурги виконали з честю.

Зараз, коли вся наша країна активно готується гідно зустріти 100-річний ювілей від дня народження В. І. Леніна, трудящі Єнакієвого, Донецька і Макіївки докладають усіх зусиль, щоб виконати вексель 1967 р. — достроково завершити п'ятирічку і підготувати трудові подарунки до знаменної дати. Зокрема, робітники Єнакієвого зобов'язалися 1968 р. підвищити продуктивність праці на 4% і дати промислової продукції понад план на 6,5 млн. крб. — 136 тис. т вугілля, 10 тис. т чавуну, 13 тис. т сталі, 18 тис. т прокату, близько 5 тис. т коксу, 2 тис. т цементу¹⁹.

Розмах соціалістичного змагання у нашій країні яскраво підтверджує слова В. І. Леніна, що «соціалізм не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно **широко**, дійсно в **масовому** розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»²⁰.

¹⁵ І. П. Бардін. Назв. праця, стор. 87.

¹⁶ «Промышленность и торговля», 5 лютого 1923 р.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 137.

¹⁸ «Енакиевский рабочий», 13 лютого 1965 р.

¹⁹ «Комсомолец Донбасса», 15 грудня 1967 р.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

О. Ф. ХВОРОСТЯНОВ

ПРО МІСЦЕ І РОЛЬ ХОРТИЦІ В ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва», а також заходи в справі створення «Історії міст і сіл України» позитивно вплинули на вивчення одного з важливих питань української історії — про місце і роль Хортиці у виникненні й розвитку запорізького козацтва.

Як відомо, з цим пов'язана гостра ідеологічна боротьба кінця XIX ст., коли визначні вчені Д. І. Яворницький¹, Л. В. Падалка², І. М. Каманін³ та інші, аналізуючи

¹ Д. І. Яворницький. История запорожских казаков, т. I, II, III, Спб., 1892.

² Л. В. Падалка. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества, К., 1894.

³ І. М. Каманін. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого, К., 1894.

історичні джерела, значна частина яких тоді вперше вводилась у науковий обіг, розкрили ряд кардинальних моментів історії запорізького козацтва — про походження низових козаків, місце заснування першої Січі і т. д. Від правильної наукової розробки й трактовки їх великою мірою залежало визначення того, де в пониззі Дніпра формувалися перші козацькі загони, яким був соціальний склад цих формувань, проти кого вони боролися і, нарешті, чи можна хортицькі укріплення вважати Січчю, а Дмитра Вишневецького її засновником?

Хоч праці згаданих дослідників були створені не на марксистській методологічній основі, вони на той час стали прогресивним явищем в українській історичній науці. Пізніше, використавши нові джерела, критично вивчивши все створене з історії Запорізької Січі, українські радянські вчені, передусім В. О. Голобуцький⁴, К. Г. Гуслистый, О. М. Апанович⁵ з марксистсько-ленінських позицій висвітлили ряд вищеназваних питань, зокрема про значення Хортиці. Вони чітко визначили фактори, які обумовили прихід сільської та міської голоти в пониззя Дніпра, за пороги, розкрили корені соціальних суперечностей у козацькому середовищі, показали класове розшарування козацтва. Однак у деяких питаннях про місце і роль Хортиці в історії Запорізької вольниці думки їх розійшлися, що вимагало нових пошуків, нових оцінок⁶. Не виправдано, що В. О. Голобуцький у монографії «Запорізьке козацтво» та автори УРЕ⁷ обмежуються лише згадкою, що на Малій Хортиці був замок, «збудований Вишневецьким проти запорізьких козаків»⁸. Писати так — значить нехтувати історичними даними, не визнавати славного минулого цієї землі. Прикро й те, що автори ряду туристських довідників, путівників, які вийшли останнім часом, на противагу попереднім виданням такого роду літератури, йдучи за В. О. Голобуцьким, ігнорують героїчний етап в історії Хортиці, натомість висувують необгрунтовані припущення і домисли⁹. Тимчасом незаперечними фактами давно доведено, що Хортиця в житті запорожців відіграла велику роль. Вона справедливо називається матір'ю низового козацтва¹⁰. Саме тут, як і на Томаківському та інших островах¹¹, що засвідчує не тільки логіка подій, але й різні джерела з історії минулих часів, січовики згуртовувались у військову силу¹².

Польська «Хроніка М. Бельського (1494—1575 pp.)»¹³ повідомляє, що на Хортиці ще в першу половину XVI ст. «мешкали» козаки, які збиралися сюди з України для промислів і боротьби з татарами. Богуслав Машкевич, відвідавши Запоріжжя наприкінці 1647 р., теж занотував у своєму «Щоденнику», що «на відстані декількох миль далі останнього порога (тобто Вільного) є острів посеред Дніпра... Тут завжди перебуває козацький гарнізон для попередження татарських набігів; острів цей називається Хортицею»¹⁴.

С. Мишецький, який жив на острові у першу російсько-турецьку війну (1735—1739 pp.) і не раз говорив з козаками кошового отамана Малашевича, залишив запис, що на Хортиці «издревне была Запорожская Сич»¹⁵. Свідчення, що там здавна перебували козаки — фактор дуже важливий, бо він неабиякою мірою відображає точку зору самих запорожців. Цю думку підтверджує і відомий дослідник Запоріжжя Я. П. Новицький. Записуючи розповіді десятків людей, які особисто знали січовиків, слухали їхні спогади, він прийшов до висновку, що «Хортиця ще в XV ст. була пристановищем і опорою перших запорізьких козаків»¹⁶. Отже, автори говорять про різні часи історії острова, але вони одноставно стверджують і перебування там козаків, і їх боротьбу проти поневолювачів.

⁴ В. А. Голобуцький. Запорожское казачество, К., 1957.

⁵ К. Гуслистый, О. Апанович. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу, К., 1954.

⁶ О. Апанович. Достойно увічнимо пам'ять славних запорожців. — «Український історичний журнал», 1967, № 7; і і ж. Хортиця. Її минуле, сучасне й майбутнє. — «Наука і суспільство», 1967, № 8, 9; М. Киценко. Хортиця в героїї і легендах, Дніпропетровськ, 1967; О. Авраменко. Нема переводу козацькому роду. — «Комсомолец Запоріжжя», 29 листопада 1967 р.; П. Симоненко. Історичний го-мін Хортиці. — «Запорізька правда», 3 грудня 1967 р.

⁷ УРЕ, К., 1961—1964, т. 5, стор. 182; т. 15, стор. 536.

⁸ В. А. Голобуцький. Назв. праця, стор. 178.

⁹ А. Б. Мирошніченко. Путеводитель «По Днепру», М., 1967, стор. 177—178. Пор., наприклад, з вид. 1962 р.

¹⁰ Я. П. Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі (відділ рукописів Запорізького обласного державного архіву), ф. 164, стор. 12.

¹¹ К. Гуслистый, О. Апанович. Назв. праця, стор. 15.

¹² О. Апанович. Достойно увічнимо пам'ять славних запорожців, стор. 124.

¹³ Kronika Marcina Bielskiego, t. 3. Sanok, стор. 1358.

¹⁴ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, К., 1896, стор. 414.

¹⁵ С. Мышецкий. История о казаках запорожских, Одесса, 1852, стор. 68.

¹⁶ Я. П. Новицький. Назв. праця.

У пониззі Дніпра до затоплення плавнів Великого Лугу налічувалось понад 250 островів. Хортиця — найбільший, найкрасивіший і найбагатший з них¹⁷, розташований за порогами і Кічкаською переправою, звичайно, на ранньому етапі розвитку козацтва відігравав роль стратегічної бази. В. О. Голобуцький, не відзначаючи ролі Хортиці на ранньому етапі розвитку козацтва, вважає, що літопис запорізького козацького життя слід починати з Томаківки. Проте, на нашу думку, козаки, враховуючи велике стратегічне значення Хортиці, не могли допустити, щоб цей своєрідний природний плацдарм потрапив до рук ворога. Адже жоден острів, у тому числі й Томаківський, не міг конкурувати з Хортицею. Завдяки Хортиці козаки контролювали Кічкаську переправу та Протолчий брід, що мало велике значення в послабленні подвійної загрози — нападу польсько-литовських панів і турецько-татарських орд.

Правда, в польській хроніці Мартина Бельського заснування ранньої Січі пов'язується з Томаківським островом, що В. О. Голобуцький взяв за основу¹⁸. Бельський же, занотувавши, що Томаківка, розташована на південь від Хортиці, — найсильніша фортеця на Дніпрі, тут же підкреслював, що на ній жили «здебільшого» низові козаки. Слово «здебільшого» ще раз переконує в тому, що запорожці в той час мали свої оселі не тільки на Томаківці, а й на інших островах¹⁹. Зокрема, Бельський згадує, що на Хортиці «Вишневецький перед цим жив і татарам дуже шкодив»²⁰. Останній факт підтверджує й другий іноземний автор — Еріх Ласота²¹. Ось чому Д. І. Яворницький, ґрунтовно аналізуючи ці та інші історичні джерела, назвав Хортицю «центральним місцем першого поселення на Низу запорізьких козаків»²².

Таким чином, Хортиця як природна фортеця відіграла на першому етапі розвитку запорізького козацтва виняткову роль. Тут панські холопи знаходили своїх побратимів — таких же сіром і, об'єднуючись з ними, створювали перші ватаги, загони для боротьби з українськими, польськими і литовськими магнатами, які намагалися повернути їх у кріпосну неволю. Ця боротьба, а також відсіч туркам і татарам, додавали козакам віри і впевненості у свої сили. Тут же, на Хортиці, вони спорудили перші укріплення (Совутина скеля). Останні, за свідченням військового спеціаліста, виникли в ранній період козацтва, тобто задовго до появи на острові Дмитра Вишневецького. Совутинське укріплення збереглося й понині майже в тому вигляді, що його описував Л. Падалка²³.

Отже, є всі підстави зробити висновок, що Хортиця була одним з найперших пунктів, де складалося запорізьке козацтво, де розгорталася національно-визвольна і класова боротьба²⁴.

Принципове значення має й друге питання — чи справді замок Вишневецького був збудований для боротьби з запорожцями? А якщо так, то чому загони Малої Хортиці жодного разу не виступали проти низового козацтва?

Щоб з'ясувати це, слід передусім уточнити — де ж на Дніпрі була і є Мала Хортиця? У другому виданні «Історії запорожских казаков» (М., 1900, стор. 123) Д. І. Яворницький писав, що в архіві Міністерства закордонних справ зберігаються два рукописні плани XVIII ст. за № 17 і 18. Там позначено розташування Малої Хортиці — острова в Річищі (Старому Дніпрі) за 200 м од Великої Хортиці, приблизно за кілометр від «голови» (північної частини) острова. В тих же планах наведені уточнення, що Мала Хортиця і Вирва (так російським військовим командуванням у 30-х роках XVIII ст. був названий острів) — це те ж саме. Після зруйнування Січі німці-колоністи назвали Малу Хортицю Канцерним, або Канцерівським островом. Сумнів, що Мала Хортиця — не Вирва, не Канцерівський острів, першим висловив Падалка. Він припускав, що Мала Хортиця, очевидно, лежить не поруч з Великою, а вище, за Кічкаською переправою, на так званому Степку. До такого висновку вчений прийшов, читаючи не зовсім точний переклад щоденника Ласоти. У перекладі говориться: «4 липня ми пройшли повз дві річки, які носять назву Московки і течуть у Дніпро з татарського боку (тобто з лівого берега. — М. К.), звідки до острова Хортиці одна миля... Потім пристали до берега нижче, поблизу розташованого острова Малої Хортиці, де років тридцять тому був збудований замок Вишневецького, зруйнований

¹⁷ Д. И. Яворницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, Спб., 1888, ч. I, стор. 198.

¹⁸ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 67.

¹⁹ Книга польская. Метрики Великого княжества Литовского, т. I, М., 1843.

²⁰ Kronika Marcina Bielskiego, t. 3, стор. 1359.

²¹ Путевые записки Э. Ласоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 году. Перевод и примечания Ф. Бруна, Спб., 1873, стор. 53.

²² Д. И. Яворницкий. История запорожских казаков, т. I, М., 1900, стор. 116.

²³ Л. В. Падалка. Назв. праця, стор. 13—14.

²⁴ О. Авраменко. Назв. стаття.

турками і татарами: біля цього острова вливаються в Дніпро з руського боку три річки, всі звуться Хортицями і назву цю вони передали обом островам»²⁵⁻²⁶.

Як же, міркував Падалка, Мала Хортиця може бути ліворуч, у Річиці (Старому Дніпрі), якщо Ласота плив Новим руслом? Д. І. Яворницький згодом навів більш точний переклад, що розвіяло будь-які сумніви про річковий шлях, описаний австрійським послом. Руслом нового Дніпра Е. Ласота пройшов до «голови» Великої Хортиці, потім вирушив «нижче к Малой Хортице (к острову), который также смежен (zugestopfle) с тем островом (т. е. с Большой Хортицей.— М. К.)»²⁷. Отже, топографія Малої Хортиці (зараз о. Байди) у «Щоденнику» зафіксована досить точно.

У праці «Запорізьке козацтво» В. О. Голобуцький, наслідуючи Падалку, визначив розташування Малої Хортиці вище сучасної дніпровської греблі, в районі колишнього Кічкаського мосту²⁸. Але й Падалка не вважав свою топографію остаточною. Він лише висловлював припущення, що Мала Хортиця була на Степку. В. О. Голобуцький, передбачуючи схему розташування Малої Хортиці за Падалкою, додає фото²⁹ острова... Байди, тобто саме того, на який і посилався Д. І. Яворницький, доводячи, що Мала Хортиця знаходиться не вище Великої Хортиці, а поруч неї. УРЕ дає ще одне місцезнаходження острова: «Там, де був поріг Вільний, колись підносились Мала Хортиця»³⁰. Такої ж помилки щодо топографії Малої Хортиці припустився і В. Г. Фоменко³¹.

Це може не мало б такого значення, якби події, що тут відбувалися, пов'язувалися з життям козацтва на основному острові. Деякі історики не розмежовували їх, що теж підтверджує близькість цих двох островів.

Влітку 1556 р. після закінчення очаківського походу на Малу Хортицю прибув Дмитро Вишневецький разом з козацькими загонами, що їх очолювали отамани Млинський і Єскович. Восени того ж року вони спорудили тут замок, або, як його ще називають, військовий «городок». Гармати, вивезені з турецької фортеці Іслам-Кермень (після другого походу), стояли на хортицьких валах. Літопис свідчить, що у вересні 1556 р. «приехал ко царю и великому князю Ивану Васильевичу (Грозному) всея Руси от Вишневецкого князя Дмитрия Ивановича бити челом Михайло Ескович, чтобы его (тобто князя Вишневецького.— М. К.) государь пожаловал и велел себе служить, а от короля из Литвы отъехал, и на Днепре на Кортицком острове город поставил, против Конских вод у крымских кочевий. И царь и великий князь послал к Вишневецкому детей боярских Ондreja Шепотева та Нечая Ртищева, да того ж Михайла с опасною (секретною.— М. К.) грамотою и с жалованием»³². Отже, на Хортиці стояв «городок», Вишневецький відмовився від служби литовському королю і перейшов на службу до російського царя, сюди, на острів, прибули й царські посланці.

Укріплення на Малій Хортиці Вишневецький збудував всупереч волі польського короля; спершу Сігізмунд Август нічого не знав і виправдовуючись, не раз писав про це кримському хану Девлет-Гірею³³. Останній факт — найкрасномовніший доказ того, що в той період дії черкаського старости визначалися аж ніяк не політикою короля. Твердження, ніби хортицький замок споруджено для «вгамування» низових козаків,— це дипломатична гра Сігізмунда Августа. В жодному архіві досі не знайдено такого документа Вишневецького, який би підтверджував суть королівської версії. Натомість засвідчено зовсім протилежне. Ще під час очаківського походу посланці царя вели переговори з Вишневецьким і сповістили його, що «с росказанья Господара своего... на реке Днепре у в острове Хортицы замок забудовати мели, и помоч великую и поминки (подарунки.— М. К.) от Великого князя ему (Вишневецькому.— М. К.) обещали, абы им помогал и служил бы князю Великому...»³⁴.

Стурбований король повідомляв хана, що Вишневецький, пам'ятаючи «віру і честь предків своїх», спочатку не йшов на це, а потім «знался казаки низовыми и там замочек забудовал на Хортицы»³⁵. Отже, Вишневецький порвав з угодовською політикою короля щодо татар і встановив відносини з низовими козаками.

Історик XVI ст. князь Курбський писав, що «мужи храбрые и мужественные советовали и стужали» Грозному після Казані розпочати велику кампанію проти крим-

²⁵⁻²⁶ Путевые записки Э. Ласоты..., стор. 53. Вказівка на топографію річок — найкраще підтвердження того, де, за Ласотою, розміщена Мала Хортиця. Степок і тим більше — поріг Вільний — значно вище по Дніпру.

²⁷ Д. И. Яворницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 116.

²⁸ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 75.

²⁹ Там же, стор. 81.

³⁰ УРЕ, т. 15, стор. 536.

³¹ В. Г. Фоменко. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці.— Історичні джерела та їх використання, К., 1966, стор. 110—113.

³² Русская летопись по Никоновскому списку, Спб., 1791, стор. 272.

³³ Книга Посольская..., док. 86, 91, 92, 93.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же, док. 88.

ців³⁶. Вишневецький прекрасно розумів, що в цій ситуації російському цареві вигідно було мати біля себе черкаського старосту, володіння якого могли стати зручним плацдармом біля самих земель ханства, базою для завоювання Причорномор'я. Така політика імпонувала Вишневецькому. Ось чому в листі до Девлет-Гірея польський король висловив стурбованість з приводу того, що московські посли намовляють Вишневецького служити російському цареві. При цьому російський уряд має на меті закріпитися на кордоні з татарським ханством³⁷.

Сігізмунд Август, розуміючи значення хортицького «городка», умовляв Девлет-Гірея спільно шукати шляхів, щоб «приласкати», привернути Вишневецького на свій бік і використати островні укріплення в своїх інтересах. «Вед же если оный замочок остойтсья,— писав хану король,— и к нашей руке будет держан, може быти оттоль беспечная сторожа для покою межи (наших) паньств, а московским козаки на Днепр приходить нелзо будет»³⁸.

Але Девлет-Гірею уже було не до оптимістичних надій. Він переконався, що замок збудовано як опорну базу для походів проти ханства. Бажаючи помститись за Іслам-Кермень, хан сам очолив військо. 24 дні тривала боротьба з козаками хортицького укріплення. «Но именем государя и великого князя, он, Вишневецкий, отбилсь от хана, побив у него даже многих лучших людей, так что хан пошел от Вишневецкого с великим соромом»³⁹. Повідомляючи про цю подію царя, черкаський староста клявся, «что пока он будет на Хортице, крымцам ходить никуда нельзя»⁴⁰. Через деякий час хортицькі козаки зруйнували ханський замок, побудований Девлет-Гіреем на Дніпрі⁴¹. Хан просив короля схопити Вишневецького і відрубати йому за це голову. Невдовзі кримська армія підійшла до Хортицького «городка» з новими поповненнями. Після недовгої оборони Вишневецький залишив замок. Івана Грозного він повідомляв, «что с Днепра, с Хортицкого острова пошел потому, что корму не стало и казаки разошлись»⁴².

Після цього йому нічого не залишалось, як покладати всі надії на російський уряд⁴³. У промові, що її згодом виголосив польський посол, звертаючись до хана, значилось, що не тільки хан, а й польський король вважав Вишневецького зрадником⁴⁴. Звідси абсолютно зрозумілою і чіткою стає роль хортицьких загонів. Про це говорить терміновий виклик Іваном Грозним Вишневецького в Москву, пожалування йому містечка Белева, багатьох підмосковних сіл, 10 тис. крб. «на приезд».

Сігізмунд Август писав Девлет-Гірею, що Вишневецький, уникнувши «каранья» хана і боячись «неласки» короля, не посмів з'явитися до королівського двору і втік до Москви. Разом з ним пішло багато козаків. Доводячи свою вірність союзницьким відносинам з ханом, король намагався переконати того, що Вишневецький і козаки, які виступали проти хана, стали підданими Росії⁴⁵. А багатьох козаків, що повернулися з Хортиці до Черкас, король знайшов і «скарвав на горло».

Таким чином, не тільки за період існування хортицького «городка», а й взагалі Вишневецький з своїми загонами жодного разу не виступав ні проти низового козацтва, ні проти росіян. Такі історичні факти. Що ж дало підстави стверджувати, ніби хортицький «городок» був споруджений для боротьби з низовими козаками?

Якби хортицькі укріплення справді призначалися для боротьби проти запорожців і загонів російського царя, навряд чи довелося б Девлет-Гірею двічі очолювати походи проти цього замку. Коли б Іван Грозний був переконаний, що «городок» засновано з ворожими щодо російських сил намірами, для чого б він постійно тримав там своїх довірених посланців. Хіба низові козаки, які на той час уже мали значний досвід боротьби з поневолювачами, могли спокійно, байдуже спостерігати, як у них під боком споруджуються ворожі військові укріплення? Немає жодного сумніву — запорожці знищили б їх так, як потім зруйнували Кодацьку фортецю. Та цього не сталося. І, нарешті, беручи участь у визволенні Причорномор'я від татар і турків, Вишневецький міг, безумовно, спиратися тільки на козаків і розраховувати на підтримку царя. Таким чином, В. О. Голобуцький висвітлює роль Вишневецького у подіях 50-х років XVI ст. до деякої міри однобічно, не враховуючи позиції Девлет-Гірея і політики російського царя.

Радянський історик А. В. Чернов, вивчаючи військові сили Російської держави в XV—XVII ст., писав, що «запорізьке козацтво ще за Івана Грозного активно допома-

³⁶ Сочинения князя Курбского, т. I, Спб., 1914, стор. 239.

³⁷ Книга Посольская..., док. 88.

³⁸ Там же.

³⁹ Русская летопись по Никоновскому списку, стор. 284.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Книга Посольская..., док. 98.

⁴² Русская летопись по Никоновскому списку, стор. 292.

⁴³ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 80.

⁴⁴ Книга Посольская..., док. 101.

⁴⁵ Там же. док. 141.

гало московському уряду в боротьбі проти їх спільного ворога — татар»⁴⁶. Цих фактів ігнорувати не можна, як, безперечно, не слід забувати й того, що, визволяючи Причорномор'я, Вишневецький передусім домагався задоволення своїх власних, магнатських інтересів.

У 1561 р. він знову перейшов на службу до польського короля. Відповідаючи Сігізмунду Августу, Іван Грозний писав про причини цього переходу: «Пришел он как собака, и потек как собака, а мне, государю, и земле моей убытка никакого не причинил»⁴⁷.

Як відомо, в оцінці діяльності Вишневецького українські радянські історики не мають одностайної думки⁴⁸. Незважаючи на те, що інтереси низового козацтва в захисті батьківщини від турків і татар збігались з планами черкаського старости, його, звичайно, не можна ототожнювати з народним національним героєм Байдою. Прагнення Вишневецького відбивали інтереси керівної верхівки, панівного класу. Вона не захищала і не думала захищати інтереси низового козацтва. Але було б помилкою недооцінювати героїзм хортицьких козаків, які разом з представниками російського царюду продемонстрували братерську єдність і тоді, коли спільно ходили на Очаків, іслам-Кермень, і тоді, коли майже місяць день і ніч билися на хортицьких скелях проти татарської навали.

Отже, доля батьківщини і народу, а не політика магнатів визначала і породжувала героїзм запорожців. В цьому, очевидно, треба шукати ключ до загадки — чому народна творчість через віки свято несли і оспівувала ранню козацьку Хортицю.

Нарешті, чи можна хортицькі укріплення і загони вважати першою Січчю? У цьому питанні Л. В. Падалка, І. М. Каманін, Д. І. Яворницький⁴⁹ не прийшли до одностайного висновку. Ще в першому виданні «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницький (хай і обережно!) писав про «город» Вишневецького як «прототип Січі», хоч і наголошував на тому, що не відомо, чи називали його козаки Січчю⁵⁰. Що ж до Дмитра Вишневецького, то він не був ї, безперечно, не міг бути її фундаментом. Вишневецький — феодал. Січ — центр боротьби народу проти феодально-кріпосницького гніту. Проте відсутність Січі на Хортиці навіть не применшує ролі цього острова в історії запорізького козацтва. У такому плані досить вдало свого часу висловлювався Л. В. Падалка: «Острів Велика Хортиця і прилеглі місцевості в другій половині XVI і в першій чверті XVII ст. були міцно зайняті низовими запорізькими козаками», «ця місцевість є центральною в історії запорізького козацтва в проміжок часу від Дмитра Вишневецького до Конашевича-Сагайдачного включно»⁵¹.

Розглядаючи дане питання, не можна забувати, що на Хортиці будував укріплення Яків Шах⁵², деякий час перебував зі своїм військом Петро Сагайдачний⁵³, звідси виступали в походи Тарас Трясило, Іван Сулима, Іван Сірко, саме тут Богдан Хмельницький одержав підтримку реєстрових козаків у розгортанні великої визвольної війни 1648—1654 рр.

У роки першої російсько-турецької війни (1735—1739 рр.) Хортиця була перетворена у військовий форпост. Влітку 1736 р. острів перетинала лінія укріплень з чотирьох з'єднаних між собою редути і яка служила серйозною перешкодою для ворога в разі його прориву з півдня, через гранітні перекази колишнього Протолючого броду. Восени 1738 р. у північній частині була споруджена ще одна лінія з восьми редути. Третя смуга укріплень починалась від Чорної скелі і тяглася до південного схилу балки Каракайки⁵⁴.

У ці ж роки «от россиян» на Хортиці збудовано було запорізьку корабельню. Креслення запорізького «дуба», який виготовлявся тут за вказівкою віце-адмірала Н. А. Сенявіна, зробив галерний майстер Алатенцев. Укріплення споруджували не тільки на Хортиці, але й за корабельною — на правому березі Дніпра, між річками

⁴⁶ А. В. Чернов. Вооруженные силы русского государства в XV—XVII веках, М., 1954, стор. 205.

⁴⁷ Русская летопись по Никоновскому списку, стор. 308.

⁴⁸ О. Апанович. Хортиця, її минуле, сучасне й майбутнє, стор. 48.

⁴⁹ Д. І. Яворницький. Як жило славне запорозьке низове військо, Катеринослав, 1912.

⁵⁰ Д. І. Яворницький. История запорожских казаков, т. I, стор. 84.

⁵¹ Л. В. Падалка. Назв. праця, стор. 18.

⁵² П. Семенов. История Малороссии, ч. I, М., 1874, стор. 71.

⁵³ С. Мышецкий. История о казаках запорожских, 1852, Одесса, стор. 68; Н. Устрялов. Примеч. 97 к «Описанию Украины» Боплана, Спб., 1832, стор. 150; Д. І. Яворницький. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, ч. I, стор. 227.

⁵⁴ Ф. Ласковский. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч. III, план 14, Ретраншементы на о. Хортице, возведенные в кампанию 1735—1739 гг., Спб., 1865; И. Карелин. Запорожские городища.— Записки Одесского общества истории и древностей, т. IX, Одесса, 1875, стор. 439.

Кушугумом та Мокрою Московкою — на лівому. Острів являв собою досить міцну цитадель.

Сліди перебування запорізьких козаків на Хортиці збереглися в численних назвах, які вони давали визначним місцям: Думна скеля, урочище Сагайдачного, Музичина Балка, Козача могила, Совутина скеля, Холодна криниця... Кожна з цих назв має свою історію, свої легенди. На Хортиці немає горбика, ямки, які б не розмовляли з нами мовою віків.

Рада Міністрів УРСР постановою від 18 вересня 1965 р. оголосила Хортицю Державним історико-культурним заповідником.

Створення на острові меморіального комплексу достойно увічнє пам'ять запорожців, збагатить і прикрасить Запоріжжя — місто, яке народилося і виросло на славній козацькій землі.

М. П. КИЦЕНКО

ДОКУМЕНТИ ПРО ПОШИРЕННЯ ІДЕЙ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕД МОЛОДІ НА ВОЛИНІ

Кінець XVIII ст. є часом переломних подій в історії Європи. Французька буржуазна революція порушила питання про існування феодального ладу не тільки у Франції, а й далеко за її межами.

Уряди Прусії, Росії та інших держав придушували у своїх країнах будь-які прояви вільнодумства. Тому цілком закономірним був жах, викликаний «Подорожжю з Петербурга до Москви» Радіщева, і жорстока розправа Катерини II над ним та Новіковим.

Неспокійно було на західних околицях Російської імперії. Піднімалась хвиля демократичних виступів у Польщі. Розгорнувся визвольний рух на чолі з Тадеушем Костюшком. Повстання охопило Польщу, Литву і Курляндію. В 1794 р. відчувалося занепокоєння серед населення Овруча¹, а один з урядових чиновників з тривогою доносив, що професори житомирські (тобто інтелігенція) п'ють за здоров'я Костюшка. В 1795 р. повстання було придушене. Але припинити поширення революційних ідей, народжених французькою революцією, царизм був неспроможний.

Молоді дворяни Волині, що співчували польському демократичному рухові і були свідками революційних подій у Франції, поверталися додому, в маєтки батьків. Зустрічаючись зі своїми ровесниками, вони з пафосом говорили про велич боротьби французького народу, про запалюючі гасла революції.

Поширення ідей французької революції викликало занепокоєння як серед адміністрації Волинської губернії, так і серед дворянства, перед очима якого маячив привид селянських повстань. В Житомирському обласному державному архіві у фонді «Головний Волинський суд» зберігається справа «Про встановлення нагляду за дворянами, що повернулися з Франції»².

Один з брусилавських панів у своєму листі житомирському повітовому предводителю дворянства висловлював тривогу з приводу того, що дворянська молодь поширює ідеї французької революції. Автор підкреслює їх великий вплив на юні серця.

«Милостивый государь мой,— писав кореспондент,— с крайним соболезнованием извещаю, что молодые дворяне, возвратившиеся в дома после бывшей революции, находятся теперь при родителях своих и родственниках в праздности и безо всякой службы, позволяют себе несовместимую и безрассудную вольность в словах и сим или обнаруживают малое по молодости понятие о вещах и прямых своих пользах, или, мешаясь рассуждениями в не принадлежащие дела, следуют безо всякого предвидения неосновательному умствованию суетных гаданий. Я хотя и надеюсь, что по воспитанию и чувствам, свойственным благородству, будет к обузданию того им осторожности достаточно сделано по сему предмету настоящее замечание мое, но при всем том прошу и рекомендую Вам, милостивый государь мой, ако первенствующему по избранию сочлену благородных дворян Вашего уезда, объявить всем тем, чьи дети и родственники, бывшие в революции, находятся теперь при них, что в случае дальнейшей неосторожности со стороны их и паче поступков подданической верности проживных, они собственно и (старшие) их будут за то в ответе, поелику родительскою властью всего удобнее и ближе могут и должны воздержать и направить в детях порочный образ мыслей, вредное и отличенных родом

¹ П. Н. Батушков. Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края, Спб., 1881, стор. 215.

² Житомирський обласний державний архів (далі — ЖОДА), ф. 16, оп. 4, спр. 68.

постыдное препровождение молодости без службы и пользы государству, в коем ныне состоят, и ту скорость, в какой часто обнаруживают они вольнодумство, от праздности, рождающееся и кроющуюся еще в юных сердцах запальчивость, зауженую вредным примером соблазна и преступнических внушений неблагомыслящих людей, бывших виновниками толико многих страданий и несчастий. Впрочем, мне весьма прискорбно поступить на предписания толико неприятные, но я уповаю, что все те, до кого сие касаться будет, почтут оное и долгом звания моего, и опытом не лестного к ним усердия глубокоуважительства, с каковым и с совершенным почтением, а особенно к Вам всем и навсегда пребуду Вашим милостивый государь мой, покорным слугой».

Сентябрь, 4 дня 1796 г.³

У зв'язку з цим листом Юзеф Бержинський 7 листопада написав рапорт волинському губернатору Т. І. Тутолміну. З цього документа видно, що громадян, які мали володіння в Житомирському повіті, попередили, щоб вони охороняли своїх дітей від небезпечних розмов і вчинків⁴. В архівній справі зберігається список недворянської молоді, поміченої у співчутті революційним ідеям. Ось прізвища цих молодих людей: Флавіан Яновський, Ігнаці Гоголь, Антоні Тупальський, Юзеф Віговський, Ганіслав Антон Уйнюскі, Казімеж Далло Федорович, Юзеф Тоетяк, Кайстан Віговський, Людвях Шабіцький, Ян Шабіцький, Антоні Шабіцький, Ян Деведель⁵.

Губернатор змушений був звернутися до батьків молодих дворян з вимогою стримувати їх від вільнодумства. «По предложению его Высокопревосходительства Тимофея Ивановича Тутолмина,— читаємо в документі,— о объявлении всем тем, чьи дети и родственники, возвратившиеся в дома после бывшей революции народа, те в праздности без службы, чтобы воздержали их от предосудительной и несовместимой вольности в словах.

1796 года сентября 13 дня»⁶

Таким чином, ці документи дають змогу розкрити ще одну сторінку поширення ідей французької буржуазної революції в Росії, зокрема у Волинській губернії.

³ ЖОДА, ф. 16, оп. 4, спр. 68, арк. 1—1 зв.

⁴ Там же, арк. 4, 4 зв.

⁵ Там же, арк. 8, 8 зв., 9.

⁶ ЖОДА, ф. 16, оп. 4, спр. 68, арк. 1.

Б. А. КРУГЛЯК

БІБЛІОГРАФІЇ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ

Останнім часом помітно поживалась робота над виданням історичної бібліографії. Працівники Львівської наукової бібліотеки видали два покажчики, присвячені українським історикам І. О. Гуржію та І. П. Крип'якевичу. Упорядникам довелося докласти чимало зусиль до виявлення праць істориків і літератури про їхнє життя та наукову діяльність. Ці покажчики можуть бути зразками для наступних видань персональних бібліографій, для поглибленого вивчення різних історичних тем і проблем.

Обидва вони мають багато спільного за структурою: складаються з вступу, основних дат життя та наукової діяльності, бібліографічного покажчика з двома розділами (праці історика і література про його життєвий та творчий шлях), а також іменного і географічного покажчиків. Твори дослідника подаються у хронологічному порядку.

У виданому з нагоди 50-річчя відомого українського радянського історика члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія бібліографічному покажчику¹ реєструються не тільки великі праці науковця, а й численні його журнали, газетні статті, рецензії. Однак, на нашу думку, треба було не розрізняти матеріали залежно від типу видання, а подавати їх просто у хронологічному порядку.

Бібліографію складено з максимальною повнотою. Пропущено, здається, лише публікацію статті «Повстання Чернігівського полку» в «Прикарпатській правді» від 10 січня 1951 р. Під № 56 зафіксована як стаття рецензія «За дальший розвиток української радянської історіографії» на книгу М. Марченка «Українська історіогра-

¹ Іван Олександрович Гуржій. Бібліографічний покажчик. Склали С. П. Костюк і В. В. Грабовецький. Ред. М. К. Івасюта, доктор історичних наук, Львів, 1965, 30 с.

фія» (К., 1959). До речі, вона надрукована не на стор. 85, а на стор. 85—91. Стаття «Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину» (№ 123) написана спільно з В. Сарбеєм. До підрозділу «Редакційна діяльність І. О. Гуржія» треба внести книгу «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии» (К., 1965).

На нашу думку, після розділу «Матеріали про життя і наукову діяльність» можна б ввести розділ «Бібліографія бібліографії» з такими позиціями: «300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Бібліографічний покажчик» (Львів, 1954) та «История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография» (М., 1965; див. іменний покажчик).

У змістовній вступній статті М. К. Івасюти до покажчика, присвяченого академіку АН УРСР І. П. Крип'якевичу², доцільно було б згадати про літературознавчі дослідження науковця, його особисті взаємини з І. Франком, М. Коцюбинським тощо. Покажчик цінний тим, що упорядник ще за життя автора і з його допомогою розкрив криптоніми і псевдоніми І. П. Крип'якевича, згадав анонімні статті, написані ним до возз'єднання Західної України з УРСР.

Бібліографію можна доповнити ще такими матеріалами: «Новий вірш Маркіяна Шашкевича» («Літературно-науковий вісник», т. 29, 1905, стор. 67), «Перші рецензії на «Русалку Дністрову» («Неділя», 1911, № 43/44, стор. 16); «Спис галицьких парохій XII—XVI ст.» (Львів, 1939; конфісковано польською поліцією, як писав І. П. Крип'якевич у листі до автора цих рядків); «Садок Баронч — историк бывшей Галиции» (в кн.: Научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов. Тезисы докладов. Ереван, 1959, стор. 5—7); «Спомин» (у кн.: «Спогади про Михайла Коцюбинського», К., 1962, стор. 283—285).

Розділ про життя і наукову діяльність історика слід доповнити такими працями: М. Коцюбинський. Листи до І. П. Крип'якевича. (М. Коцюбинський. Твори в 6-ти томах, т. 6, К., 1962, стор. 409, 404—405); С. Дмитрисевич. Іван Крип'якевич (у кн.: Український календар. 1966. Варшава, 1966, стор. 153—155); А. Іоаніді. Виїзна сесія Відділу суспільних наук Академії наук УРСР, присвячена 100-річчю з дня народження І. Я. Франка («Вісник АН УРСР», 1956, № 10, стор. 61—63); Крип'якевич І. П. (у кн.: Советская историческая энциклопедия, т. 6, М., 1965, стор. 158).

Загалом же, обидва видання Львівської наукової бібліотеки є корисними і своєчасними. На основі бібліографії І. П. Крип'якевича можна видати вибрані твори історика.

Названі праці — не єдині персональні бібліографії українських істориків³. Невеликі списки творів деяких з них — А. П. Ковалівського, В. А. Жебокрицького, К. Е. Гріневича, К. К. Дубини — періодично публікує «Український історичний журнал»⁴. Як правило, в них описані лише окремі видання праць цих дослідників (книжки, брошури, журнальні статті) і тільки в деяких взято до уваги газетні статті; бібліографічні описи не включають усіх елементів (наприклад, при журнальних матеріалах не вказуються сторінки), що зроблено, очевидно, для економії місця. За правилами, газетні статті слід описувати за роком, а далі — день і місяць, а не навпаки, як це зроблено у названих списках праць. Можна пошкодувати, що не опубліковано також літературу про життя й наукову діяльність згаданих істориків.

Отже, науковий доробок українських істориків конче потребує якнайповнішого і якнайточнішого обліку в інтересах дальшого розвитку радянської історичної науки.

В. Т. ПОЛЭК

ФЕОДОСІЙ САФОНОВИЧ ТА ЙОГО «КРОЙНИКА»

Історична доля українських земель склалася так, що протягом XIII—XIV ст. вони підпали під владу Литви і Польщі. Лівобережна частина їх залишалася під чужоземним гнітом до возз'єднання України з Росією у 1654 р., а правобережна перебувала під владою Польщі до кінця XVIII ст. Незважаючи на феодалну експлуатацію, у внутрішньому розвитку українського народу відбувалися складні й важливі процеси:

² Іван Петрович Крип'якевич. Бібліографічний покажчик. Склад О. Д. Кізлик. Відп. ред. М. К. Івасюта, Львів, 1966, 79 с.

³ Див. також: Заслужений діяч науки УРСР, професор, доктор історичних наук Андрій Петрович Ковалівський. Бібліографія. Харків, 1966, 34 с.

⁴ Бібліографія українських праць А. П. Ковалівського. Склали Х. С. Надель і Р. А. Ставіська. — «УІЖ», 1965, № 1, стор. 128—132; Список друкованих праць В. А. Жебокрицького. — «УІЖ», 1966, № 4, стор. 138—139; Бібліографія друкованих праць К. Е. Гріневича. Склад Х. С. Надель. — «УІЖ», 1966, № 9, стор. 137—138; Бібліографія наукових і науково-популярних праць К. К. Дубини. Склали Л. М. Гудзенко і Т. М. Шелюх. — «УІЖ», 1966, № 10, стор. 142—144.

формувалась українська нація, складалась мова, поширювалась писемність, створювалась національна культура і література. Усвідомлюючи свою національну гідність, український народ почав виявляти особливий інтерес до свого історичного минулого.

Він не залишався байдужим і до сучасного життя. Щоб зберегти для наступних поколінь відомості про історичні події, освічені люди на Україні з середини XVII ст. почали складати літописи, хроніки, синопсиси, діаріуші. Автори цих творів, продовжуючи літописні традиції Київської Русі, піднялися на вищий щабель — на сторінках їхніх праць знайшли відбиття боротьба та прагнення широких народних мас. Історичні твори періоду визвольної війни українського народу, так звані «козацькі літописи» — Самовидця, Самійла Величка, Григорія Грабянки, Львівський літопис та інші, описували переважно сучасні події, а праці, що звичайно іменувалися «кройніками», заглиблювалися в далеке минуле українського народу. До останніх належить «Густинський літопис» невідомого автора, що дійшов до нас у списку 1670 р. М. Лосицького¹. Цікаво, як визначає цей літописець завдання історичної науки: «Для чого кожному чоловікові читання гісторії єсть барзо потрібно: бо кгда би не описано і світу не подано, зараз би з тілом без вісти все сходило в землю, і люде би як у тьмі будучи не відали, що ся прошлих віков діяло»².

Визначною історичною і літературною пам'яткою XVII ст. є праця українського історика Феодосія Сафоновича «Кройника з летописцев стародавних з святого Нестора Печерского и инших также з кройник полских». Роки народження і смерті Ф. Сафоновича невідомі. Невідомо також, звідки він був родом і де проживав до вступу в Київську колегію. За певними відомостями можна гадати, що у 1674 р. серед живих його вже не було³. Дійшли до нас деякі звістки з часів навчання Ф. Сафоновича в Київській колегії. У 1676 р. Лазар Баранович писав у одному листі, що тоді він грав укупі з Феодосієм Сафоновичем у трагедії, де перший виконував роль Йосипа, а другий Веніаміна⁴.

Закінчивши навчання в школі Київського Богоявленського братського училищного монастиря, як тоді іменувалася Київська колегія, Ф. Сафонович протягом певного часу працював там учителем, а потім був намісником цього монастиря та ректором училища. Згодом ченці Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря обрали Сафоновича своїм ігуменом і очевидно на цій посаді він перебував до своєї смерті. Знаменно, що ігуменом його затвердив універсал Богдана Хмельницького від 2 червня 1655 р. з Богуслава⁵.

У названому документі наводиться цікава характеристика Ф. Сафоновича: «...капітула вся монастиря вишпомененого Михайловского згодне обрали собі велебного отца Феодосия Сафоновича, намісника на тот час монастиря Братского киевского, до своего монастиря за ігумена, і нам тую елекцию на писмі, з подписами рук не тилко намісника і всеє капітули, але і свіцких людей подали. Которого-то велебного отца Феодосия от розних людей ми слышачи і сами оного добре знаючи, водлуг побожного его жита і добрых поступков на такий уряд бити годного, і до елекції капітули прихильючися, аби того монастиря святого архистратига Михайла Золотоверхого киевского ігуменом zostавал і капітулою того монастиря рядил, позволилисмо єму, и тоє ігуменство конфирмовали»⁶. Щоб зміцнити економічне становище цього закладу Богдан Хмельницький універсалом від 15 червня 1655 р. з Києва передав йому Федаківський млин під Трипіллям на річці Красній, «же монастир святого архистратига Михайла Золотоверхого зубожалий і капітула виживеня мале маєт»⁷.

Відомо, що частина вищого українського духовенства, в тому числі і київський митрополит Сильвестр Косов, ставилася вороже до визвольної боротьби українського народу і до політики його полководця. В особі ж Феодосія Сафоновича Богдан Хмельницький мав свого вірного прихильника, який цю вірність зберіг у тій складній політичній обстановці, що створилася на Україні після смерті гетьмана. Як довірений особі російський уряд доручив Сафоновичу вирішувати справи київської митрополічної консисторії⁸. Він повідомляв воевод про політичні настрої і новини на Україні, клопотався про повернення з Сибіру діячів, засланих туди при гетьмані Брюховецькому⁹. У серпні 1672 р. Сафонович разом з Гізелем і ніжинським протопопом Симео-

¹ ПСРЛ, т. II, Ипатьевская летопись, Спб., 1843. Прибавление к Ипатьевской летописи. Густинский летопись, стор. 229—377.

² Там же, стор. 233.

³ А. М. Рогозинский. «Кройника» Феодосия Сафоновича и ее отношение к «Киевскому Синопису» Иннокентия Гизеля, Спб., 1911, стор. 2.

⁴ М. Возняк. Історія української літератури, т. III, Львів, 1924, стор. 224.

⁵ Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657, К., 1961, стор. 431—432.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 433.

⁸ В. Эйнгорн. Очерки по истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича, М., 1899, стор. 661, 693, 698, 723.

⁹ Там же, стор. 690, 706.

ном Адамовичем порушив перед російським урядом клопотання про збільшення кількості російських ратних людей на Україні, щоб запобігти «в малороссийских жителях всякия шатости, в тех, которые живут в близости к Чигирину местам, чтоб на Дорошенковы прелести не склонились и турского войска не утрашились»¹⁰. Внаслідок цього до Києва було відправлено боярина Ю. А. Трубецького з численним пішим і кінним військом та призначено нових воевод у найбільші міста України¹¹.

Поряд з церковною діяльністю Ф. Сафонович займався науковою роботою і залишив після себе чималу спадщину. В. Аскоченський вважав, що вона, навіть коли взяти до уваги лише половину статей, приписуваних Сафоновичу Вестероським списком «Кройники», дійсно гідна подиву: немає жодної галузі словесності, в якій би учений не пробував своїх сил¹². Основною ж і найзначнішою його працею є названа «Кройника». Цей твір, що складається з трьох частин («О Руси», «Кройника о земли Полской», «Кройника о початку і назвыску Литвы»), не дійшов як одне ціле до наших часів у жодному відомому тепер списку. Проте весь текст в окремих частинах зберігся. Це «Кройника о Руси»¹³, «Кройника о земли Полской» і «Кройника о початку і назвыску Литвы» (в колишньому Архіві закордонних справ, що тепер складає окремий фонд ЦДІА у Москві¹⁴).

У передмові до твору Ф. Сафонович визначає завдання історичної науки: «В Руси я уродившися в вере православной за слушную речь почиталем а бым ведал сам и иншим руским сыном сказал отколь Русь почалася, и як панство Руское за початку ставши, до сего часу идет. Каждому бо вем потребная есть речь о своей отчизне знати и иншим питающим сказати. Бо своего роду не знающих людей за глупых почитают. Що теды из разных летописцов руских и кроник польских вычитал, тое пишу»¹⁵. Він глибше розуміє значення вивчення історичної науки, ніж його сучасник М. Лосицький, і вважає, що кожний повинен знати історію свого народу і передавати ці знання іншим.

Незважаючи на те, що «Кройника» Феодосія Сафоновича має притаманний історичним творам XVII ст. компілятивний характер, вона становить безперечну цінність як історична і літературна пам'ятка української культури XVII ст. Насамперед твір має велике історіографічне значення. Вперше в українській історіографії Ф. Сафонович визначив завдання всякої, в тому числі і своєї, історичної праці. Він використав багатий джерельний матеріал (літописи, хроніки та ін.), опрацював велику кількість літератури з різних галузей знань. У списку «Кройники», знайденому в шведському місті Вестеросі, внесено 31 статтю з найрізноманітніших питань, а в Толстовському списку — 19 статей історичного, літературного змісту тощо¹⁶.

Ф. Сафонович мав намір скласти повну хроніку землі Руської, але за браком на той час джерел з історії Північної Росії, обмежився оглядом південно-західних і західних руських земель¹⁷, використовуючи, крім руських літописів XI—XII ст., твори і хроніки польських істориків, зокрема М. Стрийковського. А тому виявилось, що «Кройника» Сафоновича містить переважно матеріали про Наддніпрянську Україну, Волинь, Поділля та Галицьку землю, що мають значну пізнавальну цінність для тих, хто вивчає історію України. Автор «Кройники» робив спроби відшукати генетичне коріння українського народу та визначити його місце серед інших східнослов'янських народів, показуючи історію України в єдності з Північною і Західною Руссю. Разом з тим Сафонович хотів з'ясувати історичний шлях, який привів до перемоги визвольної боротьби на Україні¹⁸.

«Кройника» має також значну цінність як мовна пам'ятка. Один з перших дослідників зазначає, що «Хроника сия сочинена на польско-руском или малороссийском языке»¹⁹. Радянські дослідники теж визнають, що цей твір написано мовою, близькою до народної української мови XVII ст.²⁰

Однак, праця Ф. Сафоновича досі не досліджена і як джерело недостатньо використана. Першою більш-менш змістовною розвідкою про «Кройнику» Ф. Сафоновича була стаття, вміщена в згаданому уже «Словаре историческом»²¹. Разом із

¹⁰ В. Эйнгорн. Назв. праця, стор. 878.

¹¹ Там же, стор. 885.

¹² В. Аскоченский. Киев с древнейшим его училищем Академиею, ч. I, К., 1856, стор. 165; Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви, т. II, СПб., 1827, стор. 286—288.

¹³ Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, Збірка Погодіна, рукопис № 1476.

¹⁴ ЦДІА СРСР, ф. 181, спр. 93.

¹⁵ Словарь исторический..., т. II, стор. 285.

¹⁶ Там же, стор. 286—290.

¹⁷ В. Аскоченский. Назв. праця, ч. I, стор. 165.

¹⁸ М. Возняк. Історія української літератури, т. II, Львів, 1921, стор. 309.

¹⁹ Словарь исторический..., т. II, стор. 285.

²⁰ Українська Радянська Енциклопедія, т. 12, стор. 546.

²¹ Словарь исторический..., т. II, стор. 284—290.

«Синописом» Інокентія Гізеля її підготувала до видання Київська комісія для розбору давніх актів під редакцією С. Т. Голубева²². У збірці, яка була надрукована в роки першої імперіалістичної війни, всі три частини «Кройники» займали 1—431 стор. Аркуші книги залишилися незверстаними і згодом загинули. За свідченням С. І. Маслова збереглися всього 3—4 примірники цієї книги і то не з повним набором аркушів²³. Чи зберігся де-небудь хоч один примірник цього видання, невідомо.

Чималу роботу над вивченням твору Феодосія Сафоновича виконав О. М. Рогозинський (1873—1932 рр.)—викладач історії і географії 1-ї Київської гімназії²⁴. Одночасно він займався науковою роботою, в основному досліджував українську літописну спадщину, зокрема «Кройнику». 14 травня 1908 р. на засіданні Українського наукового товариства О. М. Рогозинський прочитав реферат «Про літопис Сафоновича»²⁵, а 2 травня 1910 р. в Історичному товаристві Нестора-літописця він зробив доповідь на тему: «Хроника Феодосия Сафоновича и ее отношение к Синопису Иннокентия Гизеля»²⁶. Доповідь надрукована в «Известиях Академии наук»²⁷. Дослідник готував «Кройнику» до друку, але видати не встиг.

Нещодавно текст першої частини праці Феодосія Сафоновича «Кройника о Руси», переписаний О. М. Рогозинським, був надісланий його сином Павлом Олександровичем Рогозинським, кореспондентом ТАРС, до Інституту історії АН УРСР. Цей текст скопійовано зі списку²⁸, зробленого в першій чверті XIX ст. з Вестероського оригіналу²⁹.

Зростання інтересу трудящих до свого історичного минулого є закономірним явищем у вихованні радянського патріотизму. Публікація історичних пам'яток якнайкраще сприятиме цій благородній справі.

²² Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов, вып. 2, К., 1916, Летопись занятый комиссией (1911—1914 гг.), стор. 3.

²³ С. І. Маслов. Етюди з історії стародруків. XI—XII, К., 1928, стор. 22.

²⁴ Столетие Киевской первой гимназии (1809—1811—1911 гг.), т. I, К., 1911, стор. 162.

²⁵ Записки Українського наукового товариства у Києві, кн. 4, К., 1909; Хроніка «Українського наукового товариства у Києві» за 1908 рік, стор. 157.

²⁶ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 22, К., 1911. Сведения о заседаниях общества в 1909—1911 гг., стор. 93.

²⁷ Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук, т. 15, кн. 4, 1910, стор. 270—286 і окремих відбиток, Спб., 1911.

²⁸ Див. ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, П. 310 (525) С.

²⁹ Н. І. Петров. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Выпуск III. Библиотека Киево-Софийского собора, М., 1904, стор. 104.

О. А. БЕВЗО

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДІЇ 1956—1958 рр. НА АРАБЬСЬКОМУ СХОДІ

Національно-визвольний рух, що широко розгорнувся у 50-і роки на Арабському Сході, значно послабив сили імперіалізму в цьому районі. Фронт антиімперіалістичної боротьби очолила проголошена 18 червня 1953 р. Єгипетська республіка. З метою зміцнення економічної незалежності країни уряд Єгипту видав 26 липня 1956 р. декрет про націоналізацію «Загальної Компанії Морського Суецького каналу», де говорилося, що всі прибутки від експлуатації каналу мають належати єгиптянам і використовуватимуться лише в інтересах народу, в інтересах економічного розвитку республіки. Уряд оголосив також, що він гарантує свободу судноплавства по каналу і заявив про свою готовність сплатити компенсацію акціонерам націоналізованої компанії.

Виконуючи волю товстосумів, англо-франко-ізраїльські війська відкрито вторглися на територію Єгипту, розв'язали війну проти єгипетського народу. Завдяки рішучій підтримці Радянського Союзу, народ Єгипту у самовідданій боротьбі відстояв свою незалежність, дав рішучу відсіч агресорам.

Після провалу англо-франко-ізраїльської авантюри 1956 р. серед різних класів і верств населення Арабського Сходу посилюється потяг до єднання. Ідея арабської єдності розвивалася поступово протягом кількох десятиріч. Але масами вона оволоділа лише в результаті зростання солідарності арабських народів у боротьбі проти імперіалістичних гнобителів.

Боротьба проти заснованого англо-американськими імперіалістами в 1955 р. агресивного Багдадського пакту, за позитивний нейтралітет арабських країн об'єднувала найширші кола прогресивної громадськості країн Арабського Сходу. Тенденції

до зближення з нейтралістськими арабськими державами (Єгиптом, Сирією, Саудівською Аравією) посилюлися й у таких країнах, як Ірак та Йорданія.

19 січня 1957 р. в Каїрі між Єгиптом, Сирією та Саудівською Аравією була підписана «Угода про арабське співробітництво». В лютому 1957 р. на Каїрській конференції глави арабських держав підтвердили свою вірність принципам нейтралітету і неприєднання до імперіалістичних блоків. Активну участь у цій нараді взяли й представники Йорданії. 27 березня 1957 р. було укладено сирійсько-йордансько-єгипетську угоду про арабську культурну єдність, що передбачала взаємодопомогу і співробітництво трьох держав у розвитку освіти і культури.

Республікансько-демократичні сили Сирії, що прийшли до влади після перемоги в 1954 р. над диктатурою Шішеклі, з перших днів імперіалістичної агресії проти Єгипту стали на бік єгипетського народу. 1 листопада 1956 р. сирійський уряд заявив, що «віддасть свої збройні сили і всі кошти в розпорядження об'єднаного сирійсько-єгипетського командування і виконає всі свої зобов'язання щодо свого союзника — Єгипту»¹. 2 листопада Сирія розірвала дипломатичні відносини з Англією і Францією, розцінюючи їх агресію проти Єгипту як виклик усім арабським країнам, і підтвердила свою вірність принципам Бандунгської конференції 1955 р.

Послідовно борючись з агентами імперіалізму, які намагалися повернути до влади реакцію і втягти Сирію в Багдадський пакт, уряд країни вжив заходів до зміцнення незалежності, солідарності між арабськими народами і розвитку міжнародного співробітництва. Він встановив ділові відносини з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами. На допомогу Єгипту прийшла також і Саудівська Аравія. Посилився антиколоніальний рух у Лівані, Судані, країнах Магрибу та ін.

Правлячі кола Лондона і Вашингтона з тривогою спостерігали за розвитком подій на Близькому Сході, докладали всіх зусиль, щоб повернути втрачені там позиції та ізолювати Єгипет. Об'єктом для першого удару було обрано Сирію. Головна роль у здійсненні цих задумів відводилася агентам міжнародного імперіалізму на Арабському Сході — іракській кліці Нурі Саїда — Фейсала.

Про підірвну діяльність, що її вела ця кліка, з активною підтримкою Англії і США в Сирійській республіці, свідчать матеріали судового процесу, що відбувся вже після повалення антинародного режиму Нурі Саїда — Фейсала, в справі колишніх прем'єр-міністрів Іраку Ахмеда Бабана, Тауфіка ас-Сувейді та Фаділя Джамалі, начальника генерального штабу Рафіка Арефа і його заступника Газі Дагестані, міністра закордонних справ Бурханеддіна Башаяна, начальника розвідувального управління інформації та радіомовлення Іраку Мухсіна Мухаммеда Алі та ряду інших. На цьому процесі, що закінчився в листопаді 1958 р. в Багдаді, було розкрито плани і задуми монархістів, їх тісні зв'язки з імперіалістичними колами Заходу, з підірвними елементами в Сирії та за її межами. «В ході судового процесу, — писала «Ірак таймс», — було виявлено всю ганьбу режиму прогнилої монархії, співробітництва іракських монархістів з імперіалістами, з торговцями війною та іншими кровопивцями»².

Багдадський процес показав, що, починаючи з 1954 р., тобто відразу ж після повалення диктаторського режиму Шішеклі, правлячі кола Іраку, Туреччини та Ізраїлю почали готувати серію змов проти Сирії, знову звернулись до планів створення «Великої Сирії», федерації країн «Благодатного півмісяця»³, розширення «життєвого простору Ізраїлю», перегляду турецько-сирійського кордону та ін. За допомогою внутрішньої реакції змовники прагнули здійснити державний переворот і посадити на сирійський престол принца Абдал Іллаха, ставленника кліки Нурі Саїда — Фейсала³.

Протягом 1956 р. було проведено ряд нарад вищих державних діячів Іраку, розроблено плани спільних воєнних операцій іракських і турецьких збройних сил з участю 6-го американського флоту. У розробці цих планів активну участь брали посольства Англії і США в Багдаді та Дамаску. Зашифровані під назвами «Наср», «Сейф уль-Араб», «Сакр», «Діб аль-Біхар» тощо, задуми реакціонерів передбачали перекинути у район сирійсько-іракського кордону (пункт нафосної станції «Н»-3 нафтопроводу Кірчук — Баніас — Саїда) озброєння в кількості, «достатній для екіпування однієї дивізії»⁴. Друга партія зброї та спорядження вартістю в 171 тис. іракських динарів була доставлена в Рутбу, а згодом передана сирійським реакціонерам⁵.

Як показав на суді Башаян, Сполучені Штати на прохання Нурі Саїда, передали Іраку 2 тис. гвинтівок⁶. Ця зброя згодом також надійшла у розпорядження сирійських змовників. Під прикриттям потреб пропаганди міністерство закордонних справ монархічного Іраку витрачало великі суми на підготовку різноманітних змов. На одній

¹ М. Гатауллин. Сирія, М., 1956, стор. 22.

² «Iraq Times», 12 листопада 1958 р.

³ Див. про це: Арабские страны, М., 1963, стор. 123—134.

⁴ «Iraq Times», 12 листопада 1958 р.

⁵ «Iraq Times», 14 листопада 1958 р.

⁶ «Iraq Times», 16 листопада 1958 р.

⁶ Там же.

з нарад у Багдаді було вирішено заснувати «Постійний комітет по Сирії». Намічалось створити сирійський емігрантський «уряд». За цю ділянку відповідав Дагестані. Він поставив завербованим гроші і орендував для них спеціальне приміщення недалеко від будинку посольства США в Багдаді. Сирійські підірвні елементи, що знайшли притулок в Іраку, намагалися створити свою «вільну армію».

«Сирійське питання» обговорювалося також на нараді 5 лютого 1956 р. у Вашингтоні. У ній взяли участь Дж. Ф. Даллес, Абдал Іллах і ас-Сувейді. Пізніше для «вивчення» цього питання на чолі з ас-Сувейді було створено спеціальний комітет, до якого увійшли також Фаділь Джамалі, Рафік Ареф та ін.

Під час своєї поїздки в Бейрут влітку 1956 р. Дагестані, що керував практичною підготовкою перевороту, досяг угоди з лідерами сирійської національної соціалістичної партії, штаб-квартира якої перебувала в той час у Лівані. Відповідно до цієї угоди іракські льотчики 20 серпня та 10 вересня 1956 р. доставили в Бейрут велику партію зброї. З Бейруту Дагестані безперервно підтримував тісний контакт з Нурі Саїдом і Абдал Іллахом. Сирійським реакціонерам була подана велика фінансована допомога. Ці кошти витрачалися іракським урядом під виглядом фінансування різних економічних проектів, подання допомоги безробітним та незаможним верствам населення Іраку, витрат на будівництво дитячих садків, шкіл і лікарень⁷.

З одержаних 30 тис. іракських динарів Дагестані 20 тис. передав іракському військовому аташе в Бейруті, а 10 тис. — безпосередньо Адібу Шішеклі. Ас-Сувейді витратив 5 тис. динарів на підготовку та спорядження шпигунів, диверсантів і найманих агентів. Підсудний Башаян під тиском доказів визнав, що він отримав з державної казни 100 тис. динарів на фінансування сирійських змовників. «Діячі колишнього режиму, — говорилося в обвинувальному висновку в справі Бабана, — готували поступово, крок за кроком, антисирійську змову. Вони сподівалися, що троїста агресія проти Єгипту дасть їм можливість здійснити напад на Сирію»⁸.

Однак зговір було своєчасно викрито і восени 1956 р. сирійські змовники стали перед військовим судом у Дамаску. Проте навесні 1957 р. правляча кліка Іраку, підбурювана Лондоном і Вашингтоном, розпочала підготовку нових замахів проти Сирійської республіки, заручившись підтримкою урядових кіл Туреччини. 5 лютого 1957 р. під час своєї поїздки у Вашингтон Джамалі обговорював з державним секретарем США Даллесом становище в Сирії. В липні 1957 р. у Стамбулі відбулася таємна нарада іракських і турецьких державних діячів з американським представником Гендерсоном, який мав встановити контакт «з країнами-змовницями»⁹. З іракської сторони на нараді були присутні Тауфік ас-Сувейді, король Фейсал, Абдал Іллах, Фаділь Джамалі і Ахмед Мухтар Бабан. Турецьку делегацію очолював Аднан Мендерес. На нараді Мендерес відверто заявив, що Туреччина готова до нападу на Сирію, і разом з Гендерсоном закликав іракську делегацію підготувати армію для спільних воєнних операцій¹⁰.

Нарада в Стамбулі знову ставила своєю головною метою перешкодити єднанню Сирії з Єгиптом і звести на сирійський престол Абдал Іллаха з тим, щоб «поставити Сирію під контроль іноземних імперіалістів...»¹¹

Після стамбульської наради в січні 1958 р. у Анкарі відбулася зустріч керівників урядів країн-учасниць Багдадського пакту. Тут — знову обговорювалися плани державного перевороту, збройної інтервенції в Сирію та залучення її до цього агресивного угруповання. Але й цього разу імперіалістичним агентам, як і в 1956 р., не вдалося здійснити свої злочинні задуми.

Прагнення арабських народів до єднання дедалі збільшувалося. Наприкінці 1957 р. в столицях Єгипту і Сирії було підписано угоду про створення єдиної держави. А 1 лютого 1958 р. проголошено Об'єднану Арабську республіку (ОАР).

Народи Єгипту, Сирії, Лівану, Йорданії, Іраку та інших арабських країн вітали створення ОАР, розглядаючи її як початок здійснення своїх віковичних сподівань — відтворення єдиної арабської держави. По всіх країнах Арабського Сходу прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій, учасники яких вимагали від своїх урядів підтримки ОАР і єдності дій у боротьбі з імперіалізмом. Хоч об'єднання Єгипту і Сирії й виявилось нетривким, воно, як зазначав Центральний комітет Компартії Іраку, «зробило позитивний вплив на прагнення народних мас до національного визволення і до арабської єдності. Визвольний рух в арабських країнах посилюється взагалі і став великою силою»¹².

На противагу ОАР імперіалістичні держави прагнули створити реакційний союз хашімітських королівств. Ще восени 1955 р. були зроблені практичні кроки по залу-

⁷ «Iraq Times», 14 листопада 1958 р.

⁸ «Iraq Times», 21 листопада 1958 р.

⁹ «Iraq Times», 17 жовтня 1958 р.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² КП Іраку. За здійснення політики партії (арабською мовою), Багдад, 1959, стор. 5.

ченню Йорданії до агресивного Багдадського пакту. Початок цій кампанії поклав візит в Амман турецького президента Баяра в листопаді 1955 р. Іракський уряд з свого боку обіцяв виділити Йорданії 625 тис. динарів на розвиток поташної промисловості, надати позику на 1 млн. динарів для будівництва суперфосфатного заводу, а також «подарував» 100 тис. динарів на утримання національної гвардії. В Лондоні провадилися переговори про надання Йорданії довгострокової позики. На початку грудня 1955 р. в Амман прибула делегація на чолі з начальником англійського генерального штабу — генералом Темплером. Напередодні цього в йорданській армії була проведена чистка серед патріотично настроєних офіцерів¹³. В обмін на вступ до Багдадського пакту англійська делегація обіцяла Йорданії широку воєнну і економічну «допомогу» і навіть переглянути нерівноправний англо-йорданський договір 1948 р.¹⁴

Однак імперіалісти і їх прислужники дещо прорахувалися. В результаті народно-го повстання 1955 р. їх плани зазнали повного провалу. Проанглійський і пробагдадський уряд Хазза аль-Маджалі був змушений 20 грудня 1955 р. піти у відставку, а 1 березня 1956 р. командуєчий Арабським легіоном, англійський генерал Джон Глабб (Глабб-паша) зробив те ж саме. Зовнішня і внутрішня політика нового уряду ан-Набулсі, який прийшов до влади в результаті перемоги лівих сил, природно, не влаштовувала імперіалістів та йорданську реакцію. Однак остання розуміла, що повалити своїми силами підтримуваний народними масами уряд ан-Набулсі вона не зможе, і тому прагнула заручитися підтримкою зовні.

Американські й англійські дипломати брали найактивнішу участь у змові реакції. Зрештою 24 квітня 1957 р. в країні було встановлено воєнно-диктаторський режим. Ще напередодні перевороту за наказом президента США Ейзенхауера 6-й американський флот залишив порти Франції та Італії і пішов у східне середземномор'я. США відверто заявляли про свою готовність скинути парашутистів у Йорданії¹⁵.

Новий уряд, сформований з правих реакційних елементів, слухняно виконував усі вказівки агентів імперіалізму. 14 лютого 1958 р. була утворена так звана ірако-йорданська Арабська федерація. Головою її став Фейсал, а прем'єр-міністром Нурі Саїд.

Проімперіалістична антинародна суть федерації визначила ставлення до неї широких народних мас країн Арабського Сходу. Прогресивна громадськість розуміла, що головна мета цього неприродного союзу — поглиблення розколу між арабами, протистояння ОАР і придушення національно-визвольного руху. Американський журнал «Меґезін оф Уолл-стріт» відверто писав: «Боротьба за контроль в арабському світі посилюється. З одного боку, виступають Єгипет, Сирія і Йемен; з другого — підтримувана Заходом арабська федерація Іраку та Йорданії»¹⁶.

Антинаціональна, проімперіалістична політика правлячих кіл Іраку і Йорданії нагтовхнулася на рішучий опір народів арабських країн, у тому числі іракського та йорданського народів. Яскравим прикладом цього служить революція 14 липня 1958 р. в Іраку. Протягом одного дня народний гнів змів кліку Фейсала — Нурі Саїда. Ірак було проголошено республікою.

За десятиліття, що минуло, в світі створений такий морально-політичний клімат, за якого реставрація колоніальних режимів стає нездійсненним прагненням неоколоніалістів. Але уроки історії не завжди враховуються імперіалістами і їх прислужниками. Агресія Ізраїлю в червні 1967 р. проти арабських країн, знову (як і в 1956 р.) здійснена не без підбурювання і підтримки імперіалістичних кіл західних держав, — один з проявів імперіалістичного контрнаступу на прогресивні сили національно-визвольного руху.

Головні стратегічні цілі цієї агресії полягають у тому, щоб змінити співвідношення сил на Арабському Сході на користь неоколоніалістських і шовіністичних кіл, повалити антиімперіалістичні режими, підірвати арабську єдність. Однак сили прогресу і соціалізму не допустять здійснення цього. Тверда і рішуча позиція Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, рішучість арабів боронити свою незалежність стали на перешкоді дальшого розвитку кризи.

Г. Г. ЗИБІНА

¹³ «The Jerusalem post», 5, 6 грудня 1955 р.

¹⁴ Л. Н. Котлов. Йордания в новейшее время, М., 1962, стор. 170; J. B. Glubb. A soldier with the Arabs, London, 1958, стор. 393.

¹⁵ «The Jerusalem post», 30 квітня 1957 р.

¹⁶ «Magazine of Wall-Street», 29 березня 1958 р.

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ КОМІСАР М. К. БЛУАШВІЛІ

Дивізійний комісар Микола Костянтинович Блуашвілі, згодом начальник Політуправління Харківського військового округу, виріс і сформувався як політпрацівник у роки Радянської влади.

М. К. Блуашвілі народився 17 червня 1900 р. у селищі Зарани Шоропанського повіту Кутаїської губернії Харгоульської волості (нині Харгоульський район) в грузинській родині селянина-бідняка. Злидні, нестача в багатодітній сім'ї, де було 13 чоловік, не дали змоги хлопчику здобути освіту, і він рано пішов працювати в Санаївське депо слюсарем, а згодом став помічником машиніста. Тут він пройшов школу революційного гарту, сформувався його світогляд. У 1919 р. юнак остаточно визначив свій шлях — вступив до Комуністичної партії. Він веде активну пропаганду серед залізничників, бере участь у роботі Центрального органу ЦК КП(б) Грузії і Тбіліського комітету партії. В ці роки Микола Костянтинович бореться проти контрреволюційного меншовицького уряду Грузії. За більшовицьку пропаганду серед робітників юнак був двічі заарештований.

1921 р., з встановленням влади Рад у Грузії, партія направила М. К. Блуашвілі на керівну партійну роботу. Він працював членом Харгоульського райревкому, через рік — відповідальним секретарем РК ВКП(б) цього ж району. В 1923 р. Микола Костянтинович — відповідальний секретар Чіатурського РК ВКП(б), а наприкінці того ж року — відповідальний інструктор ЦК КП(б) Грузії. У 1924 р. для зміцнення партійних організацій військових частин М. К. Блуашвілі направили до лав Червоної Армії.

Людина сильної волі, енергійний, дисциплінований, він користувався авторитетом серед червоноармійців. За бойову операцію по розгрому меншовицького заколоту в Кутаїському повіті Блуашвілі був нагороджений орденом Червоного Прапора Грузинської РСР. Служба в армії для Миколи Костянтиновича була періодом напруженої роботи, формування, зростання. За ці роки він пройшов шлях від політрука 8-го полку Закавказької ЧК до політпрацівника 1-ї Грузинської стрілецької дивізії. Перебуваючи в рядах Червоної Армії, М. Блуашвілі одночасно вчився в Тіфліському вечірньому індустріальному технікумі, який успішно закінчив. У 1929 р. він навчається на курсах удосконалення старшого і вищого складу політпрацівників при Військово-політичній Академії ім. Толмачова (нині ім. Леніна). Завершивши навчання, Микола Костянтинович дістав призначення на посаду начальника Політуправління Грузинської гірничо-стрілецької дивізії. В ці роки він брав активну участь у ліквідації білогвардійських банд у районі Беслані і на околиці Баку. За мужність і хоробрість, виявлені при цьому, Блуашвілі був нагороджений другим орденом Червоного Прапора Закавказької РСР.

З послужного списку більшовицького комісара можна зробити висновок: він завжди там, де потрібні зрілі політичні кадри. 1932 р. його призначено заступником начальника Політуправління Червонопрапорної Кавказької армії, через рік — на таку ж посаду в Приволзький військовий округ.

Микола Костянтинович часто виїжджав в підрозділи, щоб подавати практичну допомогу партійним організаціям. З винятковою повагою ставилися комуністи до заступника начполіта. Кожен знав, що вимогливість Миколи Костянтиновича справедлива, а його товариські зауваження з приводу тих чи інших недоліків спрямовані на те, щоб воїни Червоної Армії були гідні високого звання. З великим напруженням працював Микола Костянтинович у період чистки армійських парторганізацій і обміну партдокументів. Дні і ночі він був у Політуправлінні, часто виїжджав у частини. Членів комісій Блуашвілі застерігав, щоб обережно і чуйно підходили до кожного комуніста.

На столі Миколи Костянтиновича завжди лежали твори класиків марксизму-ленізму, він також любив читати Пушкіна, Толстого, Чехова, Горького. У нього була чудова бібліотека, якою користувалися товариші по роботі.

У травні 1937 р. М. К. Блуашвілі дістав призначення у Харківський військовий округ. Микола Костянтинович був з тієї когорти більшовиків, які віддавали всі свої сили, знання великій справі побудови комуністичного суспільства. Його обирали до керівних партійних органів, на з'їзди партії. Він брав активну участь у роботі ЦК Грузії, Закрайкому, Куйбишевського, Харківського обкомів партії, був делегатом XVI і XVII з'їздів ВКП(б) та XIII з'їзду КП(б)У.

У Харкові Микола Костянтинович потоваришував з командуючим округу І. Н. Дубовим. З ним листувалися й давні друзі, ділилися своїми планами, просили.

порад. І всім їм Микола Костянтинівич писав відповіді. Його знали, любили, цінили. У 1937 р. М. К. Блушвілі загинув. Світла згадка про вірного комуніста-ленінця залишилася в пам'яті його друзів, а життя його є прикладом для молодого покоління будівників комунізму, в ім'я якого боровся й жив один з представників ленінської когорти.

І. Ю. ГОСТЕВ

БОЄЦЬ ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ І. Л. БУЛАТ

Імена відважних комуністів — борців за утвердження на землі нового соціалістичного ладу назавжди ввійшли в історію нашої Батьківщини, а їх життя і діяльність є яскравим прикладом для молодого покоління будівників комунізму. Одним з таких діячів був Іван Лазаревич Булат, який віддав багато сил для здійснення віковичної мрії людства — побудови комуністичного суспільства.

1896 р. у Катеринославі, в родині робітника Лазаря Яковича Булата народився син Іван. Тяжке дитинство випало на долю хлопчика: злидні, виснажлива праця. Вчитися в школі не довелося. Все Іванове навчання обмежалося двокласним залізничним училищем. 14 років І. Булат пішов працювати на естампний завод. Це була для юнака перша школа революційного гарту. Запамяталися йому на все життя часті виступи революційно настроєних робітників. Виснажувальна праця, знущання начальства, низька заробітна плата викликали протест серед них. Булат разом з товаришами по роботі брав участь у страйках, за що був звільнений з підприємства як «бунтівник». Згодом він переходить на завод Гантке, але й тут ті ж порядки, юнак змушений піти і звідси. 1911 р. Булат поступає учнем слюсаря в депо Нижньодніпровських залізничних майстерень, де була міцна партійна організація, яка залучала до своїх лав революційну молодь.

1912 р. став переломним у житті Івана Лазаревича: він вступає до більшовицької партії. Значний вплив на його ідейне формування справили робітник Петро Воронцов. Юнак відвідував організований Воронцовим марксистський гурток. Згодом партійна організація дала Булатові перше доручення по розповсюдженню більшовицьких газет «Вперед», «Правда», листівок та одночасно по збору коштів. Крок за кроком, переборюючи труднощі, катеринославські підпільники вели широку агітацію серед робітників.

Війна 1914 р. застала юнака на заводі. Царський уряд переслідував всіх, хто виступав проти його політики. Більшовики України, озброєні ленінськими настановами, розгорнули діяльність в легальних і нелегальних організаціях серед робітників, розкривали суть імперіалістичної війни, закликали до виступів проти кровавої бойні. «Більшовики-залізничники Воронцов, Ключко, Булат, ризикуючи життям, відкрито виступали проти війни, роз'яснювали робітникам її підлі цілі», — писав у своїх спогадах А. Мінаєв¹.

«1914—1915 рр., — згадує один з активних діячів Катеринославської організації РСДРП Д. З. Лебедь, — пройшли під знаком масової роботи... Центром роботи стали масові, підпільні збори, ...боротьба з меншовиками-оборонцями у больничних касах»².

У листопаді 1915 р. залізничники Нижньодніпровського депо провели дводенний страйк, підготовлений більшовиками. Серед активних учасників його був І. Л. Булат. Налякана адміністрація вжила негайних заходів, звернувшись до місцевих властей за допомогою. Силою страйкарі були розігнані. Одних оштрафували на суму від 3 до 5 крб., решту, в тому числі І. Л. Булата, перевели на інші ділянки роботи. Наприкінці 1915 р. Івана Лазаревича «як неблагонадійного» мобілізували і направили для проходження військової служби до Одеси. І тут 19-річний юнак не може примиритися з солдатською муштрою. За порушення дисципліни Івана Лазаревича виключили з учбової команди й послали в полк, і лише хвороба врятувала його від призначення на фронт. Він одержав відпустку і, повернувшись додому, до Катеринослава, включився там у партійну роботу. В квітні 1916 р. за дорученням партії він іде на Дніпропетровський металургійний завод для подання допомоги страйкуючим. Після відпустки Івана Лазаревича направили в армію до Миколаєва в 45-й запасний піхотний полк, а згодом як спеціаліста-слюсаря відрядили до збройної майстерні. Але недовго довелося пробути тут солдатом. За дисциплінарне порушення його відправили в Оранієнбаум, ближче до Петрограда. І. Л. Булат згодом встановив зв'язок з підпільною

¹ Железнодорожники Екатеринбургской ж. д. в борьбе за власть Советов, Днепропетровск, 1958, стор. 70.

² «Вестник Екатеринбургской ж. д.», 1914, № 361, стор. 540.

більшовицькою організацією Виборзького району. Він часто їздив до своїх товаришів-однодумців, привозив від них газети, листівки, які розповсюджував серед солдатів.

З початком Лютневої буржуазно-демократичної революції Іван Лазаревич, дізнавшись про події в Петрограді, організував групу і приєднався до пітерців.

Наприкінці 1917 р. І. Л. Булат повернувся до Катеринослава і зразу ж поринув у революційну роботу. Він виступав на робітничих зборах, мітингах, допомагав організувати червоногвардійські загони, боровся з контрреволюційними елементами. У грудні його обрали членом райкому партії м. Амур-Нижньодніпровська, гласним Катеринославської міської думи, членом правління Співки металістів. У цей період катеринославські більшовики розпочали підготовку збройного повстання проти націоналістичних сил, зосереджених у місті. Виступ робітників проти контрреволюції намічався на 28 грудня, на час підходу до Катеринослава радянських загонів із Синельникового. Проте довелося відмовитись від цього плану в зв'язку з тим, що гайдамаки почали готуватися до нападу на революційних робітників і солдатів. На підмогу революційним частинам катеринославців у розпал боїв до міста прибув бронепоезд під командуванням А. О. Зайцева та загін червоногвардійців і солдатів з Синельникового й навколишніх населених пунктів. Спільно з підкріпленням повстанці зламали опір ворога. 29 грудня 1917 р. у Катеринославі була встановлена Радянська влада. Іван Лазаревич брав активну участь у цих подіях.

Та недовго тривала передишка. Націоналістична контрреволюція спільно з німецькою волячиною намагалися розгромити Радянську владу. Революційний штаб Катерининської залізниці доручає І. Л. Булату організувати зведений соціалістичний загін. Під командуванням Івана Лазаревича він виконував найважливіші доручення партії: охороняв вантажі, склади, бойові пункти залізничних вузлів і станцій, евакуював до Росії цінності, ешелони з продовольством, вугіллям, устаткуванням. Виконавши завдання, І. Л. Булат із загonom прибув до Москви, де одержав нове призначення — на підпільну роботу до Харкова.

Влітку 1918 р. він знов приїхав у Москву і поступив на тримісячні артилерійські курси командного складу. Наприкінці цього року він — командир кулеметників у VIII армії Південного фронту. Бійці під його командуванням беруть участь у розгромі Красноя. Пізніше Івана Лазаревича перевели у політвідділ 13-ї піхотної стрілецької дивізії, а згодом — в штаб VIII армії полковим комісаром. У зв'язку з пораненням Булат демобілізувався з армії і наприкінці 1919 р. перейшов на підпільну роботу.

У лютому 1920 р. він повернувся до Катеринослава. Два роки не бачив І. Л. Булат рідного міста. Воно було невпізнаним. Домни Брянського, Дніпровського заводів стояли, тисячі безробітних чекали роботу.

Країна піднімалася з руїн. Булат повністю переключився на відбудову розгромленого громадянською війною народного господарства. Він працює в Учполітосвіті, а згодом — головою Дорпрофсожу. Іван Лазаревич бере активну участь в партійній роботі як член бюро губкому, підтримує зв'язки з робітниками Амур-Нижньодніпровська, де перебуває на партобліку у вагонних майстернях.

У грудні 1920 р. І. Л. Булата обирають делегатом на VIII з'їзд Рад, де він слухав виступ Леніна. Іван Лазаревич увійшов до складу ВЦВК. Після з'їзду комуніст Булат роз'яснював широким масам чергові завдання Радянської влади, закликав їх переборювати труднощі в ім'я нового соціалістичного суспільства.

Організаційні здібності Івана Лазаревича, вміння працювати з людьми були високо оцінені партією, яка на початку 1921 р. висунула його на керівну роботу — членом Південбюро ВУРПС (Харків). Тут він рішуче виступав проти троцькістської опозиції. Наприкінці 1923 р. І. Л. Булат був затверджений заворгвідділом Центрального Комітету КП(б)У. На цій відповідальній посаді разом з іншими членами ЦК і Політбюро Г. І. Петровським, В. Я. Чубарем, Д. З. Лебедем, Д. З. Мануїльським, Е. І. Квірінгом він веде активну боротьбу з ворогами партії.

Створення міцного партійного апарату, виключення з партії ворожих елементів зміцнило єдність більшовицьких рядів. В цьому була чимала заслуга й Івана Лазаревича, вірного лєнінця, захисника генеральної лінії партії.

1925 р. ЦК КП(б)У призначив І. Л. Булата на радянську роботу — заступником голови РНК України. Країна, заликувавши рани, приступила до здійснення лєнінського плану соціалістичного будівництва. Через рік Центральний Комітет партії направив І. Л. Булата на пост голови Тамбовського губвиконкому, а у 1927 р. він працював в апараті ЦК ВКП(б). Того ж року Івана Лазаревича, як досвідченого партійного працівника перевели на партійну роботу в Тулу — секретарем губкому. У жовтні 1929 р. він був одним з секретарів Московського комітету ВКП(б). На XVI з'їзді партії Булата обрано кандидатом у члени ЦК ВКП(б). У 1931 р. він працював заступником наркома НКШС, 1932 р. — головою Верховного суду РРФСР і заступником наркома юстиції Російської Федерації. На цьому посту він залишився до кінця свого життя, яке обірвалося в 1937 р. у розквіті сил і таланту.

Життя і діяльність І. Л. Булата — яскравий приклад патріотичного служіння рідній Батьківщині, справі комунізму.

О. О. КОВАЛЬОВА

СЕКРЕТАР ПІДПІЛЬНОГО ОБКОМУ ПАРТІЇ І. І. БАКУЛІН

Іван Іванович Бакулін народився 29 липня 1900 р. в Калиновому Хотунку Донської (зараз Ростовської) області в сім'ї безземельного селянина-бідняка. Нестатки та злидні були супутниками його дитинства. Незважаючи на матеріальну скруту, Івану Бакуліну вдалось закінчити Михайлівське двокласне училище та вище початкове училище. Можливість продовжувати освіту прийшла лише з перемогою Жовтня. В 1918 р. він екстерном склав екзамен за програмою вчительського інституту. В буремні роки громадянської війни та на початку мирного будівництва Іван Іванович працював вчителем, беручи активну участь в громадському житті. З 1921 р. він як член комітету неземельних селян доклав багато зусиль для перемоги на селі нових соціалістичних відносин. 1928 р. був знаменним для Бакуліна. Він став членом Комуністичної партії, справі якої присвятив усе життя.

Викладацьку та громадсько-політичну роботу І. І. Бакулін вміло поєднував з дальшим навчанням. У 1931 р., склавши екстерном іспити за програмою фізико-математичного факультету, він отримав диплом Харківського інституту соціального виховання і далі заочно продовжував навчання на філософському відділенні Інституту червоної професури. В цей період Іван Іванович працює викладачем, а згодом директором технікумів Донецької, Запорізької та Харківської областей. З 1935 р. його запрошено завідуючим кафедрою математики Харківського сільськогосподарського інституту. Улюбленим предметом викладача була математика. «Чіткість і точність математики, безумовно, впливає на стиль роботи людини»,— писав І. І. Бакулін¹.

Наукова ерудиція, широкий кругозір давали Івану Івановичу можливість читати лекції для студентів з ряду інших дисциплін. «Про його працелюбність і високу освіченість можна судити хоча б по тому,— згадує Д. Р. Полянський,— що він на різних факультетах інституту в одному й тому ж семестрі вів фізику і вищу математику, а на четвертому курсі робітфаку — історію партії та історію СРСР. Іноді він читав і курс з літератури»².

Це був чудовий виховател, який користувався великим авторитетом серед студентів. Він вмів вселяти в серця людей глибоку віру в світле майбутнє нашої Батьківщини, в невичерпні сили трудового народу. В травні 1939 р. І. І. Бакулін очолив партбюро інститутської організації і виконував ці обов'язки до призначення секретарем підпільного обкому партії. Трудящі Харкова обрали його депутатом міськради.

В роботі з людьми він завжди був далекий від адміністрування, метушні, окриків. Підтягнутий, дисциплінований, Іван Іванович шанував ці якості в своїх товаришах. Він завжди радив остерігатись людей, які не помічають у товаришів і близьких негативних рис, не допомагають викоренити їх. «Якщо ти не можеш прямо, відверто, нехай навіть різко сказати своєму другу все, що ти думаєш про нього, про його вчинки, або не хочеш вислухати від нього корисної поради і слухного зауваження у свою адресу, значить ви не поважаєте один одного, ви не друзі,— говорив І. І. Бакулін.— Дружба повинна бути щирою у всьому, в тому числі і в критиці помилок товариша»³.

І. І. Бакулін продовжував плідотворну наукову роботу. Він планував на 1941—1942 рр. творчу відпустку для завершення дисертації. Але цим планам не судилось здійснитися. Віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз змусив педагога, вченого взятись до зброї, щоб внести свій вклад у справу захисту Вітчизни. Він хотів добровольцем піти на фронт, але це прохання було відхилено. Івану Івановичу доручили складне і відповідальне завдання — відбір добровольців в народне ополчення та винищувальні батальйони, а дещо пізніше командували на будівництво оборонних споруд на кордоні Харківської і Полтавської областей.

На території, над якою нависла загроза фашистської окупації, партія приступила до створення підпільних організацій, формування партизанських загонів. В зв'язку з цим І. І. Бакуліна відкликано з оборонних робіт і призначено секретарем створюваного Нагірного райкому партії м. Харкова*, а в середині вересня 1941 р. затверджено першим секретарем Харківського підпільного обкому партії. З усією своєю енергією і завзяттям він взявся за нову справу. За досить короткий строк в області було створено 35 підпільних райкомів партії, а в самому Харкові — 4 райкоми і 21 партійний осередок, сформовано 94 партизанські загони і 66 диверсійних груп⁴.

Залишаючи Бакуліна для роботи в тилу ворога, йому дали кличку «Нагірний» та документи на ім'я Івана Івановича Буркуна, якого нібито Харківський відділ народної освіти запросив ще в 1922 р. на посаду викладача математики.

¹ Харківський історичний музей (далі — ХІМ), спр. Д12762.

² «Знання» (багатотиражна газета Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва), 4 листопада 1966 р.

³ Там же.

* Нагірний район об'єднував Київський та Дзержинський райони міста.

⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 31, од. зб. 3, арк. 83 (підрхунки автора).

Напередодні вступу гітлерівських військ у місто І. І. Бакулін писав дружині, яка евакуювалась в Узбекистан: «Хочеться вірити, що ми зустрінемося... Але якщо доведеться нам розлучитися навіки, збережи, дорога Клаво, про мене спогади, як про людину абсолютно чесну до свого обов'язку перед Батьківщиною, перед народом»⁵.

З початком гітлерівської окупації настали чорні дні голоду, грабежів, насильств, масового знищення мирного населення. За цих складних умов від секретаря підпільного обкому партії вимагалися не лише організаторські здібності, але й особиста хоробрість, швидкість реакції, оперативність і рішучість. Жоден інструктаж, напутнє слово підпільникам, що залишались у ворожому тилу, не могли передбачити всіх дальших перипетій. А становище ускладнювалось ще й тим, що протягом 8 місяців лінія фронту проходила по території області і як у всякому прифронтовому районі тут сконцентрувались численні ворожі війська, штаби, тиллові служби, каральні частини.

Насамперед необхідно було налагодити зв'язки з товаришами, що залишились для підпільної роботи. Першою до І. І. Бакуліна з'явилась зв'язкова, кандидат в члени партії Е. С. Барановська, яка до війни працювала начальником бюро нормалізації і стандартизації заводу «Світло шахтаря». Згодом розгорнула роботу інша зв'язкова та хазяйка конспіративної квартири Н. М. Данишева.

Але Іван Іванович діяв не лише через зв'язкових. Він особисто відвідував явочні квартири, налагоджував необхідні контакти. В листопаді—грудні 1941 р. він побував на вул. Катаєва, 49, де зустрівся з товаришами з Залізничного райкому; на Приміровській вул. 26, познайомився з запасним секретарем Заводського райкому, по вул. Пушкінській, 20, мав нараду з працівниками Нагірного комітету партії. У районах області Бакулін зустрічався з керівниками місцевих підпільних організацій та партизанських загонів. Найтісніші зв'язки харківське підпілля налагодило з Богодухівським, Валківським, Дергачівським та Зміївським районами⁶.

Одночасно виникли й перші ускладнення. З різних причин ряд товаришів не зміг залишитись на окупованій території, як це передбачалось, дехто, не отримавши на явочних квартирах відповіді на пароль, не мав можливості встановити зв'язки з підпіллям, деякі були заарештовані. Виявився зрадником хазяїн конспіративної квартири І. І. Бакуліна професор сільськогосподарського інституту Михайловський, який, погодившись виконувати це відповідальне доручення, після окупації міста відмовився зареєструвати паспорт Івана Івановича. Останній писав у листі з тюрми, що «сім'я цих негідників забрала майже всі... продукти і цінності»⁷.

Але незважаючи на складні умови, підпільники розгорнули роботу на тимчасово окупованій ворогом території, очоливши народну боротьбу проти ненависного фашизму. В цьому їм всебічну допомогу подавала «Велика земля». ЦК КП(б)У надсилав в окуповані райони області своїх зв'язкових, які встановлювали контакти з підпільниками, проводили інструктажі, постачали їх пропагандистськими матеріалами. Протягом 1941—1942 рр. лінію фронту декілька раз переходили зв'язкові Центрального Комітету Г. П. Шерпинева, Б. М. Фірсова, П. П. Обрезана, З. І. Сиром'ятникова та ін. Щоб особисто поінформувати ЦК КП(б)У про стан підпільної боротьби на Харківщині, двічі побував у ворожому тилу А. П. Коротун, який неодноразово зустрічався з І. І. Бакуліним⁸.

Поряд з цим в окуповані райони направлялись групи розвідників, підривників, рздики. Разом з однією з них прибув П. А. Журавльов, колишній директор радгоспу «ХХ років Жовтня», який після відповідної підготовки був призначений ЦК КП(б)У підпільним парторганізатором. В результаті проведеної ним роботи утворився Боровський підпільний райком партії⁹.

Обласний підпільний центр навіть в умовах окупаційного режиму і жорстокого гітлерівського терору збирався досить часто, як для розв'язання невідкладних завдань боротьби з ворогом, так і для ознайомлення з інформаціями зв'язкових ЦК КП(б)У¹⁰.

Велику увагу партійне підпілля приділяло питанням агітаційно-роз'яснювальної роботи. В зв'язку з цим широкого розмаху набуло друкування і розповсюдження листівок, карикатур, відогів і т. ін. Головною темою їх був гарячий заклик «Смерть німецьким окупантам!». Лише в Богодухові з 1 січня по 20 лютого 1942 р. радянські патріоти розповсюдили близько 2 тис. листівок. Підпілля реагувало на будь-які заходи окупаційних властей, закликало трудящих зривати їх, підніматись на боротьбу з

⁵ ХІМ, спр. 13065. Лист. І. І. Бакуліна до дружини від 19 жовтня 1941 р.

⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 31, од. зб. 5, арк. 7, 68.

⁷ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов, Харьков, 1965, стор. 244.

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 31, од. зб. 4, арк. 9.

⁹ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны..., стор. 292.

¹⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 31, од. зб. 7, арк. 30, 34.

ворогом. Чудовими помічниками І. І. Бакуліна в цій справі були В. І. Хмельницька, брати Першини, П. А. Омельченко та ін.¹¹

Дедалі дошкульніших ударів окупантам завдавали партизани області. У звітній доповіді VII обласній партконференції (1948 р.) вказувалось, що їх діями керувало партійне підпілля, очолене секретарем обкому І. І. Бакуліним, який зумів спрямувати зусилля організації на розгортання широкої партизанської боротьби трудящих області проти гітлерівських загарбників¹². За 22 місяці тимчасової окупації народні месники Харківщини знищили більше 23 тис. фашистських солдат, пустили під укіс 20 ешелонів з живою силою і технікою ворога¹³.

Всенародний рух на окупованій території, який зростав з кожним днем, все більше непокоїв гітлерівців. Фашисти посилили терор, почалися масові облави, арешти. Під час однієї з облав І. І. Бакуліна було заарештовано. В історичній літературі вказується, що арешт стався в травні 1942 р. Ця дата потребує уточнення. Активні учасники підпілля М. В. Шелашникова та А. А. Лопатіна вказують на те, що неодноразово зустрічались з Іваном Івановичем до 24 червня¹⁴. Отже, раніше він не міг бути заарештований.

З гестапівської катівні І. І. Бакуліну вдалось передати товаришам декілька листів. Вони свідчать про його незламну волю і віру в перемогу над ворогом. В передсмертному листі він писав: «Залишилось жити небагато... Мені хотілось піти на розстріл не напівтрупом, а бадьорим бійцем»¹⁵.

Наприкінці серпня 1942 р. після жорстоких катувань, дуже слабкий і звір'яче побитий, він потрапив у тюремну лікарню. Тортири і знущання до краю знесли його і 24 вересня 1942 р. серце мужнього патріота перестало битися. Документи свідчать, що перебуваючи в руках гестапівців, І. І. Бакулін жодним словом не обмовився про партійне підпілля, і фашисти навіть не довідались, кого вони закатували.

Арешт і смерть керівника завдали відчутного удару підпіллю, але товариші й соратники Івана Івановича, яким вдалось залишитись на волі, продовжували боротьбу проти ненависного ворога. Його скрізь підстерігала помста за криваві злочини.

В час смертельної небезпеки І. І. Бакулін виявив кращі риси радянської людини — безмежну відданість своєму народу, Комуністичній партії, глибоку ідейну переконаність, люту ненависть до ворога. «Подвиг І. І. Бакуліна ніколи не забуде наш народ,— писав в 1945 р. голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха дружині покійного.— Його ім'я назавжди увійде в число тих, хто віддав своє життя в ім'я перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні»¹⁶.

Після завершення війни І. І. Бакулін був посмертно нагороджений орденом Леніна та медаллю «Партизан Отечественной войны» I ступеня. А в дні, коли радянський народ відзначав 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. за видатні заслуги в організації керівництва Харківським підпіллям, за мужність і героїзм, проявлені в боротьбі проти гітлерівських загарбників, йому було посмертно присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу¹⁷.

Світле ім'я Івана Івановича Бакуліна навечно вписано в історію Великої Вітчизняної війни, в історію розгрому гітлеризму.

І. Я. МИРОШНИКОВ

¹¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 14, оп. 1, од. зб. 120, арк. 30.

¹² Харьковщина в годы Великой Отечественной войны..., стор. 286.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 42, арк. 5.

¹⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 31, од. зб. 3, арк. 68, 76; од. зб. 17, арк. 23.

¹⁵ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны..., стор. 244.

¹⁶ ХІМ, спр. 12447.

¹⁷ «Правда», 9 травня 1965 р.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПРО ТОПОГРАФІЮ СТАРОДАВНЬОГО БІЛГОРОДА

На крутому схилі правого берега р. Ірпіня, у 27 км на захід від Києва, здіймаються високі вали — залишки укріплень великого стародавнього м. Білгорода (сучасне село Білгородка Києво-Святошинського району). Місто відіграло свого часу значну роль в історії нашої країни. Про це можна судити з літописних згадок, де про Білгород говориться у зв'язку з важливими історичними подіями, які відбулися там. Білгород був воротами Києва на захід.

Історія Білгорода трагічна. 1240 р. його, як і Київ, зруйнували татари, з XIV ст. він підпав під владу литовських і польських магнатів, які перетворили місто на село і назвали його Білгородкою.

Першими дослідниками Білгорода були І. П. Хрущов і В. Б. Антонович¹. У 1909—1910 рр. В. В. Хвойко відкрив тут храм XII ст., ряд громадських будов на території дитинця древнього міста та вивчив його укріплення². Фортифікаційні споруди Білгорода описав військовий інженер П. Стелецький³.

За радянського часу короточасні розкопки Д. І. Бліфельда, П. О. Раппопорта, А. М. Кирпичникова, В. Д. Дяденка⁴ зводилися, в основному, до розвідок певних об'єктів, зокрема валів Білгорода. Отже, древнє місто і досі до кінця не досліджене.

З 1966 р. кафедра археології і музеєзнавства Київського університету розпочала планомірне вивчення території Білгорода з метою виявлення його топографії, планування, забудови, а також з'ясування його історії, господарства, побуту, культури.

Внаслідок проведених робіт 1966—1967 рр. одержано цікаві дані, які вносять багато нового і змінюють попередні уявлення про топографію і ранню історію Білгорода.

Зроблений 1909 р. П. Стелецьким топографічний план міста дещо застарів і вимагає перегляду.

Роботами археологічної експедиції Київського університету встановлено, що укріплення Білгорода (див. топографічний план дитинця)^{*},

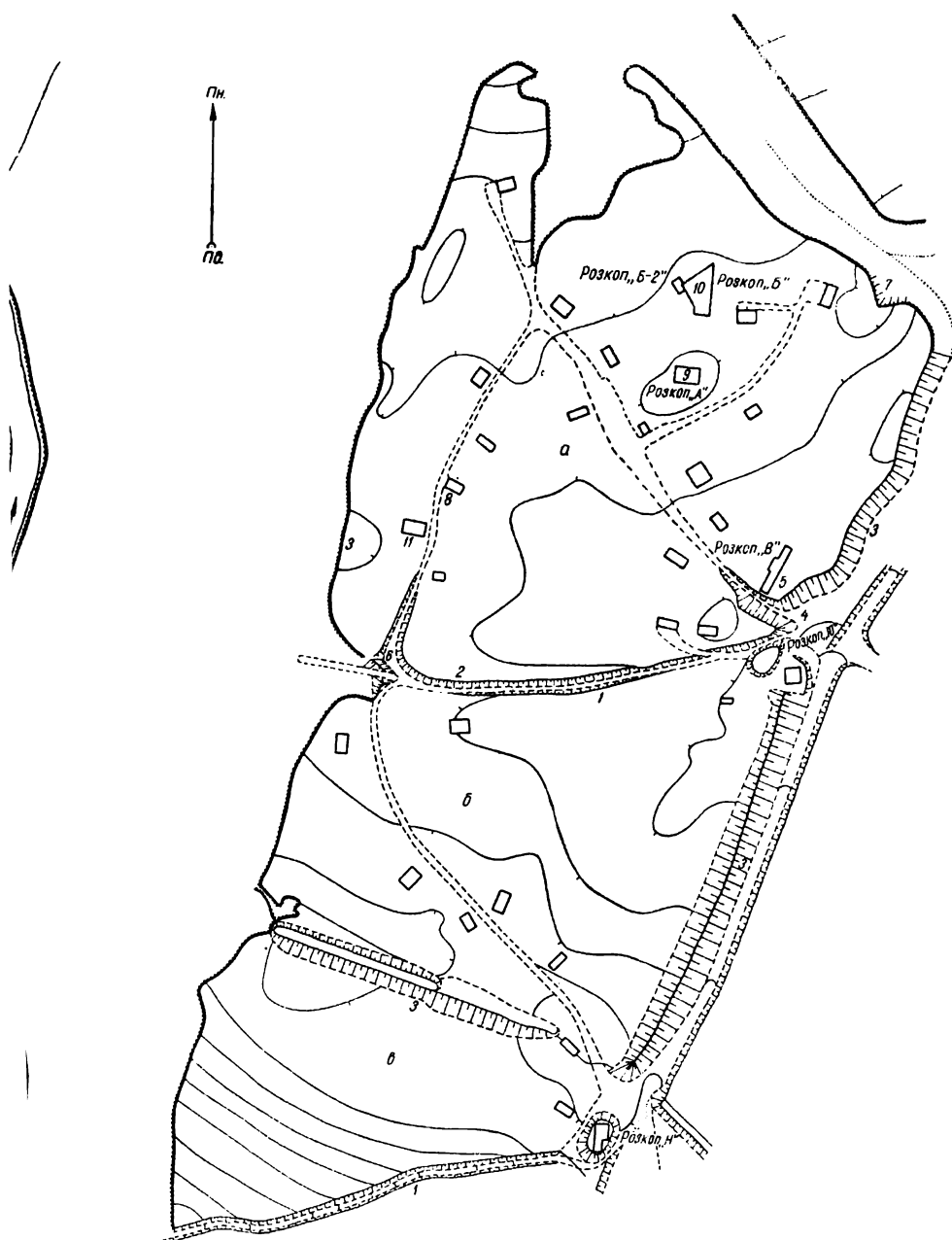
¹ І. П. Хрущов. Белгородка и найденный в ней змеевик. — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, т. I, кн. 1, К., 1877; В. Б. Антонович. Отчет о поездке в Белгородку с археологической целью. — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, т. I, кн. 1, К., 1879.

² В. В. Хвойко. Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913.

³ П. Стелецкий. Белгород — древняя русская крепость. (Историко-топографический очерк), К., 1909.

⁴ Д. І. Бліфельд. Дослідження древнього Белгорода. — Археологічні пам'ятки УРСР, т. III, К., 1952; П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 52, М.—Л., 1956; А. Н. Кирпичников. К истории древнего Белгорода X—XI вв. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры, № 73, М., 1959; В. Д. Дяденко. Раннеславянские памятники на территории древнего Белгорода. — Краткие сообщения Института археологии АН УССР, № 12, К., 1962.

^{*} План дитинця виконав інженер-топограф Ю. С. Каменцов.

які збереглися до наших днів, неодноразові і склалися протягом різних періодів в історії міста. Дитинець Білгорода виник на місці попереднього слов'янського городища, що підтверджується знахідками ліпної кераміки VIII—IX ст. Це городище займало високу мисову частину над р. Ірпінем і мало природні укріплення. Аналогічні мисові городища, як відомо, були поширені у VIII—IX ст. у Древній Русі (Монастирище, Новотроїцьке й ін.). Ранній дитинець (а) мав значно менші розміри, ніж пізніший, і форма його була майже кругла, хоч і не зовсім правильна (довжина 360—380 м, ширина 290 м, площа 8,5 га). Можливо, що природні укріплення цього дитинця були вже тоді посилені земляними валами з усіх боків. Але до нашого часу зберігся південний вал, показаний на плані П. Стелецького як дорога. Насправді ж це вал і рів, глибина якого зараз дорівнює 2 м (1). Від валу збереглися лише його залишки (2). Місцеві жителі розорали його під городи, а дві оселі, які тут стоять, і досі називають хатами на валу.

Відповідно до останніх досліджень на південь від дитинця був розташований посад Білгорода (б). З заходу його оточували круті схили ріки, а з сходу — яр. На півдні збудовані ще штучні укріплення у вигляді рову, що зараз має глибину від 2 до 6 м. Форма посаду прямокутна (довжина — 270 м, ширина — 230 м, площа — 6,2 га).

Напевно, таким був Білгород до кінця X ст., коли про нього вперше згадується в літопису під 980 р.⁵

991 р. київський князь Володимир побудував укріплення Білгорода і заселив його: «Володимир заложи град Білгород, и наруби в нь от инех городов, и много людей свеле во нь; бе бо любя град съ»⁶.

Нові укріплення змінили топографію Білгорода і значно збільшили його територію, що відповідало задумам князя. Дитинець був розширений за рахунок посаду, і площа його стала вже 12,5 га (а, б, в). Навколо дитинця були збудовані могутні земляні вали з дерев'яними конструкціями. Довжина східного валу — 450 м, висота — 4, а у новій частині — 11,5 м. Південний вал дитинця висотою 7 м простягався на 220 м (3). Західний вал дуже порушений зсувами, які діють і досі, а також поораний під городи. На плані Стелецького він не зазначений. Лише старанними спостереженнями вдалося його виявити у 1967 р. у тих місцях, де він зберігся на висоту від 0,30 м до 1,35 м. Протяжність західного валу була близько 480 м, а північного, який обвалився, приблизно, 310 м. Отже, загальна довжина укріплень дитинця Білгорода дорівнювала 1460 м.

Надзвичайно цікаве питання про в'їзди у дитинець Білгорода. Стелецький вказував на наявність в'їзду з східного боку валу, але не визначив, де саме. Після розкопок 1967 р. можна дещо сказати і про це. Справді, майже в центральній частині східного валу був розташований в'їзд, очевидно, головний, про що свідчить його зручне центральне положення і добре укріплення (4). Біля в'їзду вали повертали всередину дитинця і тягнулися ще на 45 м, утворюючи вузький проїзд, що зараз має майже 2 м ширини. На поворотах валів підносилися вежі. Розкопками виявлено праву воротню вежу (5) — прямокутну дерев'яну будову. Судячи з залишків глинобитної підлоги вежі, розміри її були порівняно невеликі: довжина — 3,75 м, ширина — 2,70 м.

Від цих воріт у напрямку з південного сходу на північний захід проходила майже через центр дитинця вулиця, яка, очевидно, була головною у місті (8).

⁵ Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 57.

⁶ Там же, стор. 83.

З півдня від ріки у дитинець був ще один в'їзд (ширина його зараз близько 3 м), який існував ще раніше, коли було городище. Влаштований він так само, як і східний (6). Від нього у напрямку з півдня на північ проходила вулиця, що перетинала центральну (8).

Можна думати, що був і третій в'їзд у північно-східному кутку дитинця (7). Саме тут, яром проходила колись стародавня дорога з Києва на Галич.

Дослідження топографії дитинця часів Володимира у поєднанні з літописними даними дає можливість зробити деякі припущення щодо його забудови.

У центральній частині дитинця є штучно насипаний горб, який зараз підвищується над стародавньою поверхнею на 2 м. Тут, очевидно, знаходився один з древніх храмів (9), оскільки відомо, що Білгород уже з X ст., при Володимирі, мав свого єпископа і був значним релігійним центром. Записи про білгородських єпископів знаходимо не тільки у літопису, але навіть і серед граффіті Софії Київської, де згадується про Луку Білгородського⁷.

Трохи північніше був храм XII ст. (10), виявлений ще Хвойкою *. Зараз північно-західний куток дитинця повністю обвалився. Але у мисовій частині, мабуть, знаходився єпископський двір. Це підтверджується сусідством його з храмами, віддаленістю від небезпечних місць біля валів, а також цікавою місцевою легендою про стару церкву, яка тут стояла, потім упала і на її місці виникло джерело. Справді, внизу в яру є джерело і колодязь. Очевидно, саме це джерело сприяло збільшенню яру й обвалу частини дитинця разом з єпископським двором та неодмінною при ньому церквою.

У західній частині дитинця ліворуч від центральної вулиці тягнеться на 50 м вздовж валів підвищення (ширина 10 м, висота від 1 до 2 м). Можливо, саме тут знаходився князівський палац. Відомо, що Білгород був резиденцією київських й інших князів. Князь Володимир, за свідченням літопису, дуже любив це місто. Він забудував його красивими спорудами, а за Рюрика Ростиславича тут був зведений храм, слава про який ширилась по всій Русі.

У східній частині дитинця вздовж валу, починаючи від головного в'їзду, під час розкопок 1967 р. виявлено 4 напівземлянкові житла. У них знайдено уламки посуду X—XII ст., інструменти й різноманітні побутові предмети — ножики, бруски, прясла, ключі від замків тощо. Очевидно, попід цими валами були житла челяді та майстерні ремісників, які обслуговували князівсько-феодалну та церковну верхівку.

За Володимира у Білгороді був укріплений також і посад. На схід від дитинця оточено валами площу близько 100 га, що свідчить про порівняно великі розміри міста на той час. Хоч складання топографічного плану посаду Білгорода ще не закінчено, однак дещо можна сказати. Передусім те, що посад Білгорода членувався не на дві частини, як вважав Стелецький, а на три (цілком можливо, що вони неодночасні).

Дальші дослідження дадуть змогу остаточно з'ясувати топографію і планування древнього Білгорода, що значно доповнить наші уявлення про міста Київської Русі.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

⁷ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., К., 1966, стор. 45.

* Дослідження храму проводились у 1966 і 1967 рр. під керівництвом архітектора Ю. С. Асеева.

На допомогу викладачу історії

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ РОЗВИТКУ ТЕХНІКИ, ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ І КОЛОНІАЛЬНИХ ЗАГАРБАНЬ XV—XVI ст.

При вивченні першої теми третього розділу програми історії середніх віків «Початок розкладу феодалізму і зародження капіталістичних відносин» учителям доводиться подавати досить різноманітний за тематикою матеріал. Це й про розвиток техніки в Західній Європі в XV—XVI ст., і про географічні відкриття, і про колоніальні загарбання в той час. Тому вчителі потребують методичної допомоги.

У посібнику для вчителів К. В. Агібалової¹ дана тема викладена дуже стисло (стор. 217—223). А літературу, до якої автори часто відсилають вчителя, практично важко дістати, особливо в умовах села. Автор даної розвідки дає певні методичні рекомендації та наводить фактичний матеріал, що виходить за межі шкільного підручника².

На першому уроці, перш ніж підійти до вивчення названої теми, слід перевірити знання учнів з попереднього матеріалу «Індія в середні віки». При цьому з'ясовуються питання: Які були особливості феодального ладу в Індії? Що спричинило політичну феодальну роздробленість країни? Як утворились Делійська держава, імперія Великих Моголів? Якого розвитку набули мистецтво і художні ремесла в середньовічній Індії? Після цього в ході повторювально-узагальнюючої бесіди учні з допомогою вчителя виявляють характерні особливості двох раніше вивчених періодів доби феодалізму, відзначають розклад кріпосництва, а також розвиток ремесла, торгівлі, науки і культури в різних країнах.

Підводимо шестикласників до висновку, що відзначені явища свідчили про поступ виробництва, який був тісно пов'язаний з удосконаленням техніки. Саме ці процеси характеризували новий період — початок розкладу феодального ладу і зародження в його надрах капіталістичних відносин.

Приступаємо до вивчення теми: «Зростання техніки. Винайдення книгодрукування». Учніам ставиться запитання: Що таке техніка? Учніам VI класу ще важко робити більш-менш ґрунтовні узагальнення, тому вони лише називають окремі знаряддя праці — плуг, мотику, молот та ін., а також різну зброю — рушницю, спис, лук тощо. Після цього даємо визначення техніки як сукупності знарядь праці та інших речей, які люди вживають для задоволення своїх матеріальних і культурних потреб. Це формулювання учні записують у зошити з історії.

Підкреслюючи, що техніка постійно розвивається і удосконалюється, учитель пропонує пригадати, в якому стані вона була за первісно-общинного ладу. Учні називають різні знаряддя праці та матеріал з якого їх виготовляли (спершу з каменя, дерева, кістки, а пізніше — з міді, бронзи). Єдиною виробничою енергією в той час була мускульна сила людей. Потім з'ясовуємо зміни у західноєвропейській техніці протягом рабовласницького періоду: широкого застосування набула міцна

¹ Е. В. Агібалова. Методика преподавания истории средних веков, М., 1966.

² К. В. Агібалова, Г. М. Донської. Історія середніх віків. Підручник для 6 класу, К., 1967, розділ XII, § 43—46.

сталь, серед знарядь виробництва — важіль, гончарний круг, ткацький верстат і ручний зерновий млин. Поряд з людською працею дедалі більше використовувалась мускульна сила тварин. Нарешті, на запитання, як розвивалась техніка в Західній Європі у феодальний період до XV ст., учні нагадують, що тоді користувались важким колісним плугом, точильним кругом, лещатами та ін., більш досконалими стали й інші знаряддя праці. Поряд з мускульною силою людей і тварин застосовувалась енергія води і вітру.

На наступний урок учні самостійно проробляють § 43 підручника.

На другому уроці перевіряється виконання школярами домашнього завдання. Учитель послідовно ставить питання про успіхи в металургії, у військовій техніці, кораблебудуванні, про винайдення книгодрукування та його історичне значення, про збільшення числа підприємств.

Відповідь учня про книгодрукування учитель доповнює матеріалом про початковий спосіб друкування, який полягав у тому, що на дерев'яних дошках вирізувались цілими сторінками опуклі букви тексту, які покривались фарбою й до них прикладався папір. Це було дуже незручно, оскільки для видання іншого твору доводилось знову вирізувати цілі сторінки. Гутенберг, який був за спеціальністю золотарем і різьбярем, виготовляв букви свого розбірного шрифту спочатку з дерева, а потім уже з металу. Першою його книгою була латинська біблія. Його друкарський верстат називався «прес». Звідси назва періодичних видань «преса».

Виклад нового матеріалу на уроці присвячується відкриттю морського шляху в Індію. Учитель показує картину довгого шукання морського шляху до багатої Індії. Розповідь його ведеться в такому приблизно плані. На зміну натуральному господарству початку середньовіччя в Західній Європі поступово приходить мануфактурне виробництво. Виникає потреба у торговому обміні зі Сходом. Особливо активну участь у цій торгівлі брали венеціанські та генуезькі купці — здебільшого природжені мореплавці. Ще з початку XIII ст. вони користувались примітивним компасом, що являв собою чашку з водою, на поверхні якої плавала соломинка зі вставленою в неї намагніченою голкою. У країни Азії йшли предмети європейського виробництва, натомість у Європу довозились різні види прянощів (перець, гвоздика, кориця, шафран та ін.), деякі медикаменти, фрукти, вино, а також вироби із золота, срібла й дорогоцінного каменю. Цей торговий обмін був не дуже вигідний для європейських країн через корисливе посередництво арабів, які наживались на ньому. Тому виникала потреба відшукати обхідний шлях до Індії й Китаю. Прискорити виконання такого завдання спонукала й та обставина, що войовничі турки перерізали традиційні торгові шляхи між Європою й Азією. Найактивнішу участь у цій справі взяли нечисленні, але енергійні португальці, які мали досвід довгої і тяжкої боротьби з маврами на Піренейському півострові.

Під час плавання вздовж берегів Африки португальці спочатку відкрили вкритий пишною рослинністю її крайній західний мис, який назвали Зеленим. Цією назвою вони намагались спростувати досить поширені тоді забобони про те, ніби поблизу екватора сонце спалює, знищує все живе. Пізніше португальський капітан Варфоломей Діас у штормову погоду досяг мису на південному кінці Африки, який і назвав мисом Бур. З часом він був перейменований на мис Доброї Надії. Ця назва символізувала прагнення і надію досягти на цьому шляху давно жаданої Індії.

Про плавання Васко да Гами і відкриття морського шляху в Індію розповідаємо за підручником. Відзначаємо, що прибуття Васко да Гами в Індію поклато початок пограбуванню цієї країни європейцями. Проте

правлячі кола Португалії високо оцінили «заслуги» заповзятливого мореплавця і жорстокого завойовника, надавши йому почесне звання віце-короля Індії та призначивши велику довічну пенсію.

Під час розповіді слід обов'язково використати настінну карту світу (найкраще «Великі географічні відкриття й колоніальні володіння в XV — першій половині XVII ст.»).

Учніам дається завдання вивчити § 44 підручника.

На третьому уроці, присвяченому характеристиці Америки XV ст. та її відкриттю Колумбом, учні в контрольній бесіді по заданому матеріалу спочатку розповідають про морський шлях в Індію.

Виклад нового матеріалу подається в основному за підручником. Але слід мати на увазі, що в ньому про відкриття Америки європейцями говориться дуже спрощено, як про результат подорожі Колумба. Додільно повідомити учням, що довгий час про Америку в країнах Старого світу ходили неясні чутки. Але десь близько 900 р. норман Гунб'єрн відкрив на Заході великий крижаний острів, а його співвітчизник Ерік Рудий оселився на ньому. І щоб привабити туди поселенців, назвав його Гренландією, тобто Зеленою Землею. У X ст. син Еріка Лейф досяг континентальної Америки й оселився у квітучій місцевості, порослій виноградом, самосійною пшеницею та пишними кленами. Там нині розташований Нью-Йорк. Цей край він назвав Країною винограду. Після цього нормани відкрили території сучасних Лабрадора та Ньюфаундленда. Там виникло кілька колоній. Проте через певний час нечисленні нормани під тиском місцевого населення змушені були залишити береги Америки. Лише через кілька віків, наприкінці XV ст., відбулись відомі експедиції Колумба, які привели до відкриття Центральної та північного узбережжя Південної Америки. Учні коротко записують цей матеріал до зошитів. Далі йде розповідь за підручником. До домашнього завдання включається §45.

На четвертому і п'ятому уроках розглядаються колоніальні загарбання європейців в Америці й Азії. На четвертому уроці відбувається контрольна бесіда про відвідання північно-східної Америки норманами, про населення Мексика й Перу, про подорожі Колумба та Магеллана. Відзначаємо, що незабаром після цих подорожей широко розгорнулася жорстока колонізація Америки вихідцями з країн Західної Європи, причому іспанці й португальці оселились переважно у Центральній і Південній Америці, а французи й англійці — у Північній.

Після контрольної бесіди учитель подає новий матеріал про учасників завоювання нововідкритих країн та про колонії іспанців в Америці за таким планом: загарбницькі цілі європейських колоністів в Америці й Азії; учасники загарбання; завоювання іспанцями Мексика і Перу; ставлення іспанських колоністів до місцевого населення; вимирання тубільного населення і довіз в Америку рабів із Африки.

У підручнику цей матеріал викладено досить повно й яскраво. Проте слід чітко підкреслити загарбницькі цілі європейських колоністів, більшість з яких була представниками експлуататорських класів.

Домашнє завдання на четвертому уроці включає пункти 1—4 § 46.

П'ятий урок, на якому вивчаються розділи «Колонії португальців в Азії» та «Наслідки географічних відкриттів», розпочинається перевіркою домашнього завдання.

Фактичний матеріал про загарбання європейців в Азії учні легко засвоюють самі. Досить лише зауважити, що португальці в Азії діяли так само по-хижацьки, як і іспанці в Америці. Що ж до другого розділу, то тут учитель повинен розгорнути докладну розповідь. Насамперед відзначити, що географічні відкриття спричинили переміщення основних світових торгових шляхів з Середземного моря, де вони переважали до

XVI ст., в Атлантичний і Індійський океани. У зв'язку з цим надзвичайно розширилась світова торгівля. З Європи в Америку й Азію вивозили здебільшого різноманітні промислові товари, а з Америки й Азії в Європу — прянощі, золото, срібло, бавовну, цукор, тютюн, какао, чай та кофе. Центри світової торгівлі перемістились з Венеції й Генуї спершу в Ліссабон і Севілью, а потім в Антверпен, Амстердам і Лондон. Дорогі метали надходили в Європу у великій кількості. Добуті за рахунок дарової праці індіців і негрів, вони дедалі дешевшали. В той же час промислові й сільськогосподарські товари подорожчали (в Іспанії навіть у чотири рази). В Європі виникло тоді багато мануфактурних підприємств. Значно збагатіли королі, феодала, купці, власники великих майстерень. У надрах феодального ладу Європи швидко розвивались капіталістичні відносини. Через підвищення цін на продукти і промислові вироби погіршилось становище трудящих, загострилась класова боротьба. Для місцевого населення Америки, Азії й Африки почалась тривала доба жорстокого колоніального гноблення й безжалісної експлуатації.

На завершення розповіді відзначаємо, що в наш час колоніалізм уже доживає свій вік. Більшість пригноблених народів здобули незалежність. Країнам Азії, Африки та Латинської Америки, які ще ведуть національно-визвольну боротьбу, велику допомогу подають Радянський Союз, соціалістичні держави, всі прогресивні сили світу.

Домашнє завдання — § 46 підручника до кінця.

Під час вивчення даної теми треба постійно використовувати велику карту світу. Доцільно також учням самим наносити на контурні карти шляхи плавань Васко да Гами, Колумба й Магеллана та всі названі у підручнику географічні об'єкти.

На заняттях історичного гуртка можна докладно розробити такі теми: «Розвиток техніки в Західній Європі до XV ст.», «Подорожі португальців у XV і XVI ст.», «Відкриття Америки й початок її колонізації». Матеріал для першої з цих тем можна знайти в книзі П. С. Кудрявцева та І. Я. Конфедератова «История физики и техники» (М., 1965, стор. 3 — 98), для другої і третьої — в підручнику для педінститутів «История средних веков» (М., 1964, стор. 476—494) і в «Очерках по истории географических открытий» І. П. Магідовича (М., 1967, стор. 77—309). Для третьої теми використати «Хрестоматию по физической географии» Н. А. Гвоздецького, Г. М. Ігнатьєва та Л. А. Михайлова (М., 1967, стор. 177—186).

Використання на уроках історії та в позакласній роботі найрізноманітніших методичних прийомів та засобів, а також нового яскравого фактичного матеріалу, проведення доступних шестикласникам узагальнень забезпечить успішне виконання усіх навчально-виховних завдань.

Л. П. КРУГЛІКОВ-ГРЕЧАНИЙ

М. Д. ОРЕХОВ

УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В ОРГАНАХ КОНТРОЛЮ В ПЕРШІ РОКИ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ

Автор дослідження, використавши партійні документи (VIII Всеукраїнська конференція КП(б)У, КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів, Комуністична партія України в резолюціях з'їздів і конференцій, Донецька губерньська партійна конференція КП(б)У і т. д.), матеріали про діяльність контрольних комісій і робітничо-селянських інспекцій, періодичну пресу, а також джерела Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 1, од. зб. 240, арк. 18; ф. 32, оп. 1, од. зб. 1849, арк. 4), Центрального державного архіву Жовтнєвої революції УРСР (ф. 539, оп. 2, спр. 375, арк. 2, 33, 125—129; спр. 147, арк. 133, 139) і Одеського обласного державного архіву (ф. Р-110, оп. 1, спр. 325, арк. 65), розкриває участь робітничого класу України в органах народного контролю. Партія більшовиків і В. І. Ленін завжди падалили цьому питанню великого значення. У період підготовки Жовтня боротьба більшовиків за робітничий контроль над виробництвом відіграла важливу роль у формуванні політичної армії революції. У перші роки соціалістичного будівництва робітничий контроль був одним з засобів переборення дрібнобуржуазної стихії, виховання у трудящих нового соціалістичного ставлення до праці. У ході здійснення контролю робітники набували навиків і досвіду державного управління, що надзвичайно важливо, адже «...соціалізм може скластися і зміцніти тільки тоді, коли робітничий клас навчиться управляти, коли зміцніє авторитет робітничих мас» (В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 117).

Особливе значення в історії органів контролю мають 1923—1925 рр., коли визначалися основні організаційні форми і методи їх роботи, широко втілювався в життя ленінський принцип соціалістичного контролю — народність.

Великий внесок у цю справу зробила ЦКК—РСІ України, створена у грудні 1923 р. Усі зусилля Президії ЦКК були спрямовані на зміну соціального складу апарату РСІ, на його зміцнення робітничими кадрами. Це ж питання обговорювала Президія ЦКК КП(б)У, яка вирішила ввести до складу кожного губерньського РСІ 1—2 робітників, внаслідок чого кількість їх у губерньському апараті РСІ з 1923 р. до вересня 1925 р. зросла з 21 до 29%; партійний прошарок становив 41%.

Систематичний зв'язок КК—РСІ з робітниками здійснювався головним чином через профспілки. Особливо тісні контакти між ними встановилися у питаннях про заробітну плату трудящих, ліквідацію безробіття, працевлаштування. Для їх вирішення ЦКК створила спеціальні комісії, залучивши до участі в них робітників безпосередньо з виробництва.

Уже на початку діяльності по залученню трудящих до органів контролю виникла необхідність створити на підприємствах і в установах низові ланки для сприяння РСІ. Однак, обговорюючи це питання на комісії РНК СРСР, багато представників господарських і профспілкових організацій висловилися проти низових осередків через те, що їх діяльність може принизити роль і значення фабрично-заводських комітетів та інших громадських організацій, послабити відповідальність службових осіб. 21 липня 1924 р. вийшов циркуляр ЦКК, НК РСІ СРСР та ВЦРПС «Про зв'язки фабзавкомів з органами РСІ», відповідно до якого на великих підприємствах при фабзавкомах створювалися комісії по виробництву, торгівлі й побуту. Вони за дорученням РСІ проводили обслідування виробничо-господарської та управлінської діяльності підприємств, торгівлі у робітничих кооперативах, допомагали трудящим у забезпеченні житлом. Значно зросла роль профспілок, зміцнилися їх зв'язки з органами контролю.

Про діяльність комісій фабзавкоми періодично звітували перед РСІ. Але деякі представники професійних організацій безвідповідально ставилися до своїх обов'язків. З іншого боку, окремі губерньські КК—РСІ не виявляли бажання встановлювати систематичні зв'язки з фабзавкомами.

Виробничі та економічні комісії, які займалися раціоналізацією виробництва та зниженням собівартості продукції, діставали всляку допомогу від ЦКК—РСІ. Майже всіма губерньськими КК—РСІ України влітку 1924 р. було проведено перевірку роботи комісій, установлено їх місце і роль на підприємствах, вивчено шляхи й засоби підвищення ефективності їх пропозицій тощо. На окремих підприємствах працівники

РСІ брали участь у засіданнях комісій, виступали з інструктивними доповідями, давали поради щодо підвищення продуктивності праці, кваліфікації робітників і т. д. Висновки і пропозиції РСІ заслуховувались й обговорювались під час нарад адміністративно-технічного персоналу заводів і фабрик. Внаслідок впровадження у життя цих пропозицій, активізації роботи виробничих і економічних комісій продуктивність праці на підприємствах у квітні 1925 р. порівняно з жовтнем 1924 р. зросла на 38%.

Працівники КК-РСІ систематично звітували перед трудящими про свою діяльність, знайомили їх з завданнями і методами роботи органів контролю. Широкого застосування знайшла форма зв'язку останніх з профспілками через прикріплення до виробничих комісій інспекторів РСІ, які перевіряли виконання господарськими органами внесених пропозицій.

ЦКК уважно стежила за розгортанням співробітництва РСІ з профспілками, закріплюючи своєчасно те, що виправдало себе на практиці, спрямовуючи розвиток цих зв'язків з урахуванням нових обставин і завдань соціалістичного будівництва. ЦКК рішуче виступала проти викривлень окремих губернських КК-РСІ, засудивши їх схильність до адміністрування й керівництва профспілками. Організаційна нарада IV пленуму ЦКК КП(б)У (травень 1925 р.) також підкреслила, що оточення КК-РСІ ні в якому разі не повинні брати на себе функції безпосереднього керівництва комісіями фабзавкомів, а лише допомагати у їх роботі.

1925 р. ЦКК-РСІ УРСР вивчила діяльність 36 виробничих комісій великих підприємств. Матеріали і висновки було представлено в Політбюро ЦК КП України, на основі чого Секретаріат ЦК ухвалив посилити керівництво комісіями з боку профспілкових і партійних органів, широко висвітлювати в пресі їх діяльність.

Участь робітничого класу в роботі органів контролю здійснювалась також і через секції РСІ у міських Радах, куди входили не лише члени міськради, але й делеговані громадськими організаціями представники фабрик і заводів. Секції працювали за планом, виробленим у відповідності з завданнями і методами роботи органів КК-РСІ. Робітники, що входили до них подавали допомогу РСІ у поліпшенні державного апарату, вели непримиренну боротьбу з тяганиною, бюрократизмом, безгосподарністю. Таким чином, в умовах непу значення діяльності трудящих у секціях РСІ при міськрадах полягало у правильному проведенні класової політики на місцях.

Однією з найважливіших умов перетворення у життя ленінського принципу народності контролю був тісний зв'язок ЦКК-РСІ з пресою і робітничо-селянськими кореспондентами, які під час гострої класової боротьби у роки непу йшли в перших рядах борців за соціалізм. Вони розкривали хиби у роботі державного апарату, активно виступали за додержання соціалістичної законності, викривали бюрократизм, подаючи велику допомогу органам контролю. КК-РСІ швидко реагували на виступи робкорів і притягували до суворої партійної й адміністративно-судової відповідальності тих, хто своєю поведінкою підривав довіря трудящих до політики партії. Ні одне зауваження щодо революційної законності не випадало з поля зору ЦКК-РСІ, яка уважно стежила за своєчасним розглядом дописів робкорів і суворо карала за зволікання. Місцеві органи контролю одержали спеціальну директиву про захист робітників від переслідувань класово-ворожих елементів.

ЦКК-РСІ УРСР і її місцеві органи часто проводили спеціальні наради з редакціями газет і робітськими. Заходи щодо розвитку контролю широко висвітлювались у пресі, де, наприклад, за квітень 1924 р.—серпень 1925 р. було надруковано 159 статей і 420 заміток.

Природно, що вказані форми не вичерпують всієї багатогранності зв'язків трудящих з органами контролю. Робітничі представники, які брали участь у цій діяльності, політично загартовувались, що сприяло утвердженню керівної ролі робітничого класу в Радянській державі, зміцненню довіря до нього з боку селянства, ліквідації залишків бюрократизму, зволікання, безгосподарності, порушення соціалістичної законності.

Г. Ф. ЛЕНЧИК

ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ БІЛЬШОВИКІВ У ПРОФСПІЛКАХ УКРАЇНИ В 1918—1920 рр.

Важливою ланкою різноманітної діяльності КП(б)У в роки громадянської війни було завоювання на свій бік профспілок і звільнення їх від меншовицько-есерівського впливу. Це питання автор досліджує на основі праць В. І. Леніна¹, партійних документів, монографій з історії громадянської війни на Україні, періодичної преси

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 56—62, 65—73, 74—91, 136—143, 406—415; т. 27, стор. 173—188; т. 28, стор. 348—350, 377—392; т. 31, стор. 1—93.

того часу², а також матеріалів ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 8, од. зб. 19, 180; оп. 12, од. зб. 681, 691), ПА ІПП ЦК КП України (ф. 1, оп. 2, од. зб. 16; ф. 1, оп. 1—3, од. зб. 15; ф. 5, оп. 5—1, од. зб. 223), партархівів, Харківського (ф. 10, оп. 1, од. зб. 280, 336, 357), Дніпропетровського (ф. 24, оп. 1, од. зб. 253, 254, 256, 259, 260, 416) збомків КП України; ЦДАЖР УРСР (ф. 28, оп. 1, спр. 115; ф. 2602, оп. 1, спр. 6, 42, 50; ф. 2605, оп. 1, спр. 2, 9, 24, 34, 44), ряду обласних державних архівів.

У період іноземної інтервенції та громадянської війни на Україні у встановленні та зміцненні Радянської влади, підготовці й проведенні перших соціалістичних перетворень велике значення мали профспілки, які брали активну участь в організації управління націоналізованими підприємствами, запровадженні робітничого контролю, відбудові народного господарства і т. д. Діяльність профспілок та інших масових організацій трудящих вела до успіхів там, де вони перебували під впливом партії більшовиків.

У період панування на Україні внутрішньої та зовнішньої контрреволюції підприємці повели активний наступ на права трудящих. Одночасно, намагаючись підкорити трудящих своєму впливові, піднімали голову меншовики, есери, буржуазні націоналісти. Шлях до цієї мети вони вбачали у зміцненні своїх позицій у місцевих профспілкових осередках. Вплив угодівців значно посилювався у центральному органі пролетарських організацій — Уцентропрофі й більшості місцевих профспілок, що призвело до значного послаблення їх діяльності у боротьбі з інтервентами і внутрішньою контрреволюцією за владу Рад.

Перед Комуністичною партією України постало важливе й невідкладне завдання — визволити масові організації трудящих з-під впливу антимарксистських елементів і угодовської ідеології. Велике значення в більшовизації трудящих мала боротьба КП(б)У проти меншовицької теорії «нейтральності» профспілок. Спираючись на ленінські вказівки, більшовики пояснювали широким масам, що проповідь «нейтральності» є лицемірним прикриттям контрреволюційності. У пролетаріаті у його організацій не може бути протилежних Радянській владі інтересів, тому необхідно продовжувати боротьбу до повного вигнання інтервентів і розгрому контрреволюції.

Антинародну теорію «нейтральності» було піддано різкій критичній на I Всеукраїнському з'їзді профспілок (квітень—травень 1919 р.) у доповіді С. В. Косіора «Про роль і завдання профспілок» і виступах більшовиків Б. Козелєва, Л. Полонської та ін.

У більшовицьких газетах «Большевик», «Донецкий пролетарий», «Звезда» тощо було введено рубрику «Профспілкове життя», де висвітлювалась діяльність професійних організацій і зрадницька роль меншовиків та есерів у них. Комуністи поширювали свої ідеї в профспілках, серед трудящих мас. З цією метою широко використовувались профзбори, конференції, з'їзди. У низових організаціях створювалися партійні фракції або ж первинні осередки, а при ЦК КП(б)У й губкомах — профвідділи. Меншовицькі органи управління (Уцентропроф, Південпроф) розпускалися. Українські профспілки проводили свою роботу спільно з всеросійськими під керівництвом більшовицької ВЦРПС, яка на початку травня 1919 р. створила на Україні Бюро Півдня Росії ВЦРПС. Профспілкові органи управління зміцнювались досвідченими керівними кадрами. Численні дрібні організації було об'єднано в 24 великі виробничі спілки. Кількість їх членів на грудень 1920 р. зросла у 2,5 раза порівняно з травнем 1918 р. і становила 1 млн. 100 тис. чоловік, зокрема профспілка залізничників нараховувала 146 тис. членів, гірничих робітників — 139 тис., металістів — понад 100 тис., цукровиків — 56 тис. і т. д.

Успіх у більшовизації профспілок був наслідком організаційного зміцнення КП(б)У, а також зростання свідомості трудящих, які зрозуміли зрадницьку суть меншовицько-есерівських лідерів.

Боротьба більшовиків з усіма буржуазними й дрібнобуржуазними контрреволюційними партіями за оволодіння профспілками була впертою й важкою і завершилась перемогою Комуністичної партії України. Це стало можливим завдяки величезній допомозі ВЦРПС, ЦК РКП(б) і постійній турботі В. І. Леніна про долю революції на Україні.

Вивчення й узагальнення досвіду Комуністичної партії у справі визволення профспілок з-під впливу реакції і перетворення їх в свою опору, вірних помічників у проведенні її політики має велике значення й для братніх партій на сучасному етапі.

² Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1964; Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.), К., 1967; М. С. Гольнев. Утворення Комуністичної партії України (До 40-річчя I з'їзду КП України), К., 1958; М. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, К., 1951: та ін.

В. В. ДЕЛЕГАН

КОМУНІСТИЧНИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ НА ЗАКАРПАТТІ В 1924—1929 рр.

Керований комуністами революційний молодіжний рух як складова частина вивольної боротьби трудящих Закарпаття досі не був предметом спеціального дослідження.

Працюючи над темою, автор використав опубліковані документи, періодичну пресу, статистичні видання, праці з історії революційного руху на Закарпатті, джерела Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 6, оп. 1, од. зб. 48, 241; ф. 7, оп. 1, од. зб. 66, 306, 321), Архіву Інституту історії КП Чехословаччини в Празі (ф. 75, оп. 1, од. зб. 36, 39, 91, 360, 471); Закарпатського обласного державного архіву в Береговому (ф. 13, оп. 1, спр. 1792; ф. 16, оп. 1, спр. 427, 506; ф. 22, оп. 1, спр. 155; ф. 29, оп. 3, спр. 321, 322, 324, 328—333, 357, 418, 419, 421, 424, 533, 635; ф. 63, оп. 1, спр. 571, 631) та його філіалу в Мукачевому (ф. 92, оп. 1, спр. 269, 521, 544, 698, 927).

Вивчення документальних матеріалів дало можливість зробити висновок, що соціально-економічне становище трудящої молоді в умовах тимчасової стабілізації капіталізму дедалі більше погіршувалося. Чеська буржуазія посилюла колонізаторську політику, перетворюючи Закарпаття в сировинний придаток до промислової Чехії і в джерело дешевої робочої сили. На 35—60% нижча, ніж у дорослих, заробітна плата молоді урізувалася ще на чверть порівняно з чеськими землями. Внаслідок важкого матеріального становища та денационалізаторської політики властей 40% дітей шкільного віку не мали змоги відвідувати школи. Більшість землеробської молоді краю (за даними 1928 р.) була неписьменною. Від нестерпних умов праці та під впливом боротьби дорослих пролетарів і всієї атмосфери революційного руху в закарпатської молоді порівняно швидко зростала класова свідомість, збільшувалася і кількість конфліктів між молодими робітниками та буржуазією.

Великий успіх прогресивних сил у парламентських виборах 16 березня 1924 р. привернув до Закарпаття увагу міжнародного революційного руху. Результати виборів з точки зору участі в них молоді аналізувалися на IV конгресі КІМу. Закарпатська комуністична молодіжна організація, заборонена 28 вересня 1922 р., тільки починала відновлювати свою напівлегальну діяльність. У лютому 1924 р. на Закарпатті було всього 5 молодіжних секцій. Найактивніші з них — ужгородська та мукачівська — налічували, відповідно, 80 і 70 членів. Проте вже на початку липня у першій було 250 членів.

Готуючись до нових класових битв, робітнича молодь повинна була зміцнювати свою організацію, боротися за єдність усієї трудящої молоді. Перед комсомолом, як і перед партією, стояло завдання творчого засвоєння досвіду більшовицької партії, Ленінського комсомолу. Початком більшовизації чехословацького комуністичного руху молоді прийнято вважати IV з'їзд комсомолу Чехії (листопад 1924 р.). Проте молоді комуністи Закарпаття і Словаччини вже на конференції в Кошицях 3 серпня 1924 р. усвідомили, що залучити робітничу і селянську молодь на свій бік можна лише в разі, якщо стати на шлях більшовизації. Головними питаннями закарпатської крайової конференції комуністичної молоді (Мукачеве, 12 жовтня 1924 р.) були більшовизація і реорганізація форм роботи по осередках. Активісти із Севлюша, Берегового та інших міст і сіл розповідали про труднощі в роботі і перші успіхи. Конференція одностайно схвалила рішення V конгресу Комінтерну та IV конгресу КІМу й накреслила конкретні заходи по більшовизації молодіжного руху на Закарпатті.

Запровадження в життя рішень про більшовизацію дало новий поштовх для розвитку революційної боротьби закарпатської молоді. Внаслідок подвійного гніту — соціального й національного, в результаті особливостей історичного розвитку (участь трудящих в Угорській пролетарській революції 1919 р. та боротьбі 1920—1922 рр.) вплив буржуазно-демократичних ілюзій на комуністичний рух на Закарпатті, як і в Словаччині, був слабшим, ніж на чеських землях, і більшовизація проходила швидше.

У 1926—1928 рр. посилюлась увага до теоретичної підготовки кадрів. Досить широко розповсюджувалися нелегальні комуністичні видання, зокрема праці В. І. Леніна. Майже щорічно проводились дні вшанування пам'яті вождя світового пролетаріату. ЦК комуністичної молоді Чехословаччини направив для допомоги закарпатській молоді талановитих організаторів: Е. Кліму, Л. Черняка та ін.

Як один з важливих засобів піднесення класової свідомості комсомол дедалі більше використовував боротьбу за економічні інтереси молоді. На мітингах у Мукачевому, Береговому та інших місцях ставилися вимоги припинити переслідування робітничої молоді, дотримуватись 8-годинного робочого дня, давати молоді 4-тижневу сплачувану відпустку тощо. Починаючи з грудня 1924 р., молодь брала участь у демонстраціях проти безробіття, проти звільнення робітників, обмеження виробництва й подовження робочого дня. Як найбільш визискувана частина трудящих

молодь нерідко стояла в перших рядах страйкуючих (так було, наприклад, на будівництві залізниці у В. Бичкові). Значну роботу по організації економічної боротьби ремісничих учнів і захисту їх трудових та політичних прав проводили комітети по охороні молоді.

Відповідно до рішення антимілітаристської комісії IV конгресу КІМу, яка підкреслювала особливості роботи серед солдатів національних меншостей (зокрема в Чехословаччині), була посилена діяльність і в цій галузі. Дані про новобранців—членів спілки комуністичної молоді або просто активістів—збиралися у Празі, звідки надсилалися місцевим організаціям, щоб допомогти створити комуністичні осередки у військових частинах. Бесіди з мобілізованими молодими трудівниками проводилися, наприклад, в Ужгородському робітничому будинку, де призовникам роздавали листівки і брошури, найбільш перевірених учили створювати в армії нелегальні «десятки». Внаслідок активної агітації під час передвиборних кампаній майже 80% військовослужбовців віддавали свої голоси за комуністів. Так поступово долався один з пережитків соціал-демократизму—відмова від роботи в армії. Антимілітаристська діяльність патріотів викликала те, що місцевих новобранців відсилали на службу в чеські землі, бо на Закарпатті вони, мовляв, дуже піддаються комуністичній агітації.

Для поширення впливу на трудящі маси партія і комсомол використовували культурно-спортивні заходи. Активно в цьому відношенні діяли чопська та берегівська організації Пролеткульту, робітничий оркестр в Ужгороді тощо.

Комуністи високо оцінювали роботу молодіжних організацій під час виборів. Газета «Карпатська правда», орган Закарпатського крайкому КПЧ, підсумовуючи результати парламентських виборів 1925 р., зазначала, що трудова молодь напружувала всі сили для перемоги Комуністичної партії.

Яскравою сторінкою в історію закарпатського комсомолу ввійшли його зв'язки з комсомольцями Радянської країни. Влітку 1925 р. почалося шефство киянських комсомольців над своїми закарпатськими братами. Того ж року закарпатці одержали почесний подарунок—Червоний прапор від московської організації ВЛКСМ. Молодь Закарпаття листувалася з радянськими піонерами і комсомольцями, писала їм про безправне становище і боротьбу трудящих краю, захоплювалась успіхами СРСР, висловлювала свою мрію про возз'єднання з Радянською Батьківщиною. Закарпатські комсомольці одержували з Країни Рад молодіжні газети, журнали, книги, і це допомагало їм у роботі.

Великий вклад у справу інтернаціонального виховання трудящих та зміцнення зв'язків з радянським народом зробила місцева комуністична преса. У листопаді 1925 р. почалось видання спеціального випуску крайкому КПЧ для молоді, а з грудня 1926 р.—газети «Працююча молодь», органу крайової організації комуністичної молоді. Газета інформувала про побут і навчання радянської молоді та про злиденне життя молодих робітників та селян у Чехословаччині, зокрема на Закарпатті.

Трудяща молодь краю, що оволодівала всіма формами класової боротьби, висунула із свого середовища чимало відданих і досвідчених партійних працівників. У досліджувані роки на Закарпатті міцнів організаторський талант Е. Кліми, введено в молодіжний і партійний рух О. Борканюк, у повсякденній роботі набували досвіду І. Еберт, М. Мацканюк та ін.

Жорстокі переслідування й репресії з боку буржуазних властей, а також деякі внутрішні причини (зокрема прояви сектантства в діяльності) не дали закарпатським комсомольським організаціям стати масовими. Проте їх ідейно-організаційний вплив на трудову молодь був значно більшим, ніж їх чисельність.

І. І. ПЕЧЕРНЦЯ

БОРЬБА БІЛЬШОВИКІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ЗА ЗГУРТУВАННЯ БІДНЯЦЬКО-СЕРЕДНЯЦЬКИХ МАС (1918—1920 рр.)

Діяльність партії, спрямовану на зміцнення союзу робітничого класу і селянства, на згуртування бідняцько-середняцьких мас півдня України і боротьбу з контрреволюцією та іноземною інтервенцією автор аналізує на основі опублікованих історичних досліджень, збірників документів, матеріалів ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 4, од. зб. 11; оп. 5, од. зб. 223; оп. 7, од. зб. 74), ПА ІП ЦК КП України (ф. 29, оп. 1, од. зб. 1, 11, 12, 13, 14, 31, 48, 55, 56; ф. 59, оп. 2, од. зб. 41, 68, 101, 191, 330), ЦДАЖР СРСР (ф. 30, оп. 2, од. зб. 413, 804), ЦДАЖР УРСР (ф. Р-5, оп. 1, од. зб. 18, 19, 59, 206, 207, 211, 241, 252, 306, 822; ф. 1738, оп. 2,

од. зб. 16, 17, 20) та періодичної преси (журналу «Літопис революції», № 4, 1924 р., № 5–6, 1929 р., газет — «Трудовая газета» за 1918 р., «Советская власть» за 1919 р., «Большевик», «Більшовик», «Известия Одесского губернского Революционного комитета» за 1920 р.).

За останні роки на Україні опубліковано кілька монографій та статей на тему союзу робітничого класу і селянства в досліджуваний період. Проте вирішення цього питання на півдні України недостатньо висвітлено в історичній літературі.

Слід зазначити, що перший період Радянської влади на півдні України тривав всього кілька місяців — з середини січня до другої половини березня 1918 р., коли ці райони були окуповані австро-німецькими загарбниками. За цей короткий відрізок часу більшовицькі організації провели велику роботу по зміцненню фундаменту Радянської влади на селі. Важливим кроком було проведення в життя ленінського декрету про землю. У лютому — березні 1918 р. селянство півдня України одержало 6 млн. десятин землі, в 2,7 раза більше, ніж площа надільної землі, якою воно користувалося до революції. В села надсилались робітничі загони, які, допомагаючи бідноті у боротьбі з куркульством, вели заготівлю продовольства для постачання промислових центрів країни. Велике значення мав той факт, що частина заготовленого хліба передавалась сільській бідноті. В свою чергу, трудяще селянство півдня подало робітничому класу значну допомогу в боротьбі з продовольчою кризою. Тільки в лютому 1918 р. селяни Херсонської губернії відправили для робітників Москви 120 вагонів хліба.

На початку 1918 р. над Україною нависла загроза окупації німецько-австрійськими військами. Робітники і селяни Радянської України під керівництвом більшовицької партії піднялися на захист завоювань Жовтня. 24 лютого 1918 р. Миколаївська Рада робітничих і військових депутатів у відповідь на декрет Ради Народних Комісарів РРФСР від 21 лютого 1918 р. «Соціалістична вітчизна в небезпеці!» прийняла рішення формувати добровольчі загони. Президія Одеської Ради 28 лютого затвердила невідкладні заходи в справі широкої агітації за вступ до Червоної Армії. Більшовики Миколаєва і Херсона направили своїх представників у села, де вони проводили роботу по створенню добровольчих загонів Червоної Армії.

Робітники і селяни палко відгукнулися на заклик більшовиків. На 3 квітня 1918 р. лише в Херсонській губернії 5 тис. чоловік записалися добровольцями до лав Червоної Армії.

Незважаючи на героїчну боротьбу робітників та селян, ціною великих втрат військам інтервентів вдалось захопити майже всю територію Радянської України. В обозі окупантів повернулась Центральна рада, яка, підло зрадивши народ, намагалась за допомогою іноземних багнетів придушити революційний рух. Але трудящі України не схилили голову перед ворогом. Проти австро-німецької окупації піднімається хвиля народної боротьби. Яскравими сторінками її літопису є збройні повстання в Херсоні (20 березня — 5 квітня) і Миколаєві (22—26 березня 1918 р.), які завдали серйозних ударів по окупаційних військах. Вони послужили сигналом для розгортання партизанської боротьби проти окупантів. 6 квітня 1918 р. у повідомленні штабу Головнокомандуючого Радянськими військами на Україні про хід бойових операцій проти інтервентів зазначалось, що селянські виступи охопили всю Херсонську губернію.

Під керівництвом Одеського підпільного губкому партії в ряді міст були створені військово-революційні комітети, які провадили роботу по підготовці збройного повстання. В селах також виникли ревкоми, які здійснювали керівництво партизанським рухом.

Вигнання німецьких загарбників з території України дозволило приступити до розгортання радянського будівництва. Важливе значення на цьому етапі мав III з'їзд КП(б)У. Виконуючи його рішення, більшовики півдня зосередили увагу на земельному питанні. В усіх волостях були створені спеціальні комісії, які в короткий строк розділили землю між селянами. Лише селяни Херсонського повіту одержали 626 787 десятин, що складало 81% придатної до використання землі повіту. А всього по Херсонській губернії підлягало розподілу 2 747 940 десятин поміщицьких і церковних угідь. Основним напрямком у роботі партії на селі була вказівка з'їзду про зміцнення союзу з середняком і нещадну боротьбу з куркулем. Правильне проведення цієї політики відіграло важливу роль у зміцненні союзу робітничого класу з трудящим селянством. Газета «Херсонская правда» від 23 квітня 1919 р. відмічала, що селянство подає активну допомогу в будівництві Радянської влади. «Воно відразу надіслало і надсилає своїх кращих синів у ряди Червоної Армії, жертвує продукти для синів захисту пролетарської революції».

В травні 1919 р. під час проведення на півдні Тисяч допомоги Червоній Армії по Херсонській губернії від кожної волості в середньому надійшло для потреб Червоної Армії по 2100 пудів борошна, 150 пудів крупи, 305 пудів сала і масла, 290 пудів м'яса. Значно поліпшилося продовольче становище в містах. З Одеси повідомляли, що з Херсона доставлено 4000 пудів пшениці, з Голти — печений хліб,

з Вознесенська — 355 голів рогатої худоби, з станції Попелюхи — 4000 пудів дров.

Більшовицькі організації південних губерній приділяли постійну увагу правильній організації товарообміну між містом і селом. Газета «Советская власть» повідомляла, що тільки за перші дні червня в Одесу прибуло 1340 пудів борошна, 475 пудів риби, 2385 пудів картоплі. За цей же час з Одеси в села було відправлено 14 000 пудів солі, 1000 пудів цукру, тільки в Ананітський повіт — 2000 штук кіс, 400 сінокосарок, 78 пудів мідного купоросу, 2300 аршин мануфактури. Така ж кількість товарів надійшла у Вознесенськ і Очаків. Цим не вичерпувалась допомога селу. Було вжито термінових заходів щодо забезпечення його насінням та сільсько-господарським інвентарем. Враховуючи гостру потребу селян у посівному матеріалі, було дано вказівку всім волвиконкомом терміново приступити до його обліку. Всі лишки вимагались направити на зсипні пункти для відправки їх у ті райони, де відчувалася гостра нестача насіння.

В зв'язку з тим, що повітові земельні відділи не мали можливості забезпечити потреби села в сільськогосподарських знаряддях, губвиконком прийняв рішення створити прокатні станції. До весни 1920 р. у Миколаївській області було організовано 385, а в Одеській — 354 прокатних станцій.

Коли над молодістю Країною Рад нависла загроза денікінської навали, більшовики Одеси, Миколаєва, Херсона провели велику роботу по мобілізації робітників і селян на боротьбу з білогвардійщиною. Надіслані в села агітатори закликали до відсічі ворогу. В багатьох селах під їх керівництвом були створені селянські полки. 17 червня 1919 р. 350 бійців полку, сформованого з селян Краснопільської волості Одеського повіту, відбуло на денікінський фронт. Велику роботу по створенню селянських загонів провадив на Херсонщині робітник-більшовик П. І. Таран. До літа 1919 р. ці загони були об'єднані в 1-й Дніпровський радянський селянський полк ім. В. І. Леніна, який пройшов славний бойовий шлях. Робітничий клас півдня України своїм особистим прикладом запалював селянство на боротьбу з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією.

Коли південь України був тимчасово захоплений денікінською армією, більшовицькі організації розгорнули і очолили підпільну боротьбу, яка значною мірою сприяла успішним операціям Червоної Армії по визволенню цієї території від білогвардійців.

Однак мирний перепочинок був нетривалий. Використавши буржуазно-поміщицьку Польщу і сили внутрішньої контрреволюції на чолі з Врангелем, держави Антанти вчинили ще одну спробу задавити Радянську країну. Знову робітники і селяни півдня України під керівництвом комуністів піднялися на боротьбу. Одеський губком партії і губвиконком звернулися до трудящих з відозвою «Всі на допомогу фронтові!», в якій закликали робітників і селян напружити всі сили, мобілізувати матеріальні ресурси для відсічі ворогу. 9 травня 1920 р. відбулися загальноміські збори комуністів і комсомольців міста Миколаєва, де була прийнята постанова про мобілізацію членів партії на фронт та посилення агітації серед трудящих. 6 червня Миколаївська організація КП(б)У відправила на польський фронт 185 членів партії, а до 10 червня — 250. Того ж місяця з Одеси було послано в армію 166 комуністів.

Так у жорсткій боротьбі з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією пере-вірялась міцність союзу робітничого класу і селянства, яке на ділі доводило свою відданість Радянській владі.

Активна допомога трудівників міста й села Червоній Армії сприяла швидкій перемозі над панською Польщею і Врангелем. Радянська Україна була повністю визволена від білогвардійців і приступила до мирного будівництва. Основу успіхів у боротьбі з ворогами революції становив викуваний більшовиками непорушний союз робітничого класу і трудящего селянства.

Наш календар

ДО 50-РІЧЧЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО СТРАЙКУ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ

Минуло 50 років з часу всеукраїнського залізничного страйку — одного з найбільш масового виступу робітничого класу України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини. Причиною цього страйку, очоленого Комуністичною партією, було нестерпне економічне і політичне становище залізничного заводу робітничого класу. Комуністи глибоко розуміли величезну роль залізничного транспорту в умовах окупації України. Вони вважали, що всеукраїнський страйк залізничників припинить транспортування ворожих військ і вивіз хліба та інших продуктів з України. Крім того, страйк залізничників розглядався як початок нового, більш високого етапу визвольної боротьби трудящих України.

Страйк розпочався на залізничних вузлах тієї дороги, якою інтервенти вивозили награвовані багатства. Вранці 15 липня застрайкували залізничники Коростеня, Сарн, Здолбунова. За ними 16 липня припинили роботу 5 тис. робітників і службовців залізничних майстерень ст. Одеса-товарна, робітники і службовці Київських залізничних майстерень і залізничного вузла; 17 липня страйк поширився на залізницю Полісся, 19 липня — на Московсько-Києво-Воронезьку залізницю, того ж дня застрайкував Конотопський вузол, 20-го — Полтавський, а також Катерининська залізниця. 20—22 липня включилися у страйк робітники Харківського залізничного вузла, у ніч на 23 припинила роботу Північно-Донецька залізниця.

За короткий час страйк охопив усі залізниці, у якому взяли участь понад 200 тис. робітників і службовців України. Керівництво здійснювали страйкові комітети, здебільшого очолювані більшовиками. Так, комуністи Коростеня ще у червні 1918 р. створили революційний страйковий підпільний комітет з п'яти чоловік. Це — токарь депо М. І. Мельник, черговий по станції Л. М. Табукашвілі, помічник машиніста О. Я. Горбатюк, О. В. Конончук, Т. С. Давидюк. 25 червня комітет провів нараду робітників і службовців залізничного вузла, учасники якої висловили незламну волю до боротьби проти окупантів і гетьманців. Страйковий комітет, керований більшовиками, виконуючи одночасно функції і ревкому, впроваджував в життя постанови наради про страйк. 15 липня зранку в Коростені відбулися загальні збори робітників вузла, які постановили оголосити страйк і поставили такі вимоги: 1) визнання статуту професійної спілки робітників і службовців-залізничників; 2) видання закону про 6- і 8-годинний робочий день; 3) поліпшення матеріального становища залізничників, виплата їм утримання до 1 липня 1918 р.; 4) недоторканність виборних осіб; 5) до роботи приступити тільки після задоволення усіх вимог¹.

Подібні вимоги висунули й інші залізничники України. Незначні відмінності зумовлювались особливостями місцевих умов праці і боротьби. Вимоги страйкуючих спрямовувались на відновлення прав, завойованих робітничим класом у Великій Жовтневій соціалістичній революції, проти репресій і утисків гетьманського уряду та насильницько-грабіжницької політики на Україні німецько-австрійського імперіалізму. Отже, в своїй основі страйк був політичним, хоч мав на меті задовольнити певні економічні вимоги залізничників.

У зв'язку з наростанням страйку і перетворенням його у всеукраїнський виникла необхідність створити Центральний страйковий комітет, функції якого взяли на себе страйкові комітети Київського залізничного вузла та головний страйковий комітет Південно-Західної залізниці. Але меншовики та есери, які засіли в останньому, намагалися виконувати роль посередника, а не керівника.

Політична спрямованість і організованість страйку можливі були лише в результаті політичної роботи підпільних партійних організацій, які створювали на залізницях страйкомі, а подекуди навіть по два: один — легальний, часто з безпартійних робітників, другий — підпільний, де переважали більшовики. У деяких місцях страйками керували підпільні ревкоми. Форма керівництва залежала від конкретних умов розвитку страйку в різних районах України.

Перед величезною партійною організацією великих робітничих центрів і залізничних вузлів. У Харкові роботою залізничників керував Івано-Холодногірський райком партії. Серед

¹ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 1, од. зб. 154, арк. 69.

залізничників тоді працювали комуністи В. М. Гудков, І. Я. Грязев, М. М. Кабаненко, С. І. Лебедев, В. Р. Моргунов, М. О. Петрикеев, М. Є. Пустогар, Б. В. Кубасов та ін. В Катеринославському залізничному партійному комітеті активно працювали І. К. Амосов, С. М. Таранущенко, Апокін, Борисов; пізніше до його складу ввійшли надіслані ЦК КП(б)У Д. К. Годін і Ф. Орделянц². Значну роль у керівництві страйком Амур-Нижньодніпровського залізничного вузла відіграли: П. П. Воронцов, І. М. Захарченко, Д. З. Лебідь, С. М. Таранущенко та багато інших більшовиків цієї міцної партійної організації. На ст. Гришине в склад страйкому були обрані: Баканін, Матковський, Шаманов, Лобанов.

На залізничному вузлі Жмеринка з початком страйку було обрано перший легальний страйковий комітет на чолі з Белінським. Коли окупаційна влада арештувала його, було створено новий на чолі з Маніловським. Під керівництвом страйкому діяла диверсійна група в складі Д. Тимощука, В. Кобилянського, Г. Поповського, М. Онищука³.

В Одесі серед залізничного пролетаріату працювало близько 50 більшовиків. У Києві в міській партійній організації виділено було залізничний райком.

Після арешту окупантами страйкового комітету у Коростені, очолюваного М. І. Мельником, розгорнув роботу новий комітет у складі Бойка, Давидюка, Гончара, Шевелюка, Конончука, Якубовського та ін.⁴

Члени Ровенського підпільного ревкому Д. Пилипчук, М. Горев та ін. готували страйк у Сарнах і Здолбуві. На ст. Сарни вранці 15 липня на зборах, де було присутніх понад 1 тис. робітників, створили страйковий комітет (Антипов, Афанасьєв, Абрамович, Заболотний, Садовський). Коли його окупанти арештували, було створено новий страйком на чолі з Х. Сулімою⁵.

Щоб регулярно інформувати трудящих про хід страйку, Київський, Харківський, Полтавський, Одеський, Катеринославський страйкові комітети випускали спеціальні бюлетені.

Для посилення керівництва боротьбою залізничників ЦК КП(б)У скликав 19 липня 1918 р. у Москві нараду активних партійних і профспілкових працівників залізничного транспорту, евакуйованих з України, в якій взяли участь 36 чоловік. Серед учасників наради були Чухальдін, Жарко, Тихонов, Мизікевич, Ігнатенко, Ананьєв, Славгородський та інші⁶. Крім того, на нараді були представники Вікжедора. Голова Центрального військово-революційного комітету А. С. Бубнов у своїй доповіді докладно проаналізував розгортання залізничного страйку на Україні і сформулював основні шляхи використання революційного розмаху страйку для підготовки і проведення збройного повстання. Після обговорення доповіді нарада одноголосно ухвалила обрати Тимчасове організаційне бюро залізничників при ЦК КП(б)У, яке мало розгорнути роботу серед трудящих залізничного транспорту України. До його складу увійшли: А. Близниченко (голова), Ф. Ачканов, Л. Кропачов, П. Карпенко, І. Добровольський⁷.

Тимчасове організаційне бюро залізничників працювало на правах відділу ЦК КП(б)У. Воно мало безпосередній зв'язок з ЦК РКП(б), РНК РРФСР і ЦК КП(б)У і здійснювало керівництво страйком⁸. Було встановлено контакти з великими залізничними вузлами, подавалась допомога страйковим комітетам літературою, грошми, а основне — досвідченими працівниками. За рішенням цього бюро від 21 липня 1918 р. на залізницях України створювались організації двох типів: партійні і загальнореволюційні. Останні об'єднували ті організації, які твердо стояли на платформі Радянської влади. Вони створювались за виробничо-територіальним принципом⁹.

Для поліпшення роботи підпільних партійних організацій на залізничному транспорті і керівництва страйком на Україну в липні і на початку серпня прибули партійні працівники. З першою групою до Харкова виїхав телеграфіст Шевченко, на ст. Крюків — Селесенко. Крім того, були послані працівники на ст. Олександрівськ, Готня, Основа, Лиман та ін.¹⁰. З іншою групою на Південну дорогу були направлені тт. Давиденко, Соколов, Поливанов, у Київ — М. С. Патлах, Крюків — Морозов, Одесу — Ф. П. Ачканов¹¹, у Луцьк — Сомов¹².

З метою посилення зв'язку і керівництва страйком Тимчасове організаційне

² Д. Годін. Тисяча дев'яност вісімнадцятий. — Борці за Жовтень розповідають. Збірка спогадів, Дніпропетровськ, 1957, стор. 349.

³ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 16, оп. 1, од. зб. 85, арк. 5.

⁴ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 1, од. зб. 149, арк. 3.

⁵ «Червоний прапор» (Ровно), 21 лютого 1967 р.

⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 4, арк. 1.

⁷ Там же, арк. 23.

⁸ Там же.

⁹ Там же, арк. 12.

¹⁰ Там же, арк. 16, 19.

¹¹ Там же, арк. 16.

¹² Там же, арк. 19.

залізничне бюро перемістилося з Москви в Орел. Для забезпечення переправи на Україну через кордон партійних і радянських працівників з літературою, грішми у прикордонні місця виїздили представники: на ст. Льгов — Карпова, Курськ — Скороход, Брянськ — Куценко¹³. Для транспортування літератури з ст. Беленихіно і Льгов на Україну відряджено було т. Горобця¹⁴.

Комуністи роз'яснювали залізничникам, що вирішальною формою боротьби, за допомогою якої український народ може визволитися від ярма окупантів і гетьманщини, встановити своє політичне панування над буржуазією, є збройна боротьба. У відозвах ЦК КП(б)У і Тимчасового організаційного залізничного бюро «До залізничників» пояснювалося, що «знищити панування найсильнішого імперіалізму одним тільки страйком, хоча б навіть залізничників, — неможливо. Одним ударом, непогодженим з ударами всього пролетаріату Росії й України, незв'язаним з повстанням селянства, неможливо повалити німецький імперіалізм»¹⁵. Тому більшовики, члени страйкових комітетів, повели агітацію, щоб завоювати на бік страйкуючих увесь робітничий клас і селянство України. З цією метою велась агітація серед робітників підприємств Києва. Скоро застрайкували робітники ХПЗ, наприкінці липня — шахтарі Франко-Російського товариства, робітники цукрових заводів м. Сміли¹⁶.

Центральний Комітет Комуністичної партії України під час страйку звертався близько десяти разів до залізничників України, особливо наголошуючи на необхідності єднання і стійкості робітничого класу, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, посилення боротьби мас проти штрейкбрехерів і їх політичних керівників — партій меншовиків, есерів, українських та єврейських націоналістів. В час піднесення страйку, наприкінці липня 1918 р. тільки з Курська в Конотоп було привезено понад 2 тис. примірників звернень ЦК КП(б)У і Центрального військово-революційного комітету до залізничників України. В одному з них підкреслювалося, що лише в «єдності Ваших зусиль з рештою багатомільйонної маси, — запорука перемоги. А таке єднання можливе не через профспілкову організацію, хоч якою б значною вона не була, а тільки через політичну партію, яка координує дії пригнобленого класу. Всі в організації єдиної політичної партії, яка твердо і неухильно бореться за Радянську владу, в партію Комуністів! Хай живе загальне збройне повстання робітників і селян України»¹⁷.

В результаті активної діяльності комуністів страйк проходив організовано; з багатьох страйкових комітетів робітники вигнали меншовиків і есерів, що пролізли гуди ще на початку подій.

Стійкість залізничників спонукала окупантів до спроби власними силами відновити рух поїздів. 21 липня вони взяли під контроль залізницю. На такі вузли, як Одеса, Київ, Козятин та інші було направлено машиністів з Німеччини, Австрії. Але зони не знали місцевих паровозів.

З метою придушення страйку залізничників та робітників підприємств, що їх підтримували, окупаційні власті та уряд гетьмана застосовували дедалі жорстокіші засоби, загрожували страйкарям військово-польовим судом, розстрілом, концентраційними таборами. На ст. Бобринська комендант залізничного вузла вивісив наказ, / якому говорилося: «Всі особи, які будуть перешкоджати роботі, — підлягають німецькому військово-польовому суду з негайним приведенням вироку до виконання»¹⁸. Інший наказ проголошував: «Усіх осіб, які закликатимуть до страйку, буде розстріляно на місці. Особи, злісний вплив яких сприятиме страйку, підлягають арешту»¹⁹. Близько 500 залізничників Одеси було кинуте в Очаківську фортецю²⁰. 27 липня арешти розпочалися в Катеринославі та в інших місцях. Особливо жорстокі репресії застосовувались до київських залізничників. Війська окупантів оточили залізничну колонію (робітничий масив неподалік Київського вокзалу), заарештували 1500 робітників, 900 з яких того ж дня вислали за межі України²¹. Багато заарештованих опинилися в концтаборах. Тільки в Кобринському таборі було близько 3500 робітників.

Незважаючи на репресії уряду й окупантів, страйк не припинявся. Особливо запалювала страйкуючих залізничників дружня допомога трудящих братньої Росії, від яких надійшло близько 1,5 млн. крб.²² За рішенням Тимчасового організаційного залізничного бюро від 13 серпня 1918 р. кожному страйкареві було виплачено по 100—300 крб.²³

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 4, арк. 16.

¹⁴ Там же, арк. 18.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, фонд листівок, № 13-531.

¹⁶ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4677, оп. 3, од. зб. 18, арк. 28.

¹⁷ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов, К., 938, стор. 460—461.

¹⁸ «Беднота», 1 серпня 1918 р.

¹⁹ «Красная Армия», 3 липня 1918 р.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 102, арк. 10.

²¹ Там же, спр. 96, арк. 294—295.

²² Підрахунки автора.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 4, арк. 19.

Але жорстокі заходи проти страйкуючих з боку гетьманської влади й окупантів, тяжке матеріальне становище залізничників, розкольникські дії меншовиків, есерів, націоналістів спричинили до затухання страйку. На початку серпня робітники відступили. Проте це був тимчасовий організований відступ зі збереженням сил, необхідних для дальшої визвольної боротьби.

8 вересня 1918 р. Пленум ЦК КП(б)У спеціально розглядав питання про хід всеукраїнського страйку залізничників, ситуацію, що склалася²⁴. Залізничники, виконуючи рішення Пленуму ЦК з цього питання, готувались до нових битв проти окупантів і їх наймитів на Україні, за відновлення влади Рад.

Хоч страйк не переріс у загальний збройний виступ робітників, він був визначною подією у боротьбі трудящих проти іноземних колонізаторів і гетьманщини, продемонструвавши солідарність, єдність і стійкість великого загону робітничого класу. Велика роль страйкової боротьби залізничників у тому, що вона значною мірою зірвала плани німецько-австрійських імперіалістів щодо пограбування України. Страйк перешкодив німецькому командуванню вивільнити і своєчасно перекинути військові сили на західний фронт, де розпочався наступ союзних військ, він справив революційнозбуджуючий вплив на солдатів окупаційної армії, на розгортання революційної боротьби робітників і селян Німеччини та Австро-Угорщини. Страйк був незаперечним фактом дальшого зміцнення союзу робітників і селян і втрати впливу на маси дрібнобуржуазних, націоналістичних партій, зростання впливу ідей марксизму-ленінізму і посилення керівної ролі Комуністичної партії серед трудящих України у їх визвольній боротьбі.

Т. Д. БОНДАР

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 9, арк. 15.

БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПРОТИ ІНОЗЕМНИХ ОКУПАНТІВ І ГЕТЬМАНЦІВ УЛІТКУ 1918 р. (До 50-річчя серпневого повстання)

Боротьбою робітничого класу і селянства проти німецьких окупантів та буржуазно-поміщицького уряду гетьмана Скоропадського керував ЦК КП(б)У та підпільні партійні організації на місцях.

Після закінчення I з'їзду (липень 1918 р.) члени Центрального Комітету та делегати виїхали на місця для зміцнення більшовицького підпілля, утворення нових партійних осередків, революційних комітетів, партизанських загонів, військових штабів. На пленарних засіданнях ЦК КП(б)У, які відбулись незабаром після з'їзду, тричі обговорювалась робота військового секретаріату по керівництву партизанським і повстанським рухом на Україні. На останньому засіданні було затверджено склад Всеукраїнського військово-революційного комітету, розподілено обов'язки між членами ЦК, призначено час їх від'їзду на окуповану територію, визначено місцеперебування за кордонного бюро ЦК¹.

У липні — серпні 1918 р. у партійних організаціях Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини побували члени ЦК КП(б)У і ВЦВРК М. М. Майоров, М. В. Косіор, Ю. М. Коцюбинський, А. С. Бубнов. Вони на місцях допомагали налагоджувати мережу підпільних організацій, створювати військово-революційні комітети і військові штаби².

Найбільш масові виступи селянства в липні та серпні 1919 р. відбувались у Чернігівській губернії. Організаторами їх були більшовицькі організації, які, враховуючи розмах цього руху і настанови I з'їзду КП(б)У, розпочали підготовку до повстання. Для керівництва збройною боротьбою було створено військовий штаб Чернігівської та частини Полтавської губерній у складі М. Г. Кропив'янского, К. А. Січкаря, П. М. Фурси, Н. І. Точеного, Н. Т. Єсипенка, Є. В. Фесенка, С. П. Покин'ябороди і М. П. Кирпоноса. Штаб розіслав своїх представників по всіх повітах Чернігівської та в окремі місця Полтавської і Київської губерній для встановлення зв'язку з партизанськими загонами, а також для створення ревкомів і нових повстанських загонів.

Напередодні серпневого повстання за наказом штабу в багатьох повітах відбувся ряд сміливих розвідувальних операцій. Так, у Ніжині партизани зняли охорону в'язниці і звільнили заарештованих³. 12 липня в лісах поблизу с. Дроздівки партизани обстріляли з гвинтівок та кулемета загін вартових м. Ніжина. У липні в Ніжинсько-

¹ «Коммунист», 1918 р., № 5, стор. 16.

² М. Майоров. Из истории революционной борьбы на Украине (1914—1919), К., 1922, стор. 91.

³ Філіал Чернігівського обласного державного архіву в Ніжині, ф. 39, оп. 1, спр. 3991, арк. 1.

му повіті ряд сміливих військових операцій проти німецьких окупантів та гетьманської варті провели партизани біля хутора Турбіна, с.с. Мрин, Мильники та в інших місцях⁴. У зведенні інформаційного відділу департаменту державної варті зазначалося: «В повіті почалася масова різня хліборобів (тобто поміщиків і куркулів.— І. К.), становище трагічне, місто напередодні загального повстання... Знищують телеграфний зв'язок у повіті і б'ють вартових... Губернський староста просить вжити невідкладних заходів для посилення гарнізону німецьких військ», в іншому донесенні просить негайно прислати 10 кулеметів і по 10 тис. патронів до них⁵.

Успішні операції партизанів непокоїли гетьманський уряд, який вимагав від чернігівського старости «повідомити в найкоротший час, яких вжито... заходів до розкриття злочинної організації, що займається систематичним знищенням хліборобів у межах Ніжинського повіту» і також звернувся «в штаб німецького верховного командування на Україні з проханням подати допомогу місцевій владі по виявленню вказаної вище злочинної організації та знаходженню винних»⁶.

На початку серпня у військовій ставці гетьмана Скоропадського відбулася нарада, яка розробила каральні заходи по ліквідації партизансько-повстанського руху. У губернії розпочався терор німецько-гетьманських властей проти народних месників і членів їх сімей, а також тих, хто їх матеріально підтримував.

Трудящі маси не могли далі терпіти цих знущань і сотнями приходили в ліс, вимагали, щоб їм видали зброю для боротьби з загарбниками. Враховуючи наростання революційного протесту, штаб вирішив негайно розпочати на Чернігівщині та частині Полтавщини збройне повстання.

Того ж дня був підготовлений наказ № 6 за підписом М. Г. Кропив'янського, в якому вказувалося, щоб усі військово-революційні комітети виступили на захист прав народу за відновлення Радянської влади на Україні. А для перемоги необхідна своєчасна підтримка всіх повітів, суворе дотримання військово-революційними організаціями єдності дій, товариської взаємодопомоги. Командний склад при взятті влади на місцях у руки Рад повинен негайно приступити до мобілізації військових частин та озброїти їх відібраною у ворога та буржуазії зброєю⁷.

В цей час Всеукраїнський військово-революційний комітет видав наказ № 1 про загальне повстання, яке мало розпочатися в ніч з 6 на 7 серпня.

Питання про виступи партизанських загонів на Чернігівщині проти німецьких поневолювачів і гетьманців обговорювалось також і в ЦК КП(б)У. Більшість голосів санкціонувала повстання. Вирішено було видати листівку «На штурм» з закликом до всіх робітників і селян припинити роботу і влитися в ряди повсталих⁸.

За планом повстання на Ніжинщині всі партизанські загоны мали бути зведені в дві ударні партизанські групи. Одна з них під командуванням П. І. Маруні зосередилась у районі Вертіївки і мала завдання оволодіти цим населеним пунктом, а потім наступати на Ніжин. Інша, до якої входили Мринський загін під командуванням братів А. П. і О. П. Хохуд та Носівський під командуванням С. Покинсьбороди, дислокувалась у лісах під Ніжином. Ця група повинна була оволодіти містом з підтримкою 200 місцевих повстанців, на яких покладалось завдання захопити повітову варту і в'язницю⁹.

Збройний виступ цих груп призначався на 6 серпня 1918 р. На світанку 6 серпня повстанський загін увірвався до с. Вертіївки, атакувавши маєток поміщика Терещенка, де знаходився гарнізон німецьких окупантів, і знищив їх. На 12 години дня містечко було повністю очищено від ворожих військ. Населення радісно вітали своїх визволителів. На площі зібрався мітинг, який обрав військово-революційний комітет.

Всередині дня командування Вертіївського партизанського загону стало відомо, що німецькі та гайдамацькі частини з Ніжина, добре озброєні кулеметами і артилерією, вирушили на Вертіївку і біля хутора Зайцево відбувся бій партизанів-розвідників з передовими загонами ворога. У другій половині дня німці почали артилерійський обстріл села. Бій тривав до вечора. Сили ворога значно переважали і повстанці змушені були відступити в ліс.

Основні сили повстанців під командуванням М. Г. Кропив'янського мали штурмом оволодіти Ніжином, захопити артилерійські склади Південно-Західного фронту. Перед цим були зірвані залізничні мости між станціями Крути — Ніжин, Ніжин — Носівка¹⁰, пошкоджені лінії телеграфного й телефонного зв'язку з Ніжином.

М. Г. Кропив'янський чекав підкріплення з с.с. Галиці, Макіївки, Монастирища. Але загоны своєчасно не підійшли, і він вирішив атакувати Ніжин наявними силами. Розбившись на три групи, почали наступ — на залізничну станцію, в район артилерійських складів у центрі міста. Зав'язався запеклий бій. В цей час до Ніжина з Києва

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 78, арк. 74, 85.

⁵ Там же, спр. 2, арк. 14, 7—9.

⁶ Там же, спр. 104, арк. 28.

⁷ Боряба трудящихся Черниговщины за власть Советов, Чернигов, 1957, стор. 165.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 34, арк. 27.

⁹ «Літопис революції», 1933, № 1—2, стор. 221.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1266, оп. 1, спр. 78, арк. 104.

і Чернігова на підкріплення ворожих військ прибули два ешелони окупантів. У села Ніжинського повіту вводились німецькі війська та загони гайдамаків. Під тиском переважаючих сил противника повстанці відступили з Ніжинського та інших повітів Чернігівщини.

Повстання на Ніжинщині підтримала частина повітів Чернігівської, Полтавської, Київської губерній і Поділля. Нищівних ударів по німецьких військах завдавали партизани Конотопського, Городнянського, Стародубського, Гомельського та Новгород-Сіверського повітів. Конотопська підпільна більшовицька організація надіслала ніжинським повстанцям 10 возів зброї, 5 з яких затримав німецько-гайдамацький загін¹¹.

Партизани Городнянського повіту оточили в містечку Добрянку тюрму, знищили гайдамацьку варту, визволили політичних в'язнів. У Козелецькому повіті народні месники підірвали німецький броньовик, поблизу с. Бобровиця пошкодили залізничну колію, пустили під укіс ворожий поїзд¹². Понад 500 партизанів героїчно билися з підрозділом німців у Путивльському повіті¹³. Партизанське з'єднання під командуванням В. Н. Боженка, наступаючи на Ямпіль і хутір Михайлівськ ліквідувало на своєму шляху німецькі гарнізони і висадили в повітря ешелон з ворожими солдатами. З'єднання М. Г. Салая провело сміливу атаку на Новгород-Сіверськ. Повстанці висадили залізничний міст, знищили колону німців, які йшли у Новгород-Сіверський. На Десні партизани захопили пароплав з німецькими військами та гетьманцями. Повстанці під керівництвом Т. В. Черняка знищили у с. Вороб'ївці 150 окупантів, захопили великі трофеї. Відзначились у цьому бою також кавалеристи В. М. Примакова¹⁴.

Майже кожне село було базою партизанської боротьби проти окупантів і гетьманців. Німецькі окупаційні власті видавали накази, спрямовані на жорстоку розправу з полум'яними патріотами. Напередодні серпневого повстання гетьманці та німецьке командування розкрили ряд партійних організацій та ревкомів, заарештували їх керівників. Це частково паралізувало повстанський рух. Так, наприклад, чернігівські більшовики розробили план повстання на 21 серпня 1918 р. Згідно з ним партизани під керівництвом Кіндрата і Макара Варвинців повинні були знищити міську і повітову варту, війська німецької комендатури, звільнити заарештованих з в'язниці, проголосити Радянську владу в Чернігові. Але напередодні повстання були заарештовані члени Чернігівського повітового військово-революційного комітету, керівники партизанських загонів — всього 45 чоловік¹⁵. Заарештовані були командири повстанських загонів містечок Добрянки, Сновська, Городнянського¹⁶, с. Парафіївки Ніжинського повітів¹⁷.

Однією з причин поразки серпневого повстання був недостатній зв'язок і координування бойових дій між окремими партизанськими загонами. Це давало можливість німецькому командуванню і гетьманському урядові маневрувати і придушувати одне за одним вогнища повстання. Був слабкий зв'язок між ревкомами повітів, з губернськими та Всеукраїнським військово-революційним комітетами. Повстанські загони були погано озброєні. Основною причиною поразки серпневого повстання була передчасність наказу № 1 Всеукраїнського військово-революційного комітету, оскільки ще не визріли тоді ні внутрішні, ні тим більше зовнішні умови для загального повстання.

Серпневе повстання на Чернігівщині зробило великий вплив на розгортання справедливої війни українського народу проти німецьких окупантів і гетьманщини.

І. П. КОСТЕНКО

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 2, спр. 2, арк. 34.

¹² Там же, арк. 28.

¹³ Там же, оп. 1, спр. 79, арк. 32.

¹⁴ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, Чернігів, 1958, стор. 225—229.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 79, арк. 16, 17.

¹⁶ Там же, оп. 2, спр. 2, арк. 43.

¹⁷ П. С. Кураш. Повстання села Парафіївки на Чернігівщині.— «Літопис революції», 1928, № 3, стор. 176, 177.

М. М. ПОКРОВСЬКИЙ ЯК ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ (До 100-річчя з дня народження)

Михайло Миколайович Покровський, сторіччя з дня народження якого широко відзначає радянська громадськість, народився 29 серпня 1868 р. в Москві в сім'ї урядовця. Академік АН СРСР М. М. Покровський відомий не тільки як історик-марксист, але й як видатний державний діяч, що вніс великий вклад у справу соціалістичного культурного будівництва. Член партії більшовиків з 1905 р., він працював багато років під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Після Лютневої революції

1917 р. повернувся в Росію з політичної еміграції і брав активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади в Москві¹. Одразу ж після перемоги там повстання, 3 листопада, Михайло Миколайович був призначений комісаром закордонних справ Президії Московської Ради². Через тиждень він обирається головою московської Ради робітничих депутатів³, а потім Ради робітничих і солдатських депутатів⁴. Після утворення Ради Народних Комісарів Московської області* М. М. Покровський 20 березня 1918 р. став її головою⁵. Ще перебуваючи на цій посаді, він брав участь у роботі Комісаріату освіти Московської області як член Державної комісії по освіті⁶ і нарком освіти Московської області⁷.

Як нарком закордонних справ Президії Московської Ради М. М. Покровський на початку 1918 р. ввійшов до складу першої радянської делегації по мирних переговорах з Німеччиною⁸. У питанні про мир він тоді поділяв погляди «лівих комуністів», які виступали проти ленінських настанов про негайне укладення мирного договору з Німеччиною, за ведення «революційної війни». Але після укладення Брестського миру М. М. Покровський порвав з «лівими комуністами» і цілком став на сторону В. І. Леніна. Пізніше Покровський писав: «Я з Леніним часто сперечався з практичних питань і щоразу сідав у калошу. Після цього (миру з Німеччиною.— К. К.) я припинив сперечання і підкорився Іллічу»⁹. Справді, відтоді він завжди виступав і боровся за генеральну лінію партії, проти всіх опозицій та ухилив.

Дальший період його життя зв'язаний з виконанням важливої партійної й державної роботи. М. М. Покровський був заступником голови комісії по виробленню першої Конституції РРФСР¹⁰, делегатом ряду партійних з'їздів і конференцій¹¹, обирався членом Президії ЦКК, членом ЦВК усіх скликань, брав участь в роботі конгресів і Пленумів Виконкому Комінтерну, неодноразово обирався членом ВЦРПС¹² і т. д. 23 травня 1918 р. його призначено заступником народного комісара освіти¹³ і членом Ради Народних Комісарів РРФСР¹⁴. На цій ділянці роботи з особливою силою виявився талант Михайла Миколайовича як організатора і державного діяча.

З перших днів встановлення Радянської влади в країні розгорнулася культурна революція, теорію якої розробив В. І. Ленін¹⁵. Основними завданнями її були ліквідація неписьменності й подолання культурної відсталості, перетворення школи із знаряддя класового панування на знаряддя соціалістичного перевиховання мас, забезпечення широкого доступу трудящих до всіх досягнень науки й мистецтва, створення нової соціалістичної культури й виховання радянської інтелігенції. У здійсненні цих ленінських ідей, поруч з такими видатними діячами культури і народної освіти, як А. В. Луначарський, Н. К. Крупська, П. М. Лепешинський, Л. Ф. Менжинська та інші, визначне місце належить М. М. Покровському.

Народний комісаріат освіти займався питаннями шкільного навчання, керував також позашкільною освітою (політосвітроботою), наукою, вищою школою, профтехнавчанням. У його віданні були театри, кіно, музеї, видавництва, архіви, охорона

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 147, оп. 1, од. зб. 1, арк. 4 зв.; Рассказывают участники Великого Октября, М., 1957, стор. 255; «Социал-демократ», 26 жовтня 1917 р.; «Известия Совета рабочих депутатов», 26 жовтня 1917 р.; На боевом посту марксизма, М., 1928.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 147, оп. 1, од. зб. 1, арк. 14.

³ Там же.

⁴ У статті проф. С. М. Дубровського «Академик М. Н. Покровский и советская историческая наука» («Вопросы истории», 1962, № 3) трапилась неточність. М. М. Покровського обрано спочатку головою не Ради робітничих і солдатських депутатів, а Ради робітничих депутатів. Об'єднання обох Рад відбулося 14 (27) листопада 1917 р. («Социал-демократ», 15 (28) листопада 1917 р.).

⁵ До Московської області входили губернії: Володимирська, Воронежська, Калужська, Костромська, Московська, Нижегородська, Орловська, Смоленська, Рязанська, Тамбовська, Тверська, Тульська і Ярославська.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 147, оп. 1, од. зб. 1, арк. 14.

⁷ ЦДАЖР СРСР (далі — ЦДАЖР), ф. 333, оп. 1, спр. 40, арк. 16.

⁸ Державний архів Жовтневої революції Московської області, ф. 4619, оп. 2, спр. 169, арк. 6.

⁹ ЦДАЖР, ф. 333, оп. 1, спр. 40, арк. 16.

¹⁰ М. Н. Покровский. Октябрьская революция. Сборник статей, 1917—1927, М., 1929, стор. 18.

¹¹ ЦДАЖР, ф. 1235, оп. 20, спр. 1, 1918 р.

¹² Протоколы партийных съездов и конференций. Стенографические отчеты, М., 1959—1963.

¹³ «Вопросы истории», 1962, № 3, стор. 11.

¹⁴ ЦДАЖР, ф. 2306, оп. 2, спр. 372, арк. 16.

¹⁵ Там же, ф. 333, оп. 1, спр. 40, арк. 16.

¹⁶ В. И. Ленин о культурной революции, М., 1967.

пам'яток культури¹⁶. Як заступник наркома освіти й голова наукової секції Наркомосу¹⁷ Покровський провадив велику роботу по виконанню ленінських вказівок щодо охорони наукових цінностей, пам'яток старовини та мистецтва. У жовтні 1918 р. ним розроблено постанову «Про створення губернських колегій у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва та старовини при відділах народної освіти губернських Рад депутатів¹⁸. 22 листопада 1918 р. за підписом М. М. Покровського вийшов підготовлений ним декрет Раднаркому «Про охорону наукових цінностей»¹⁹. Відповідно до цих актів були взяті на облік і під охорону цінні наукові прилади, установки, спорудження, інструменти, колекції, архітектурні пам'ятки, твори мистецтва. Всі приватні цінні колекції, предмети старовини та мистецтва реєструвались і передавались до музеїв. За прикладом РРФСР подібна робота велась і на Україні. При Наркомосі УРСР був створений спеціальний Комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва. Всі колекції творів мистецтва, що належали приватним особам, були націоналізовані. Ці заходи забезпечили збереження для народу творів найвидатніших майстрів і сприяли організації великих державних художніх музеїв у Києві, Харкові, Одесі та інших містах республіки²⁰.

Наприкінці 1918 р. науковий та бібліотечний відділи Наркомосу РРФСР були об'єднані в один, який очолював Покровський²¹. Таким чином, уся реформа бібліотечної справи, що проводилась за декретом від 3 листопада 1920 р. «Про централізацію бібліотечної справи в РРФСР», проходила під його безпосереднім керівництвом. Йому належить ініціатива організації централізованого управління бібліотеками всіх типів і відомств, створення системи колекторів для комплектування бібліотек, що допомогло зміцнити публічні бібліотеки, розширити їх книжковий фонд, перетворити їх на справжні вогнища культосвітньої роботи в місті й на селі. З іменем Покровського, як голови Центрархіву, зв'язана також виконана в країні велика робота по архівному будівництву та публікації джерел²².

Багато сил віддав Михайло Миколайович організації наукової діяльності в РРФСР. Як керівник наукової секції Наркомосу, а з лютого 1921 р., після його реорганізації, як голова новоутвореного Академічного центру він за дорученням партії очолював усі наукові установи республіки²³, особливу увагу приділяючи вихованню кадрів учених-суспільствознавців. Малим державним комітетом по освіті, при підтримці В. І. Леніна²⁴, був схвалений проект М. М. Покровського і М. А. Райснера про організацію Соціалістичної академії суспільних наук — першого радянського науково-дослідного закладу з гуманітарних наук²⁵. Дійсними членами академії стали В. Д. Бонч-Бруєвич, І. І. Скворцов-Степанов, А. В. Луначарський, М. П. Павлович-Вельтман, Н. К. Крупська, професорами — В. П. Волгін, М. С. Ольмінський, Н. М. Лукін та інші²⁶. Головою Академії було обрано М. М. Покровського²⁷, 17 квітня 1924 р. Соціалістична академія суспільних наук перейменована на Комуністичну академію, що стала найбільшим у країні центром радянської науки²⁸. Вона відіграла величезну роль у становленні й розвитку радянських суспільних наук, у боротьбі з буржуазною ідеологією, в утвердженні марксистсько-ленінської методології, в популяризації наукових знань і підготовці кадрів для всіх союзних республік, у тому числі для України*.

Декретом Раднаркому СРСР від 24 вересня 1926 р. всі наукові інститути соціально-економічного профілю були об'єднані в Російську асоціацію науково-дослідних інститутів суспільних наук, президію якої очолив М. М. Покровський. Асоціація налагоджувала співробітництво істориків-марксистів з ученими старої школи, накреслювала заходи ідеологічного і науково-методичного перевиховання буржуазних істориків. З ініціативи Покровського 1925 р. в Асоціації була створена аспірантура і почалась широка планова підготовка науковців у галузі історії, археології та сходознавства. Аспірантуру закінчили такі відомі спеціалісти, як А. В. Арциховський, В. Д. Блаватський, М. М. Дружинін, А. В. Єфімов, М. А. Машкін, Б. Ф. Поршнев, М. М. Смірін

¹⁶ ЦДАЖР, ф. 2306, оп. 1, спр. 48, арк. 104.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, арк. 122—123.

¹⁹ Там же, арк. 62.

²⁰ Історія Української РСР, т. II, К., 1956, стор. 182.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 147, оп. 1, од. зб. 1, арк. 16.

²² ЦДАЖР, ф. 333, оп. 1, спр. 40, арк. 16.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 147, оп. 1, од. зб. 1, арк. 17.

²⁴ І. М. Смирнов. Ленин и советская культура, М., 1963.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 147, оп. 1, од. зб. 1, арк. 17.

²⁶ «Вестник социалистической академии», 1922, № 1, стор. 19—20.

²⁷ ЦДАЖР, ф. 333, оп. 1, спр. 40, арк. 16.

²⁸ Очерки истории исторической науки в СССР, М., 1965, т. IV, стор. 202.

* У лютому 1936 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли рішення про ліквідацію Комуністичної Академії і передачу її установ та інститутів разом з співробітниками до складу АН СРСР.

та інші²⁹. Пізніше аспірантура перетворилась в основну форму підготовки наукових працівників і викладачів вищої школи не тільки в РРФСР, але й на Україні та в інших республіках.

Значна роль Покровського і в створенні системи комуністичної освіти. 1918 р. при ВЦБК були організовані курси агітаторів та інструкторів. Наступного року курси реорганізувались у школу радянської роботи. З ініціативи ЦК партії ця школа через кілька місяців перетворилась в робітничо-селянський комуністичний університет ім. Я. М. Свердловла. Цим було покладено початок створення в країні комвузів, метою яких була підготовка кадрів кваліфікованих партійних і радянських працівників. Досвід М. М. Покровського по створенню «Свердловки» використали для будівництва комуністичних університетів в СРСР³⁰. Зокрема, на Україні, в Харкові, 1921 р. була відкрита Вища Центральна партійна школа, перейменована 1923 р. в комуністичний університет ім. Артема. Цей комвуз готував не тільки кваліфікованих партійних і радянських працівників, але й викладачів вищої школи³¹.

Особливе значення мала діяльність М. М. Покровського у здійсненні реформи вищої школи. Дореволюційні вузи були недоступні для трудящих, кастова замкненість і відсутність тісного зв'язку з насущними завданнями країни принижували їх можливості в галузі підготовки спеціалістів для народного господарства, обмежували розвиток вітчизняної науки. Перед Радянською владою постало завдання поновити вищу школу й зробити її здобутком перемігших класів робітників і селян. Ленінська вказівка про потребу «підготувати негайно ряд постанов і заходів для того, щоб, в разі якщо число бажаючих вступити до вищих учбових закладів перевищить звичайне число вакансій, було вжито найбільш екстремних заходів, які забезпечили б можливість учитися для всіх бажаючих, і ніяких не тільки юридичних, але й фактичних привілеїв для існуючих класів не могло бути»³²— лягло в основу реформи вузів, здійснення якої очолив Покровський. За його пропозицією при Наркомосі 10 січня 1919 р. заснована Вища вчена рада, перетворена в березні на Державну вчену раду, що стала провідним програмно-методичним центром країни.

Під керівництвом М. М. Покровського Державна вчена рада розробила нові учбові програми, що забезпечували тісний зв'язок вищої школи з життям і конкретними завданнями соціалістичного будівництва, виховання студентів у пролетарському дусі, а також корінні зміни соціального складу студентства. Це було досягнуто завдяки широкому впровадженню з ініціативи М. М. Покровського та інших керівників Наркомосу вечірнього навчання робітничої молоді в вузах та учбово-консультаційних пунктах на підприємствах й створенню робітничих факультетів³³. Виникли на початку 1919 р. робітничі факультети полегшили вступ до вищої школи робітничої й селянської молоді, виявились настільки вдалою й потрібною, буквально органічною частиною системи народної освіти, що проіснували понад 20 років і набули поширення по Союзу РСР. Так, уже в 1925 р. на Україні існувало 30 робітфаків, у яких навчалось 7 тис. чоловік³⁴.

Багато зробив М. М. Покровський і для перебування середньої школи. Разом з А. В. Луначарським, Н. К. Крупською, В. М. Познером та іншими діями Державної комісії по освіті та Наркомосу він брав участь у розробці «Основных принципов единой трудовой школы» й «Положения о единой трудовой школе РСФСР» — основних документів про радянську школу³⁵. Як делегат VIII з'їзду РКП(б) він брав активну участь у створенні тієї частини Програми партії, що стосувалась народної освіти³⁶.

Після ліквідації голоду й розрухи, що спричинили скорочення строку навчання в школах, Покровський зажадав замінити «урізану» школу нормальною; він вважав, що дев'ятирічкою вже не можна обмежуватися і в 1929 р. порушив питання про збільшення тривалості навчання в середній загальноосвітній школі до 10 років³⁷. Поруч із створенням основ системи народної освіти в нашій країні, Покровський як голова Державної вченої ради, приділив багато уваги розробці навчальних планів і програм для школи, прагнути надати їм марксистської суті, забезпечити максимально тісний зв'язок навчання з життям і активне сприймання учнями оточуючої дійсності³⁸. Ряд програм з історії він розробив особисто.

²⁹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, стор. 237.

³⁰ На боевом посту марксизма..., стор. 70.

³¹ Історія Української РСР, т. II, стор. 241.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 30.

³³ К. К. Когонашвили. Роль М. Н. Покровського в створенні совєтської вищої школи. Ученые записки Московского областного пединститута им. Н. К. Крупской, т. 183, вып. 2, М., 1967, стор. 156—165.

³⁴ Історія Української РСР, т. II, стор. 241.

³⁵ «Народное образование», 1965, № 11, стор. 65.

³⁶ Протоколы VIII съезда РКП(б), М., 1959, стор. 400—401.

³⁷ «Народное просвещение», 1929, № 3—4.

³⁸ М. Н. Покровский. О программно-методической работе Государственного ученого совета. — «Бюллетень IV Всероссийского съезда заведующих губоно», М., 1923, стор. 12.

Керуючись досвідом РРФСР у справі будівництва радянської школи, Наркомос України реорганізував стару школу, створив нову, єдину трудову школу, закликану готувати молоде покоління до трудової й громадської діяльності²⁹.

Таким чином, державна діяльність М. М. Покровського мала виняткове значення для становлення і розвитку радянської культури й системи комуністичної освіти, вищої й середньої школи.

К. К. КОГОНАШВІЛІ

²⁹ Історія Української РСР, т. II, стор. 177.

СИЛЬНИЙ ДУХОМ

(До 70-річчя з дня народження Д. М. Медведєва)

Великий Жовтень, Комуністична партія виховали плеяду загартованих, мужніх борців за щастя народу. Одним з них був і Д. М. Медведєв.

Народився Дмитро Миколайович 22 серпня 1898 р. у м. Бежиці (тепер околиця м. Брянська), в родині майстра сталеливарного цеху Бежицького паровозо-вагонобудівного заводу. В сім'ї було тринадцятеро дітей, і всі вони, в тому числі й Митя, з малих років мусили заробляти на шматок хліба. Згодом юнак став допомагати батькові на заводі, де й розпочав свою революційну діяльність.

Революцію Медведєв сприйняв усім серцем, відразу ж приєднавшись до активних і вірних захисників її справи. У 1918 р. молодий боєць з гвинтівкою в руках відстоював на Східному й Петроградському фронтах завоювання Великого Жовтня. Відданого справі революції, енергійного й кмітливого червоноармійця направили в розвідку, де виявилися високі моральні й бойові якості патріота. Згодом його висунули на роботу в органи ВЧК, з якою пов'язане все життя Медведєва. В основному чекіст працював на Україні: боровся з бандитизмом, контрреволюцією, іноземною агентурою. У 1920 р. Медведєв громив махновські банди, показавши високі зразки хоробрості й самовідданості. Так, під виглядом візника він пробрався в розташування махновців, і тільки випадком врятував їх отамана від месницької руки розвідника¹.

У тому ж 1920 р. двадцятидворічний чекіст був прийнятий в ряди Комуністичної партії, якій він чесно віддає усе своє полум'яне життя. Медведєв брав участь у знищенні білогвардійської організації «Золотий якір» на Херсонщині, очолював Старобільську повітову ЧК. Чималі його заслуги в ліквідації банд Каменюки й Лінивого, розгромі українських буржуазних націоналістів з «Союзу визволення України», «Української військової організації». У Бахмуті (Артемівську) чекіст зустрічався з Ф. Е. Дзержинським, який високо оцінював його роботу².

В зв'язку з хворобою й кількаразовим пораненням здоров'я Медведєва наприкінці 30-х рр. почало гіршати, і у 1940 р. він пішов на пенсію.

З початком же Великої Вітчизняної війни полковник Медведєв повертається в лави захисників Країни Рад. У серпні 1941 р. на чолі особливого розвідувального партизанського загону, який складався з тридцяти трьох московських добровольців, він перейшов лінію фронту й протягом шести місяців вів активну розвідку на території Брянщини. Досвідчений командир залучав нові сили для цієї справи, організовував загопи та з'єднання народних месників, громив карателів, проводив агітаційно-пропагандистську роботу, зокрема випускав листівки. Під час рейду по рідній Брянщині Медведєву з його бійцями довелося не раз мірятися силами з фашистськими каральними частинами, він був двічі поранений і контужений.

Блискуче виконавши завдання, доручені командуванням, Медведєв у січні 1942 р. повернувся до Москви й знову з головою поринув у чекістську роботу. Готуючись до нових боїв з ворогом, він організував розвідувальний партизанський загін особливого призначення. Наприкінці травня 1942 р. перша група бійців була спущена на парашутах південніше Житомира, а в червні у північно-східній частині Ровенщини приземлилась решта загону Медведєва³. Пізніше медведєвці дислокувалися в Сарненських і Цуманських лісах, які стали базою для розвідувальної роботи чекістів у Ровно.

Вибір місця зумовлювався тим, що гітлерівці зробили Ровно столицею окупованої України. Тут були численні фашистські установи й жив кат українського народу, материй гітлерівець, гауляйтер України Еріх Кох, знайшли притулок недобитки петлюрівців, білогвардійців, а також фашистські виученики з банд українських буржуазних націоналістів, які допомагали окупантам грабувати й катувати радянських людей.

¹ Н. Гнидюк. Слово о командире. — «Красная звезда», 8 травня 1966 р.; В. Беляєв. Вихователь сильних духом. — «Червоний прапор», 13 грудня 1964 р.

² В. Беляєв. Назв. праця.

³ Д. М. Медведєв. Сильные духом, К., 1963, стор. 19.

Основним завданням партизанів Медведєва було вести розвідку в цьому розбійницькому фашистсько-націоналістичному гнізді, стежити за маневрами гітлерівців, їх планами, пересуванням військових частин і т. д. Загін, який проіснував аж до визволення Ровенщини Радянською Армією, з честю виправдав довір'я партії й уряду. Медведєв у 1944 р. був удостоєний звання Героя Радянського Союзу, нагороджений чотирма орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, багатьма медалями.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Дмитро Миколайович, незважаючи на погіршення здоров'я, здійснив і творчий подвиг: виступив з рядом книг, які є окрасою радянської літератури, допомагають виховувати молоде покоління на немеркнучих бойових подвигах батьків.

14 грудня 1954 р. перестало битися серце відважного партизана, талановитого письменника, вірного сина Комуністичної партії.

Разом з прославленими керівниками бойових з'єднань в тилу ворога — С. А. Ковпаком, П. П. Вершигоровою, О. Ф. Федоровим, О. М. Сабуровим, М. І. Наумовим, В. А. Бегмою та іншими Д. М. Медведєв у роки війни розвивав і удосконалював стратегію й тактику партизанської боротьби на Україні, а в післявоєнний час разом з ними виступив одним з основоположників радянської історико-мемуарної літератури про народних месників та їх роль у відсічі фашистам. Жоден історик, який досліджує партизанський рух на Україні, діяльність ровенського, волинського, вінницького й частково львівського партійного підпілля, керівну роль Комуністичної партії у всенародній боротьбі з гітлеризмом, проблеми дружби народів, руху Опору в поневолених фашизмом країнах Західної Європи, не може обійтися без таких книг, як «Це було під Ровно», «Сильні духом», «На берегах Південного Бугу». В них також знайдуть чимало матеріалу для себе літератори, журналісти, медики, педагоги та ін.

У 1948 р. була опублікована історико-документальна повість Медведєва «Це було під Ровно» про легендарні подвиги радянських розвідників. Вона відразу ж здобула широку популярність. Але читачі й особливо товариші автора, виведені ним як герої твору, висловили ряд зауважень, зокрема вказували на те, що письменник залишив поза увагою діяльність ровенського комуністичного підпілля, не показав його зв'язків з партизанами-розвідниками, їх спільної роботи й взаємодопомоги.

Враховуючи ці побажання друзів, Медведєв значно переробив і доповнив свою книгу, випустивши її в 1951 р. під назвою «Сильні духом». Твір відразу ж був перекладений на мови народів Союзу РСР та на іноземні, користувався й користується величезним попитом у читача. Автор навів нові цікаві деталі про безстрашну боротьбу народних месників з фашистами та їх націоналістичними поплічниками в Ровно, Луцьку, Львові, Здолбуніві, створив образи мужніх підпільників, з особливою силою розповів про дружбу представників різних народів у партизанському загоні, де були росіяни, українці, білоруси, грузини, вірмени, казахи, євреї, поляки, іспанці та ін. З книги Медведєва радянський і зарубіжний читач дізнався про славний бойовий шлях Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова.

Вперше в нашій історико-партійній літературі автор глибоко розкрив діяльність ровенського комуністичного підпілля, партійних організацій, очолюваних Героєм Радянського Союзу ровенчанином Т. Ф. Новаком, секретарем Ленінського райкому комсомолу м. Львова П. М. Мирющенком, секретарем одного з райкомів партії м. Києва М. М. Остафовим. Вони діяли в Ровно й області, були зв'язані з медведєвцями, разом з ними тримали ворогів у стані постійної лихоманки.

Добре показано в книзі «Сильні духом» також любов західноукраїнських трудящих, які жили під зорею Радянської влади лише неповних два роки, до Комуністичної партії, соціалістичної Вітчизни, їх патріотизм, самовіддану боротьбу з фашистським «новим порядком», з націоналістичними безбаченками, участь у партизанському русі й підпіллі.

З неменшим інтересом широка громадськість зустріла й книгу Медведєва «На берегах Південного Бугу» (1952). Тут також уперше відображено процес зародження й героїчної діяльності вінницького комуністичного підпілля на чолі з працівником апарату ЦК КП України Т. К. Квітком, спеціально залишеним для роботи у тилу ворога І. В. Бевзом, секретарем Вінницького підпільного обкому партії Д. Т. Бурченком, комсомолкою Лялею Ратушною.

Партизанський загін Медведєва мав тісні контакти з вінницькими патріотами, допомагав їм встановити радіозв'язок з Москвою, надсилав до Вінниці досвідчених керівників і т. д. Тому так яскраво змальовані автором подвиги комуністів і комсомольців, показана створення партизанського загону імені Леніна, партійно-політичну роботу, диверсії. Незважаючи на те, що Вінниччина була зоною ставки Гітлера і тут лютував гестапівський та націоналістичний терор, господарями в місті стали підпільники.

В архіві письменника залишився незакінченим ще ряд цікавих творів, у тому числі роман «Астроном».

Історико-документальні повісті Медведєва — важливий внесок у радянську історичну науку: вони збагачують її новими фактами, деталями, є першоджерелом для дослідників партизанського руху й партійного підпілля на Україні.

Життєвий і творчий шлях Д. М. Медведєва — високий приклад самовідданого служіння радянському народові, Комуністичній партії, захоплюючий взірєць для нашої молоді й усіх трудящих Країни Рад.

П. Я. ЛЕЩЕНКО

ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. Д. НАЗАРЕНКА

У серпні ц. р. минає 60 років з дня народження одного з провідних учених в галузі історико-партійної та філософської науки на Україні, відомого громадсько-політичного і державного діяча, лауреата Ленінської премії, доктора філософських наук, професора Івана Дмитровича Назаренка.

Життєвий шлях І. Д. Назаренка — це шлях невтомного служіння інтересам партії і народу, радянській науці. Народився він 16 серпня 1908 р. в с. Бірки Великобагачанського району на Полтавщині в сім'ї селянина-бідняка. Трудове життя йому довелося розпочати дуже рано, ще малим хлопчиком, наймитом-пастухом. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила сільському бідняку широку дорогу до освіти й активного творчого життя і праці.

1922 р. І. Д. Назаренко вступає до лав комсомолу, стає одним з перших сільських ватажків молоді. 1925 р., після закінчення семирічної школи, переходить на комсомольську роботу, працюючи спочатку в райкомі, а потім в окружкомі і в ЦК ЛКСМУ.

На початку 1929 р. Іван Дмитрович вступає до лав Комуністичної партії і відтоді є її невтомним бійцем, вірним комуністом-ленінцем.

У 1930—1935 рр. І. Д. Назаренко навчається в Харківському електротехнічному інституті і одночасно в аспірантурі Інституту червоної професури. В 1935—1941 рр. веде науково-педагогічну роботу у вузах Харкова, зокрема в Харківському стоматологічному, 2-му медичному, а потім в електротехнічному інституті, очолюючи кафедру діалектичного і історичного матеріалізму, а потім кафедру основ марксизму-ленінізму. Вже в той період Іван Дмитрович проявляє себе не лише досвідченим педагогом, але й здібним науковцем. Готує і публікує ряд цікавих праць з історії філософської думки, розробляє важливі філософські проблеми. Зокрема, ще у довсенні роки його увагу привернули суспільно-політичні й філософські погляди великого поета і мислителя українського народу Т. Г. Шевченка. Цьому молодий учений і присвятив статтю «До характеристики світогляду Т. Г. Шевченка», що була надрукована в 1940 р. в журналі «Под знаменем марксизма». У наступному, 1941 р., у Політвидаві при ЦК КП(б)У окремою брошурою виходить праця І. Д. Назаренка «Німецька класична філософія XVIII—XIX століття».

Велика Вітчизняна війна на кілька років відірвала І. Д. Назаренка від мирної творчої праці. З самого початку війни він бере активну участь у діяльності Комуністичної партії по організації всенародної відсічі німецько-фашистським загарбникам, працює комісаром, а потім командиром дивізії народного ополчення, докладає багато сил до здійснення заходів по організації оборони Харкова. З кінця 1941 р. по серпень 1945 р. Іван Дмитрович працює на відповідальній партійній роботі у військовій промисловості, в Політвидаві при ЦК КП(б)У, в Харківському обкомі партії, у 1945—1946 рр. — на керівній роботі в управлінні пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, в 1946—1947 рр. — секретарем ЦК КП(б)У.

У період Великої Вітчизняної війни (1943 р.) І. Д. Назаренко написав брошуру «Співєць свободи слов'янських народів», в якій поетичну спадщину Т. Г. Шевченка ставив на службу великій справі боротьби за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками.

В 1947—1948 рр. І. Д. Назаренко навчається в Академії суспільних наук при ЦК КПРС, де в 1948 р. успішно захищає дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата філософських наук.

З 1949 по 1956 р. він працює секретарем ЦК і членом Президії ЦК КП України. Був делегатом XIX, XX і XXIII з'їздів КПРС. На XVI—XXIII з'їздах КП України обирався і нині є членом ЦК КП України. Багато років він веде велику державну й громадсько-політичну роботу: з 1946 р. і до цього часу — депутат Верховної Ради УРСР, обирався депутатом Верховної Ради СРСР III і IV скликань.

З 1956 р. Іван Дмитрович працює директором Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Під його безпосереднім керівництвом Інститут перетворився у справжній центр історико-партійної науки на Україні. За його ініціативою і безпосередньою участю колектив Інституту історії партії у співдружності з рядом провідних учених Інституту історії АН УРСР, Київського держуніверситету та інших наукових установ і навчальних закладів під-

готував видання таких фундаментальних наукових праць, як «Нариси історії Комуністичної партії України», «Історія ЛКСМУ», тритомні праці «Українська РСР в період громадянської війни» і «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», серія історико-партійних збірників документів — «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», «Листування В. І. Леніна і керованих ним закордонних партійних органів з соціал-демократичними організаціями України (1901—1905 рр.)», двотомник «Більшовицькі організації України (березень 1917—квітень 1918 рр.)», «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР», збірники статей «Ленінським шляхом», «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтня» та ін. Інститут історії партії успішно здійснив переклад на українську мову друге видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса в 39 томах і нині приступив до організації перекладу на українську мову Повного зібрання Творів В. І. Леніна в 55 томах.

І. Д. Назаренко є членом президії Всесоюзної Ради по координації наукової розробки історії КПРС і очолює республіканську Раду по координації наукової розробки історії КПРС і КП України, є головою Ради по присудженню вчених ступенів, яка створена за його ініціативою і діє в Інституті з 1963 р., а також є членом Вченої ради по присудженню вчених ступенів філософського факультету Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка. Протягом багатьох років на громадських засадах він веде велику роботу в складі головної редакції Української Радянської Енциклопедії, входить до складу головної редакційної колегії багатотомної «Історії міст і сіл УРСР», є членом головної редакції багатотомної «Історії КПРС», яку готує і видає Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Велику партійну, державну і адміністративно-керівну роботу І. Д. Назаренко вдало поєднує з особистою науково-дослідницькою працею. Він є автором багатьох важливих наукових праць з історії КПРС і КП України, історії філософської думки на Україні, зокрема великої монографічної праці «Суспільно-політичні, філософські і атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка», удостоєної 1964 р. Ленінської премії. В 1962 р. І. Д. Назаренко захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора філософських наук. Йому присвоєно звання професора.

Широка громадськість України знає І. Д. Назаренка як активного і висококваліфікованого пропагандиста ідей марксизму-ленінізму, автора численних пропагандистських і наукових статей у журналах і газетах, учасника наукових сесій і конференцій. Як член президії республіканського товариства «Знання» Іван Дмитрович бере діяльну участь у лекційній пропаганді, виступає з лекціями і доповідями перед трудящими.

Іван Дмитрович — активний учасник громадсько-політичного життя у колективі Інституту, є членом партійного бюро інститутської партійної організації, користується великим авторитетом серед співробітників.

За великі заслуги перед державою і народом, багаторічну творчу працю І. Д. Назаренко нагороджений орденами і медалями.

Своє 60-річчя І. Д. Назаренко зустрічає у розквіті творчих сил.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО НАРОДНИЦЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Основоположники марксизму-ленінізму не заперечували досягнень дореволюційної історіографії в дослідженні конкретних історичних проблем. В. І. Ленін попереджав, що завдання марксистів полягають у тому, щоб «зуміти засвоїти собі і переробити» все те цінне, що є в працях буржуазних учених і «вміти відсікти їх реакційну тенденцію, вміти вести *свою* лінію і боротися з *усією лінією* ворожих нам сил і класів»¹. Він звертав увагу на те, що навіть у дослідженнях реакційних буржуазних вчених, у тому числі й істориків, «були глибокі думки відносно закономірності і боротьби класів у зміні політичних подій», що саме на це вказував К. Маркс². Та крім буржуазних учених, які намагалися виправдати пануючий лад, були історики, що бачили вади в минулому й сучасному їм суспільстві. Своєрідно це відзначали історики народницького напрямку.

Значне місце в історіографії дожовтневого періоду посідають дослідження історії України істориками народницького напрямку — О. Я. Єфименко, П. С. Єфименком, О. І. Левицьким, І. П. Новицьким, І. В. Лучицьким.

Ще К. Маркс і Ф. Енгельс позитивно оцінили дослідження Олександри Яківни Єфименко (1848—1918). Маркс детально вивчив її статтю «Артілі в Архангельській губернії» (надрукована в «Збірці матеріалів про артілі», що вийшла в Петербурзі 1873 р.) і залишив багато поміток, підкресливши найбільш важливі, на його думку, місця³. Достовірність праць О. Я. Єфименко дала можливість В. І. Леніну також посилатися на її твори під час його полеміки з В. Г. Плехановим у 1906 р.⁴

Перші оцінки досліджень істориків народницького напрямку в післяжовтневий період з'явилися в 1918—1922 рр. Цілком природно, що в цей період історіографічний матеріал, як зазначає М. В. Нечкіна, був дуже різноманітний. Тут були і праці, що не мали нічого спільного з марксизмом⁵. До них, на наш погляд, належать і перші невеликі статті з оцінкою творчості О. Я. Єфименко, І. В. Лучицького та О. І. Левицького⁶.

Ще 1919 р. завдання дати оцінку наукових праць О. Я. Єфименко поставив перед собою український історик Д. І. Багалій, який високо оцінив її творчість, підкресливши заслуги як для російської, так і для української історичної науки⁷.

У 1922 р. за його редакцією вийшла «Історія українського народу» О. Я. Єфименко⁸, до якої він написав передмову з загальною характеристикою творчості дослідниці. Д. І. Багалій був першим серед істориків, хто дав оцінку «Історії українського народу» О. Я. Єфименко, визначив її місце в українській історіографії, як праці, в якій автор на перше місце ставила саме соціально-економічні зміни.

З розвитком радянської історичної науки поглиблювались наукові історичні дослідження взагалі і, зокрема, народницької історіографії. До таких більш ґрунтовних спроб проаналізувати наукову діяльність О. Я. Єфименко належить стаття професора В. І. Пічети⁹. Він також високо оцінював дослідження Єфименко з точки зору їх наукового значення. Особливість аналізу В. І. Пічети полягає в тому, що він торкається методологічних основ праць О. Я. Єфименко, підкреслює властиву для всього періоду її творчості суперечливість.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 315.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 180—181.

³ Архив К. Маркса і Ф. Енгельса, кн. IV, М.—Л., 1929, стор. 405.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 292.

⁵ М. В. Нечкіна. История истории (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки). История и историки. М., 1965; стор. 15.

⁶ В. Данилевич. О. Я. Єфименко; О. Грушевський. Пам'яті проф. І. В. Лучицького.—«Наше минуле», К., 1918, № 3; С. Платонов. А. Я. Єфименко.—«Дела и дни», кн. I, Спб., 1920; Василенко Микола. Академік Орест Іванович Левицький (9 травня (26 квітня) 1922 р., К., 1924.

⁷ Д. І. Багалій. Олександра Яковлевна Єфименкова «Записки історично-філологічного відділу української Академії наук», К., 1919, кн. I, стор. 113.

⁸ Д. І. Багалій. Передмова редактора.—О. Я. Єфименко. Історія українського народу, Харків, 1922, стор. VI—VII.

⁹ В. Пічета. А. Я. Єфименко.—«Архивное дело», М.—Л., 1929, вып. 1, стор. 138.

У вивченні історичної спадщини О. Я. Єфименко окрему групу, на нашу думку, становлять праці з аналізом її наукової діяльності, що вийшли з друку 1930 р., у зв'язку з десятиліттям з дня її злодійського вбивства петлюрівцями. Серед публікацій, що ввійшли до спеціального збірника, значне місце посідає стаття Д. І. Багалія про не досліджений раніше період життя О. Я. Єфименко в Харкові. Визначаючи її ідеологію як народницьку, Д. І. Багалій пише, що вона «подає такий багатий матеріал для характеристики економічної бази суспільства і класової боротьби..., що ці праці О. Я. Єфименко не може ігнорувати і сучасна марксистська історіографія»¹⁰. Виходячи з цього, він основну увагу зосереджує на дослідженнях з соціально-економічної історії України. На перше місце висувається «Турбаївська катастрофа», в якій висвітлюється одна з сторінок класової боротьби на Лівобережній Україні.

Але це був не досить глибокий аналіз, з дещо поверховим підходом до критики народницької ідеології О. Я. Єфименко.

Спробу з марксистських позицій оцінити «Турбаївську катастрофу» робив у 1932 р. К. Г. Гусликий. Він підкреслює, що під впливом історика демократичного напрямку О. М. Лазаревського, Єфименко розкрила експлуататорську роль козацької старшини. Це викликало негативне ставлення до цих істориків українських буржуазних націоналістів»¹¹.

У післяжовтневий період про інших істориків народницького напрямку було написано мало. Цікавими, з точки зору біографії, визначення загальної філософської позиції Івана Васильовича Лучицького (1845—1918), кола історичних досліджень і характеристики його політичної діяльності є статті М. І. Кареева¹². Але в них не дано аналіз праць І. В. Лучицького з історії України, а тільки відзначено його заслуги у «відкритті общини на Україні».

М. В. Горбань зробив спробу дати характеристику поглядів Ореста Івановича Левицького (1848—1922). Автор відносить О. І. Левицького до народницьких істориків, а всебічного обґрунтування цього твердження не подає. Зауваження М. В. Горбаня¹³ про те, що у творях Левицького відображується жорстока класова боротьба у житті українського народу є кроком уперед у характеристиці історика.

Інтерес радянських, у тому числі й українських, істориків, до народницької історіографії посилювався в останні роки, коли знову була зосереджена увага на дослідженні народницького руху. Загальну оцінку народницького напрямку в українській історіографії дав Л. А. Коваленко¹⁴.

І. О. Гуржій проаналізував працю О. Є. Єфименко про Турбаївське повстання і, порівняно з попередніми істориками, порушив ряд нових питань. Він підкреслює, що О. Я. Єфименко, на основі величезного за обсягом і багатого архівного матеріалу, першою серед істориків висвітлює цю сторінку класової боротьби на Україні. Але І. О. Гуржій критично поставився до твердження, ніби учасниками повстання були тільки козаки, а селяни «мирно» сприйняли закріпачення¹⁵.

Деякі критичні зауваження про дослідження О. Я. Єфименко соціально-економічних питань розвитку України XV—XVII ст. є в працях інших українських істориків¹⁶. На нашу думку, дещо однобічною є критика поглядів О. Я. Єфименко на запорізьке козацтво та на соціально-економічний устрій Запоріжжя істориком В. А. Голубуцьким, який оцінює дослідницю як представника ліберального народництва, звинувачує її в «ігноруванні» соціальних суперечностей, у «перекрученні» справжніх соціальних відносин на Запоріжжі, в ідеалізації Запоріжжя. Дійсно, не можна заперечувати факту деякої ідеалізації і самих запорозьців, і Запорізької Січі. Але в той

¹⁰ Акад. Д. І. Багалій. Харківська доба діяльності Олександри Яківни Єфименкової.— Збірник науково-дослідної кафедри історії української культури, т. X, Харків, 1930, стор. 9, 10.

¹¹ К. Гусликий. Передмова.— Повстання селян в селі Турбаях (1789—1793). Матеріали до історії селянських повстань на Україні, К., 1932, стор. 7.

¹² Н. И. Кареев. Иван Васильевич Лучицкий. Некролог.— «Известия Российской Академии наук», 1918, Петроград, 1919; Н. И. Кареев. И. В. Лучицкий.— «Голос минувшего», 1920—1921; Н. Кареев. Памяти двух историков. И. В. Лучицкий.— «Анналы», 1922, № 1.

¹³ М. В. Горбань. Передмова.— Орест Левицкий. По судах Гетьманщины, К., 1924, стор. 36.

¹⁴ Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, гл. XII, 1960; т. III, гл. VIII, 1963 та ін.

¹⁵ І. О. Гуржій. Повстання селян в Турбаях (1789—1793), К., 1950, стор. 11, 12.

¹⁶ К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960, стор. 13, 82, 83; Д. І. Мишко. Соціально-економічні формування української народності, К., 1963, стор. 8—9, 73, 87, 96, 100—101; І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст.; К., 1963, стор. 26; В. А. Голубуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1735, К., 1961, стор. 44—45.

же час вона неодноразово вказувала на класове розшарування, соціальну нерівність серед запорізького козацтва, існування, з одного боку, козацької старшини, а з другого — запорізької сіроми, біднішої частини козацтва, яка була основним ядром гайдамацьких загонів¹⁷. Безумовно, О. Я. Єфименко не уявляла собі ролі і значення класів та класової боротьби в марксистському розумінні, але економічну нерівність вона бачила, добре розуміла і всіляко загострювала на ній увагу.

О. П. Лола цілком слушно наголошує на тому, що дослідниця навела чимало даних про участь селян у гайдамацькому повстанні. Але далі він зауважує, що вона бачила в гайдамаччині лише боротьбу проти польських поміщиків і замовчувала боротьбу проти українських¹⁸. Зважаючи на особливість антикріпосницької і національно-визвольної боротьби українського народу XVII—XVIII ст., М. Г. Чернишевський писав: «Більшість поміщиків там — поляки, тому недовір'я простолюдинів до поляків — просто недовір'я до поміщиків. Коли малороси говорять про панів, вони тільки забувають додавати, що серед панів є і малороси, тому що цих панів — малоросів значно менше, ніж поляків. Але до цих панів їх ставлення таке ж саме, як і до польської більшості панів. Відмінність національності не робить тут ніякої різниці...»¹⁹. Дуже близько до такої точки зору стояла і Єфименко, тому у неї рідко зустрічаються відомості про боротьбу проти «багатого православного»²⁰. Разом з тим дослідниця твердо була переконана в соціальній спрямованості гайдамаччини²¹.

Останнім часом з'явилися спеціальні дослідження, в яких робиться спроба проаналізувати погляди, концепцію О. Я. Єфименко з окремих питань історії України²²; визначити місце О. Я. Єфименко в демократичній історіографії, як дослідниці історії України²³; дослідити формування і становлення її історичних поглядів²⁴.

Увага українських істориків була звернена також до досліджень І. В. Лучицького з історії України. Позитивно оцінює К. І. Стецюк аналіз ним таких форм землеволодіння, як займанщина та сябрине володіння²⁵. Вклад Лучицького в розробку історії общини на Україні відзначає С. І. Крандієвський, який разом з тим зауважив, що в основному позитивістська методологія Лучицького заважала йому прийти до вірних висновків на основі конкретних історичних досліджень²⁶.

За останні роки посилюється інтерес українських істориків і до досліджень О. І. Левицького. Дехто вважає його продовжувачем традицій буржуазно-націоналістичної історіографії²⁷. Не заперечуючи деякого незначного впливу на погляди Левицького буржуазно-націоналістичної теорії про «демократизм» українського народу, аналіз досліджень Левицького не підтверджує думки про нього як про наслідувача буржуазних націоналістів. У визначенні позиції та історичних поглядів О. І. Левицького справедливим є визнання його Л. А. Коваленком як історика з виразними народницькими устремліннями²⁸.

О. С. Компан²⁹ вважає, що історичні погляди Левицького наближаються до поглядів дослідника демократичного напрямку О. М. Лазаревського, що відзначали

¹⁷ А. Я. Єфименко. Южная Русь, т. II, Спб., 1905, стор. 43, 45, 127; История украинского народа, Спб., 1906, стор. 347; Учебник русской истории, Спб., 1909, стор. 282—283.

¹⁸ О. П. Лола. Гайдамацький рух на Україні (20—60 роки, XVIII ст.), К., 1965, стор. 6.

¹⁹ Н. Г. Чернышевский. Национальная бестактность. Соч., т. VII, стор. 792.

²⁰ А. Я. Єфименко. На Украине, М., 1915, стор. 60.

²¹ А. Я. Єфименко. Южная Русь, т. II, стор. 27, 58, 60, 74, 75, 105; Учебник русской истории, стор. 291—292.

²² А. І. Сторчак. Селянський рух на Україні у XVIII ст. у висвітленні О. Я. Єфименко.— Вісник Київського університету № 7, серія історії та права, К., 1965, стор. 149—159; О. Ф. Скакун. Висвітлення історії селянських рухів XVIII ст. на Україні в працях О. Я. Єфименко.— Вісник Харківського університету № 17, історична серія, вип. I, Харків, 1966, стор. 123—129.

²³ П. Г. Марков. А. Я. Єфименко — историк Украины, К., 1966.

²⁴ О. Ф. Скакун. Історичні погляди О. Я. Єфименко.— «Український історичний журнал», 1967, № 1, стор. 22—30.

²⁵ К. І. Стецюк. Назв. праця, стор. 79—80. 82—83.

²⁶ С. І. Крандієвський. Очерки по историографии экономической истории, Харьков, 1964, стор. 273—275.

²⁷ В. О. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959, стор. 23—24; Д. І. Мишко. Назв. праця, стор. 10.

²⁸ Л. А. Коваленко. Конспект лекцій з Української історіографії XIX ст., Кам'янець-Подільський, 1964, стор. 47.

²⁹ О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., К., 1963, стор. 19—20.

також О. І. Гуржій та В. Сарбей³⁰. О. С. Компан підкреслює деякі помилкові положення в дослідженнях О. І. Левицького, відмічає його загальну методологічну ідеалістичну позицію, одночасно звертаючи увагу на його сумлінність при викладі фактичного матеріалу з історії України, зокрема про міста, міський побут, що становить цінність і для сучасного дослідника соціально-економічної історії міст.

Перший і далеко не повний аналіз поглядів Івана Петровича Новицького (1840—1900) з'явився не так давно. З критикою його поглядів про виникнення кріпосництва і феодальних відносин на Україні виступив І. М. Шекера³¹. На відсутність у Новицького правильного поняття про феодалізм указує І. Д. Бойко³², який одночасно відзначив заслугу І. П. Новицького у визнанні феодалізму в Литві і на Україні в XV—XVI ст.

У етнографа і фольклориста Петра Саввича Єфименка (1835—1908) — активного учасника революційно-демократичного руху 60-х років XIX ст., є й історичні праці, написані в народницькому дусі, але вони майже зовсім не досліджені. Про спеціально історичні дослідження П. С. Єфименка є невеликі згадки у К. І. Стецюк³³, а також у статті Г. Г. Фруменкова³⁴.

Інтерес до досліджень народницьких істориків зростає разом з розвитком української історичної науки, поглиблюється науковий підхід до їх оцінки, завдяки чому виявляється все те цінне, що дає право історикам народницького напрямку посісти чільне місце в українській історіографії.

Спеціальні дослідження поглядів істориків народницького напрямку майже відсутні (виняток становить праця П. Г. Маркова та статті О. Ф. Скакун про О. Я. Єфименка). Отже, є потреба дальшого всебічного вивчення цього питання з метою поглибленого витлумачення прогресивного демократичного напрямку в українській історіографії, спадщини істориків народницького напрямку в розробці питань історії України.

Г. І. СТОРЧАК

³⁰ І. Гуржій, В. Сарбей. Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину.— «Комуніст України», 1965, № 6, стор. 25.

³¹ І. М. Шекера. Форми та еволюція феодальної земельної ренти на Правобережній Україні в другій половині XVI ст.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, К., т. 13, 1960, стор. 3.

³² І. Д. Бойко. XVI. Назв. праця, стор. 22.

³³ К. І. Стецюк. Назв. праця, стор. 79—80.

³⁴ Г. Г. Фруменков. Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі.— «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 120—126.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

*Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН. В АВАНГАРДІ
ТРУДІВНИКІВ СЕЛА. (КОЛГОСПНІ І
РАДГОСПНІ ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
МІЖ ХХ І ХХІІІ З'ЇЗДАМИ КПРС),*

*вид-во Київського університету,
1968, 212 с.*

Програмний висновок про певпинне зростання ролі партії в житті радянського суспільства як закономірний і об'єктивний процес її розвитку повністю підтвердила практика комуністичного будівництва, зокрема в період між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС. Як відзначалось в резолюції ХХІІІ з'їзду, партія прийшла до нього «згуртованою, у всьозброєнні свого багатого досвіду по керівництву комуністичним будівництвом, внутрішньою і зовнішньою політикою країни»¹.

Відображення загальних закономірностей розвитку партії є організаторська й ідейно-політична робота її осередків на селі. Тому зрозумілий інтерес дослідників, з яким вони звертаються до вивчення її узагальнення досвіду діяльності колгоспних і радгоспних парторганізацій. Висвітленню тих чи інших аспектів цього питання приділили немало уваги історики України. Проте в цілому роль первинних партійних організацій на селі, їх робота в масах після ХХ з'їзду КПРС ще не знайшла належного розкриття і узагальнення в історико-партійній літературі. Тому вихід у світ рецензованої праці Л. Ю. Беренштейна заслуговує цілковитого схвалення.

Період, обраний автором дослідження, є особливим в історії нашої партії. Після ХХ з'їзду відбулись важливі процеси в партійному будівництві на селі: були створені парторганізації в усіх господарствах, значно зросла питома вага великих осередків колгоспів і радгоспів, де виникли партійні комітети, збільшилась кількість бригадних парторганізацій і груп.

Аналіз книги свідчить, що Л. Ю. Беренштейн підготував оригінальне наукове дослідження. Структура праці не викликає заперечень, вона дала можливість автору всебічно висвітлити обрану тему. Цінним є те, що він показує в комплексі всю діяльність партійних організацій колгоспів і радгоспів, спрямовану на піднесення рівня сільськогосподарського виробництва, удосконалення суспільних відносин, вихован-

ня нової людини. Поставлені у «Вступі» завдання розв'язуються в чіткій послідовності: у першому розділі показується кількісне й якісне зростання партійних організацій, виховання комуністів, удосконалення структури і форм роботи партосередків на селі; в другому досліджується роль сільських комуністів як організаторів мас; в третьому — їх ідейно-політична діяльність серед трудівників села і, нарешті, в четвертому висвітлюється керівництво соціалістичним змаганням.

Позитивним є те, що в книзі дається теоретичне обґрунтування процесів, зв'язаних з багатогранною діяльністю партійних організацій на селі. На основі положень класиків марксизму-ленінізму, практики соціалістичного і комуністичного будівництва автор, залучивши великий фактичний, в основному архівний матеріал, зробив наукові висновки й узагальнення. Він також широко використав опубліковану літературу. Не тільки в історіографічній частині, а й у ряді розділів книги він висловлює своє ставлення до тих чи інших висновків і положень своїх попередників. Водночас слід відзначити, що окремі тези автора непереконливі, мало аргументовані, інколи вони є результатом узагальнення досвіду однієї чи кількох партійних організацій. Так, на стор. 97 Л. Ю. Беренштейн намагається довести, що «під приводом переміщення членів партії у сферу виробництва часто послаблювали партійний вплив на таких важливих ділянках роботи, як економіка і зооветеринарна справа, посади завгоспів, комірників тощо». І далі — «намагання партійних організацій зосереджувати усіх без винятку комуністів у бригадах, ланках, на фермах, тобто тільки в сфері виробництва, нічим не обґрунтовується». Проте прикладів, які б підтверджували такі висновки, автор не наводить та й навряд чи міг би знайти. З матеріалів досліджуваного періоду значно швидше можна було б знайти факти, які свідчать, що значна кількість комуністів ще були зайнята саме в адміністративно-управлінському апараті. Тому партія проводила і проводить велику роботу, спрямовану на те, щоб переважна більшість комуністів працювала в сфері матеріального виробництва.

На стор. 27 автор пише про посилення організаторської роботи на Харківщині по прийому в партію у 1957—1958 рр., внаслідок чого серед прийнятих було 9,3% жінок і майже 17% вступаючих мали рекомендації комсомольських організацій

¹ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. К., 1966, стор. 181.

Проте ці дані значно нижчі, ніж по Україні в цілому. Так, у республіці за період з 1 січня 1954 р. по 1 січня 1958 р. серед прийнятих до лав партії жінки становили 19,6%, члени ВЛКСМ — 54,7%. Отже, чи потрібно тут говорити про посилення діяльності. Як вказувалось, автор зібрав великий архівний матеріал, який в основному довелося відшукувати в поточних архівах, що значно утруднювало роботу. Проте бажано було б навести в окремих місцях більше узагальнюючих даних по республіці, які дали б можливість повніше відобразити процеси, що відбувались в сільських партійних організаціях. Це стосується, зокрема, тих місць книги, де освітній ценз прийнятих до партії характеризується тільки на матеріалах Одеської області (стор. 34), а віковий ценз — на прикладі однієї парторганізації з Дніпропетровщини (там же).

Позитивним у праці, написаній в історико-партійному плані, є те, що в ній показані численні форми й методи партійної роботи на селі, переконливо, на багатьох прикладах доведено, що успішний розвиток сільськогосподарського виробництва великою мірою залежить від бойовистості партійних організацій, вироблення і проведення ними в життя правильної політичної лінії, авангардної ролі комуністів на виробництві. Розглядаючи форми партійного керівництва громадськими організаціями села, автор вперше в історико-партійній літературі висвітлює діяльність колгоспних профспілкових організацій, показує їх місце і роль у житті сільськогосподарських артілей.

Глибокому розкриттю теми сприяв складений автором на основі архівних матеріалів ряд цікавих таблиць (стор. 90, 110 та ін.). Водночас не було необхідності включати деякі з них до книги. Такою, зокрема, є таблиця на стор. 77, що показує процентний склад секретарів колгоспних і радгоспних партійних організацій Черкащини за характером їх роботи. Вона громіздка і не дає уявлення про склад секретарів парторганізацій в межах всієї республіки. На жаль, у більшості випадків немає посилань на джерела, використані для таблиць.

Поряд з узагальненням позитивного

досвіду діяльності сільських партійних організацій в книзі велика увага приділена недолікам і помилкам, що мали місце, особливо до жовтневого (1964 р.) і березневого (1965 р.) Пленумів ЦК КІРС. Показано благотворний вплив рішень цих Пленумів на піднесення рівня організаційно-партійної і масово-політичної роботи на селі, розвиток ленінських норм партійного життя і принципів політичного керівництва. Позитивним у книзі є й те, що в ній дано не лише висновки та узагальнення, а й практичні рекомендації щодо дальшого вдосконалення форм і методів організаторської та ідеологічної діяльності партійних осередків колгоспів і радгоспів, поліпшення керівництва виробничим і громадським життям села.

Слід також вказати на ряд неточностей, які мають місце в рецензованій праці. Так, на стор. 22 автор пише, що наприкінці 1955 р. у радгоспах і МТС Української РСР працювало понад 32 тис. комуністів. Насправді, ця цифра стосується лише партійних організацій МТС, де було 32 198 комуністів, а всього в радгоспах і МТС на 1 січня 1956 р. нараховувалось 46 499 членів і кандидатів у члени КІРС. На стор. 58 вказується, що в 1955—1956 рр. безпосередньо в колгоспах і радгоспах України працювало близько 7 тис. спеціалістів. Це явна помилка. У 1955 р. тільки в сільгоспартіях республіки налічувалось понад 35 тис. агрономів і зоотехніків.

Подекуди помітний нерівномірний розподіл матеріалу по роках. Наприклад, у першому параграфі першого розділу фактичний матеріал в основному стосується 1956—1958 рр. і зовсім обмаль періоду 1959—1965 рр. Зустрічаються повторення: про кількість спеціалістів сільського господарства на кінець 1965 — початок 1966 р. (стор. 196 і 163); про зростання первинних партійних організацій на селі (стор. 41 і 68) та ін. Трапляються однотипні приклади.

В цілому книга Л. Ю. Беренштейна заслуговує позитивної оцінки, вона є певним вкладом у вивчення історії Комуністичної партії України, в дослідження проблем партійного будівництва у республіці.

І. П. КОЖУКАЛО

Н. Ю. КОСТРИЦЯ. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР ВСЕНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ НА УКРАЇНІ.

вид-во Київського університету, 1967, 287 с.

Монографія Н. Ю. Костриці присвячена діяльності КІРС та її бойового загопу — КП України в боротьбі за перетворення в життя ленінських ідей електрифікації країни. Слід відзначити, що створення і роз-

виток енергетичної бази Української РСР висвітлено в ряді наукових праць економістів. Історики ж цієї проблеми торкалися побіжно, у зв'язку з дослідженням окремих питань індустріалізації країни.

В книзі широко використані ленінська теоретична спадщина, його вистовлювання про електрифікацію країни як основу створення матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму. Монографія написана на великому архівному матеріалі. В ній розкривається багатогранна діяльність ЦК КІРС, Радянського уряду по практичному здійсненню на Україні ленінського плану

електрифікації. Наводяться важливі вказівки з рішень з'їздів, Пленумів ЦК КПРС та ЦК КП України, висвітлюється конкретна діяльність обкомів, міськкомів, райкомів партії, первинних партійних організацій.

В монографії широко подаються матеріали про заходи в галузі електрифікації країни, що знайшли своє втілення в першому комплексному, науково обґрунтованому плані розвитку радянської економіки — плані ГОЕЛПРО. Чільне місце у піднесенні енергетики і на її основі всіх галузей народного господарства відводилось Українській РСР, де передбачалось побудувати п'ять потужних районних електростанцій на місцевих паливних ресурсах. У праці переконливо розкрито об'єктивну необхідність електрифікації країни як невід'ємної частини її індустріалізації.

Висвітлюючи діяльність Комуністичної партії, спрямовану на здійснення цих накреслень, автор вказує, що вона була органічною частиною ленінського плану побудови соціалізму в Союзі РСР.

В дослідженні вдало показано, як партія, мобілізуючи радянський народ на перетворення в життя ленінських заповітів, відстояла їх в гострій боротьбі проти маловірів і капітулантів, троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників та інших антипартійних груп. Заперечуючи можливість побудови соціалізму в нашій країні, троцькісти виступали не лише проти строків і темпів її електрифікації, але вважали, що план ГОЕЛПРО нереальний. Рішучу відсіч ворогам народу дала українська партійна організація. Комуністична партія успішно пододала також опір буржуазних спеціалістів, які вимагали припинити будівництво Дніпрогесу.

Читач знайде на сторінках монографії численні факти взаємодопомоги народів соціалістичних республік у розвитку економіки. З інтересом читається розділ про титанічну роботу Комуністичної партії по мобілізації народних мас на відбудову енергетичного господарства України в роки після Великої Вітчизняної війни. Трудящі УРСР з допомогою народів-братів, переборюючи величезні труднощі, не лише відбудували енергетичну базу, а й далі розвинули електрифікацію республіки.

Цінним в книзі є те, що в ній розповідається про передовиків промисловості, ра-

ціоналізаторів та винахідників, командирів виробництва.

Електрифікація на Україні показана автором у нерозривному зв'язку з вихованням комуністичної свідомості й підвищенням культурно-технічного рівня трудящих. Переконали факти свідчать про значну роботу партійних організацій по правильному добору, розстановці і вихованню кадрів, а також турботу ЦК КПРС та ЦК КП України про забезпечення спеціалістами-енергетиками західних областей УРСР.

Чимало уваги приділено зв'язкам науки з виробництвом, наведено конкретні їх форми. Називаються науково-дослідні і проектні інститути, окремі вчені, які доклали зусиль до перетворення в життя ленінських ідей електрифікації країни.

Останній розділ присвячений міжнародному значенню електрифікації в Радянському Союзі, успіхи якого сприяють поширенню ідей комунізму серед мільйонів трудящих країн капіталу. Наводяться матеріали про використання в соціалістичних країнах досвіду СРСР та їх досягнення у розвитку індустріальної могутності. Автор показав, що прогрес у галузі енергетики відбувається не ізольовано в кожній країні, а при безкорисливій допомозі СРСР і взаємодопомозі всіх країн соціалістичної співдружності. Вони спільними зусиллями будують електростанції, створюють об'єднані енергосистеми, обмінюються досвідом і науково-технічною документацією. У праці наведено численні приклади цього братерського співробітництва.

Водночас у монографії мають місце і недоліки. Дещо схематично подається історіографія питання. Розповідаючи про розвиток енергетичних підприємств і енергобудов у семиріччі, варто показати глибше роботу партійних організацій по проведенню господарської реформи, яка здійснюється на основі рішень вересневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.). Підготовку кадрів енергетиків необхідно було висвітлити ширше, а не обмежуватися лише післявоєнним періодом.

Загалом праця Н. Ю. Костриці заслуговує позитивної оцінки і її з інтересом зустрінуть не лише спеціалісти, але й широке коло читачів.

М. С. ЧЕРНЕНКО, В. П. ШЕВЧУК

В. А. ЧИРКО. КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ — ОРГАНИЗАТОР БРАТСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА НАРОДОВ УКРАИНЫ И РОССИИ В 1917—1922 гг.,
изд-во «Мысль», Москва, 1967, 283 с.

Історія зміцнення дружби і братерського співробітництва народів Радянського Союзу нерозривно пов'язана з теоретичною, політичною та організаційною діяльністю Комуністичної партії, її вождя В. І. Леніна. Розроблена Володимиром Іллічем прог-

рама з національного питання є складовою частиною теорії пролетарської революції і диктатури пролетаріату, на основі якої партія згуртувала трудящих усіх національностей нашої країни і повела їх на боротьбу за повалення влади поміщиків і капіталістів, за побудову соціалістичного суспільства. Рецензована книга присвячена багатогранній діяльності партії по організації братерського співробітництва російського та українського народів у той складний і важкий період історії першої в світі держави робітників і селян.

Радянські історики, звичайно, не раз зверталися до цієї теми. Багато хто ввів у науковий обіг велику кількість різних історичних документів, глибоко вивчив окремі питання проблеми. На початку 60-х років з'явилися перші монографічні дослідження, з яких треба відзначити написані на великому фактичному матеріалі книги М. І. Куліченка¹. Однак цілий ряд найважливіших питань ще поза увагою вчених.

Значною мірою заповнює цю прогалину В. А. Чирко, який розшукав і проаналізував чимало невідомих досі документів, вніс багато нового у висвітлення важливої і складної проблеми.

Рецензована книга дає ґрунтовний огляд літератури і джерел, критично аналізує праці, що вийшли у світ до XX з'їзду КПРС і на яких позначилися наслідки культу особи. Автор самокритично вказує і на власні помилки, допущені ним у раніше виданій монографії².

Велика Жовтнева соціалістична революція перемогла в нашій країні завдяки самовідданий боротьбі трудящих усіх народів колишньої Російської імперії. Найбільший внесок у перемогу революції зробив російський робітничий клас, який подав величезну допомогу трудящим інших національностей.

На численних фактах автор показав, як з пролетарських центрів Росії на Україну прибували загони революційних робітників, зброя, а також пропагандисти й агітатори, партійні працівники. Однак, на нашу думку, слід було більш конкретним матеріалом аргументувати, що головною допомогою українським робітникам і біднішим селянам було те, що, взявши державну владу в свої руки, робітничий клас Росії сприяв дезорганізації сил контрреволюції на національних окраїнах. А отже, українським трудящим було легше розгромити буржуазно-націоналістичну контрреволюцію.

Описуючи політичну та організацьку роботу Комуністичної партії по створенню Української Радянської держави і встановленню федеративних зв'язків Радянської України з Радянською Росією, В. А. Чирко показує своєрідність політичної обстановки на Україні восени 1917 р., внаслідок чого затримався розвиток соціалістичної революції. Він переконливо висвітлює героїчну боротьбу керованих комуністами трудящих мас проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції за перемогу Радянської влади, величезну допомогу, подану їм урядом Російської Федерації, ЦК РСДРП(б) і особисто В. І. Ле-

ніним, який стояв біля джерел суверенної Української Радянської держави.

Розповідаючи про хід боротьби за Радянську владу на Україні, автор не замовчує помилки, опортуністичні хитання, допущені деякими місцевими партійними організаціями та окремими діячами в національному питанні, дає глибоку характеристику об'єктивних і суб'єктивних передумов перемоги Радянської влади на Україні, встановлення тісного державного союзу Радянської України з Російською Федерацією, підкреслюючи, що проголошення України радянською республікою, її державний союз з Росією були яскравою демонстрацією вірності українського народу ідеям марксизму-ленінізму, його відданості Комуністичній партії. Він докладно показує роботу Комуністичної партії, її ЦК на чолі з В. І. Леніним по викриттю та ізоляції від мас українських буржуазних націоналістів, всебічну безкорисливу допомогу пролетаріату Росії трудящим України у боротьбі з Центральною радою, гетьманщиною, Директорією, військами білогвардійських генералів і німецьких окупантів.

Великий інтерес становлять наведені автором нові факти, що переконливо свідчать: здійснення на практиці проголошеного Комуністичною партією і Радянською владою права націй на самовизначення, повна добровільність у встановленні й виборі форм зв'язку з РРФСР були базою, на якій ґрунтувалися і розвивалися державні взаємовідносини Радянської України з Радянською Росією. Безумовно, увагу істориків привернуть і авторські висновки щодо характеру цих відносин, побудованих на принципі радянської федерації, яка органічно сполучає інтернаціональну єдність і національний суверенітет.

У книзі докладно простежується процес створення воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. Автору вдалося розшукати та проаналізувати нові документальні матеріали про допомогу партійних і радянських органів Росії українському населенню, евакуйованому на територію РРФСР. Йдеться передусім про роботу Українського відділу Народного комісаріату в справах національностей, створеного в травні 1918 р. Цей відділ, очолюваний членом ВЦВК І. Ю. Куликом, мав свої підвідділи в Ярославлі, Тамбові, Калuzі та відділення — у Петрограді, Брянську, Орлі, Курську. Діяльністю українського відділу, його підвідділів і відділень безпосередньо керували українські секції, організовані при відповідних партійних комітетах РКП(б). В. А. Чирко вперше вивчив і описав також діяльність спеціального друкованого органу Українського відділу Наркомнацу журналу «Вісник Українського відділу Народного комісаріату справ національних», що виходив у Москві.

Як відомо, ініціативу ЦК КП(б)У і Робітничо-селянського уряду України про

¹ М. І. Куліченко. Комуністична партія України в боротьбі за створення СРСР, К., 1962; його ж. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 гг., Харьков, 1963.

² В. Чирко. Об'єднавчий рух на Україні за створення Союзу РСР, К., 1954.

створення тісного військово-політичного союзу Радянських республік палко підтримали всі республіки. Заслугою автора є те, що він, спираючись на великий документальний матеріал, докладно показує, з якою величезною увагою, глибоким розумінням своєрідності політичної, економічної і воєнної обстановки на Україні, тактом і повагою до національних особливостей і державного суверенітету УРСР ставились ЦК РКП(б), В. І. Ленін.

Після закінчення громадянської війни, коли перед радянським народом постало завдання відбудувати господарство, необхідно було знайти нові форми братнього співробітництва Радянських республік. Спираючись на праці В. І. Леніна, рішення Комуністичної партії, В. А. Чирко простежує встановлення тісних федеративних зв'язків УРСР і РРФСР, широке використання Україною досвіду державного, господарського та воєнного будівництва Російської Федерації. Особливе місце приділено висвітленню боротьби Комуністичної партії з численними дрібнобуржуазними націоналістичними партіями на Україні, які виступали проти братнього співробітництва України і Росії. Характеризуючи принципову позицію і тактику КП(б)У щодо цих партій, автор всебічно аналізує їх ворожу діяльність, показує процес самовикриття дрібнобуржуазних націоналістів, провал їх антирадянської політики, ідейне та організаційне банкрутство.

У монографії докладно досліджується удосконалення державних взаємовідносин УРСР і РРФСР у першій половині 1922 р., загальнонародний рух на Україні за утворення СРСР, участь КП(б)У в розробленні першої Конституції Союзу РСР і створенні ряду загальносоюзних державних органів.

Розкриваючи величезну роль В. І. Леніна як натхненника і організатора СРСР, який відкрив новий тип багатонаціональної соціалістичної держави, автор описує також труднощі, що їх доводилося долати партії на шляху здійснення ленінського плану утворення СРСР. У монографії док-

ладно аналізується шкідлива позиція Х. Раковського, який відстоював ідею конфедерації, помилкова теорія «автономізації», що її захищав Й. В. Сталін, показується, як партія, проводячи непримиренну боротьбу з великодержавним шовінізмом і місцевим націоналізмом, забезпечила торжество ленінських ідей у будівництві Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Докладно розповідаючи про велику роботу ЦК КП(б)У, ВЦВК і Радпаркому УРСР по розробленню конкретних форм взаємовідносин між Російською Федерацією і Україною, утворенню союзної держави, автор недостатньо уваги приділяє показові конкретної участі українських народних мас в об'єднавчому русі на Україні на його заключному етапі. Тимчасом матеріали з цього питання зберігаються у фондах ряду обласних державних архівів, а також у періодичній пресі того часу. На наш погляд, варто б ширше висвітлити діяльність партії по роз'ясненню широким масам трудящих основних положень ленінської національної політики, принципів об'єднання незалежних Радянських республік у єдину союзну державу, а також участь у цій роботі М. В. Фрунзе, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, Д. З. Мануїльського, Е. І. Квірінга, М. О. Скрипника та інших партійних і державних діячів.

Інтерес читача до книги, природно, збільшується завдяки тому, що В. А. Чирко піддає гострій аргументованій критиці буржуазних істориків, які фальсифікують добровільний характер встановлення федеративних зв'язків Радянської Росії з Україною та іншими радянськими республіками, викриває псевдонаукові писання українських буржуазних націоналістів, що перебувають на службі в американських та західнонімецьких імперіалістів.

Рецензована монографія безперечно є цінним вкладом у вивчення братерської дружби російського та українського народів, їх спільної боротьби під керівництвом Комуністичної партії за утворення і зміцнення Союзу РСР.

М. О. БУЦЬКО, А. В. ХІДЕКЕЛІ

*E. HORNOWA. OCENA DZIAŁALNOSCI
MICHALA DRAGOMANOWA
W HISTORIOGRAFII UKRAJINSKIEJ,
ROSYJSKIEJ I POLSKIEJ,
Opole, 1967, 118 s.*

*Е. ГОРНОВА. ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ
МІХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ
І ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІІ,
Ополе, 1967, 118 с.*

За останні роки радянські вчені провели чималу роботу по дослідженню діяльності й творчості видатного політичного і культурного діяча України М. П. Драгоманова. Цінним вкладом у вивчення його багатогранної діяльності є також монографія польського історика Е. Горнової, присвячена розглядові оцінки М. П. Драгома-

нова в українській, російській і польській історіографії.

М. Драгоманов, пише Е. Горнова, звернув на себе увагу громадськості ще в юнацькі роки. Навчаючись у Київському університеті, він узяв участь у дискусії між М. О. Добролюбовим і М. І. Пироговим про виховання і навчання молоді. Тоді Добролюбов передрікав юнакові велике майбутнє.

У монографії подається оцінка, яку давали Драгоманову російські народники С. Степняк-Кравчинський, І. Лазарев і Ф. Волховський у 1894 р.

Е. Горнова відзначає, що Г. В. Плеханов, хоч і був ідейним противником Драгоманова, висловлювався про нього з повагою і рекомендував своїм прихильникам

деякі його праці. Л. Г. Дейч у спогадах про своє перебування в еміграції в Женеві пише про Драгоманова як про дуже освічену, авторитетну людину серед російських революціонерів-емігрантів. Автором наведені цікаві висловлювання В. І. Леппіа і А. В. Луначарського, які вказували на певні негативні сторони світогляду вченого, але не ігнорували його впливу на розвиток суспільної думки.

Вороже ставились до Драгоманова реакційні російські публіцисти. Відомий реакціонер М. Катков ще в 1866 р. обвинувачував його в належності до таємної організації й в антидержавній діяльності, що було прямим доносом на нього уряду.

Діяльність Драгоманова особливо широко коментували українські політичні й культурні діячі. Леся Українка присвятила йому деякі свої твори. І. Я. Франко підкреслював його велику роль у суспільно-політичному русі на Україні, в розвитку української культури. Соратник Франка М. І. Павлик доводив, що Драгоманов був продовжувачем справи, розпочатої Кирило-Мефодіївським товариством, порушував проблему українсько-польських взаємин, зокрема про переговори між представниками обох народів.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції зростає інтерес до вивчення спадщини Драгоманова. Радянські вчені аналізували його праці в галузі історії України, фольклору і літератури, суспільно-політичні погляди та вплив на окремі політичні партії і групи на Україні та в Росії. Проте в оцінці Драгоманова не було єдності думок. Найбільше дискусій викликало питання про його суспільно-політичні погляди. З 1931 р. даліше вивчення праць Драгоманова в нашій країні на довгий час фактично припинилось. Лише після XX з'їзду КПРС розгорнулася робота, спрямована на об'єктивне висвітлення Драгоманова як політичного діяча і вченого. Ряд українських радянських дослідників активно включився в цю роботу. Немало матеріалів про нього вмістив «Український історичний журнал».

Характеризуючи постать Драгоманова в світлі післяжовтневої західноукраїнської історіографії, Е. Горнова вказує на тенденційність оцінки його реакційними науковцями. Їх праці були повною протилежністю дослідженням представників прогресивної західноукраїнської історіографії (М. С. Возняк, К. Й. Студинський та ін.).

На багатогранну діяльність Драгоманова звернули увагу польські політичні діячі та науковці. Відомий польський революціонер Л. Варницький з великою повагою висловлювався про нього, а діяч польського комуністичного руху Ф. Кон підкреслював його заслуги в розвитку соціалістичної думки, в співробітництві польських і українських соціалістів.

У книзі також подано матеріали про висвітлення діяльності Драгоманова в болгарській, румунській, чеській, французькій, австрійській, німецькій, американській та ізраїльській історіографії. Цікава, наприклад, оцінка, дана в 1895 р. Драгоманову видатним болгарським політичним діячем Д. Благоевим. На його думку, Драгоманов мав неабиякі заслуги перед українським, російським і болгарським народами.

Змістова праця Е. Горнової не позбавлена недоліків. Це насамперед стосується її структури. Так, параграфи «Драгоманов у світлі української історіографії в Польщі в період між двома війнами», «Драгоманов у світлі української історіографії в Чехословаччині в період між двома війнами», «Драгоманов у світлі еміграційної української і російської історіографії» включені у підрозділ під назвою «Після Жовтневої революції». Певна річ, згадані параграфи доцільно б виділити окремо. У той же час досягненням радянської історіографії у вивченні спадщини вченого варто було відвести спеціальний підрозділ.

Е. Горнова досить докладно говорить про критичні погляди на діяльність Драгоманова польського історика, публіциста і політичного діяча Л. Василевського, але не вказує, що ця критика була несправедливою (стор. 57). Хіба не мав рації Драгоманов, коли засуджував прагнення польської реакції відновити Польщу в межах 1772 р., тобто включити до неї значну частину українських земель? Як не парадоксально, в цьому Василевський не вбачав нічого злого для українців, бо воїни, мовляв, ніколи в складі панської Польщі не зазнавали національного гніту!

У праці йдеться про оцінку істориками поглядів Драгоманова в національному питанні. На жаль, автор не охарактеризував їх у світлі праць І. Я. Франка («Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», «Поза межами можливого», «Щирість тону і щирість переконань» та ін.). Необгрунтовано у цілком негативно-му плані інтерпретується спадщина В. Будзиновського про Драгоманова.

Важко погодитися з позитивною оцінкою книги Д. Заславського «М. П. Драгоманов. К истокам украинского национализма», виданої 1934 р., оскільки фактично це був крок назад порівняно з тим, що писали у нашій країні про вченого ще у 20-х роках.

Нарешті, не проаналізовано праць про Драгоманова українських радянських дослідників Є. С. Шаблійовського, Р. П. Іванової (Іванченко) та деяких інших.

Загалом же монографія Е. Горнової заслуговує позитивної оцінки. Її варто перевидати українською мовою.

М. М. КРАВЕЦЬ

**П. А. НАГІРНЯК, М. Л. ПОЛІЩУК.
СУСПІЛЬСТВО, КОЛЕКТИВ,
ПРАЦІВНИК ТА ЙХ ІНТЕРЕСИ,**

вид-во «Наукова думка», К., 1966, 116 с.

Регулювання, удосконалення взаємовідносин особи і суспільства, поєднання особистих і суспільних інтересів — одна з важливих проблем марксистсько-ленінської теорії, викликає інтерес представників різних суспільних наук, у тому числі й історичної. Свідченням цього є рецензована праця, автори якої широко використали статистичні дані щодо перспективного розвитку народного господарства УРСР, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих. Певне місце вони відвели розгляді руху за комуністичну працю, його значення для піднесення свідомості радянської людини, для зростання ролі матеріальних і моральних стимулів у вихованні комуністичного ставлення до праці та ін. Окремі сторінки праці присвячено висвітленню керівної діяльності КПРС щодо задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих нашої країни.

Однак зміст книжки не повністю відповідає назві. В основному показано лише, як наше суспільство прагне враховувати, задовольняти інтереси своїх членів, але не розкрито ролі виробничого колективу у формуванні і розвитку інтересів радянської людини як якісно нової індивідуальності.

Багата на цифровий, щоправда здебільшого загальновідомий матеріал, книжка не містить жодного факту з виробничого життя промислового підприємства, колгоспу, радгоспу.

Автори неправильно показали жаждою наживи в усіх антагоністичних формаціях єдиним рушієм суспільного виробництва, прогресу. Вони навіть не згадали в зв'язку з цим значення класової боротьби, вели-

чезної трудової активності народних мас. На стор. 39 вони твердять, що праця взагалі «найперша життєва потреба, джерело існування і розвитку суспільства», а на стор. 42 і 47 це спростовується: «...праця ще не є першою життєвою потребою», «не стала першою життєвою потребою». На стор. 41 дізнаємося, що лише при комунізмі праця «буде найпершою життєвою потребою».

Говорячи про ліквідацію соціальних відмінностей в умовах комунізму, П. А. Нагірняк і М. Л. Поліщук зауважують, що зникнуть «залишки класових, національних та інших відмінностей» (стор. 65). Це дуже спрощене формулювання. Адже у Програмі КПРС зазначається, що «стирання національних відмінностей... — значно триваліший процес, ніж стирання класових граней»¹. В сучасний період розгорнутого будівництва комунізму недоречно говорити і про «залишки» національних відмінностей, оскільки в СРСР відбувається дедалі більший розквіт націй. Яскравою демонстрацією цього, зокрема, були проведені в ювілейному, 1967 р., огляди культури і мистецтва соціалістичних націй країни.

Рясніє книжка невдалими стилістичними зворотами, мовними огріхами, як, наприклад: «Праця, образно кажучи, це — батько багатства і задоволення» (стор. 39); «Розвиток галузей матеріального виробництва зумовив підвищення засобів споживання, соціально-культурного обслуговування трудящих» (стор. 114) та ін.

Недоліки рецензованої книжки свідчать про те, що до написання і друкування важливої літератури про суспільний розвиток слід виявляти більше вимогливості.

Л. Д. МРИШУК

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 383.

КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ СРСР І ПОЛЬЩІ

10—12 червня цього року в Москві в Інституті слов'янознавства Академії наук СРСР відбулася конференція вчених Радянського Союзу і Польської Народної Республіки з питань історіографії, проведена згідно з планом Комісії істориків СРСР і ПНР.

Конференцію, на якій було заслухано доповіді та інформації науковців обох країн, відкрив вступним словом голова радянської частини Комісії академік Б. О. Рибakov. Першим з доповіддю на тему «Історія народів СРСР і польсько-російських відносин до кінця XVIII ст. в історіографії народної Польщі» виступив голова польської частини Комісії професор Г. Ловмянський. В центрі уваги присутніх були також доповіді доктора історичних наук В. Д. Королюка — «Історія Польщі X—XIV ст. в працях радянських істориків», кандидата історичних наук І. Б. Грекова — «Історія Польщі XV—XVIII ст. в працях радянських істориків», професора М. Танта (Варшава) — «Історія Росії XIX—початку XX ст. в працях польських істориків», доктора мистецтвознавства І. Ф. Белзи — «Вивчення польської культури в працях радянських дослідників», доктора історичних наук А. Ф. Смірнова — «Праці радянських істориків з історії Польщі XIX—початку XX ст.»

З повідомленням про використання радянських архівних матеріалів польськими дослідниками виступила заступник начальника Головного Архівного управління при Раді Міністрів СРСР кандидат історичних наук К. С. Кузнецова. Про стан вивчення історії Польщі і українсько-польських зв'язків проінформував доктор історичних наук Ф. П. Шевченко (Київ), про дослідження білорусько-польських взаємин — кандидат історичних наук А. П. Грицкевич (Мінськ), а про висвітлення литовсько-польських зв'язків повідомили академік АН Литовської РСР

Й. Й. Жюжда і кандидат історичних наук В. А. Ючас (Вільнюс).

В обговоренні взяли участь вчені ПНР, професори Л. Базильов, З. Вуйчик, Г. Ловмянський, В. Хензель, Т. Цесляк і вчений секретар польської частини Комісії А. Сксшипек. Зокрема, було охарактеризовано видані в народній Польщі праці про історію України та польсько-українські відносини. З радянських вчених виступили академік Б. О. Рибakov, доктори історичних наук В. А. Дьяков, О. Я. Манусевич, Г. А. Новицький, М. М. Улащик і кандидат історичних наук О. І. Рогов.

Бібліотека Інституту слов'янознавства організувала велику виставку літератури, де експонувались також українські видання, присвячені історії Польщі та її зв'язкам з Україною.

Голова Національного комітету істориків СРСР академік О. А. Губер інформував учасників конференції про хід підготовки до XIII всесвітнього конгресу істориків, що відбудеться в Москві 1970 р. Директор Інституту слов'янознавства доктор історичних наук І. О. Хренов повідомив про заходи радянських науковців у зв'язку з VI всесвітнім з'їздом славістів, який буде скликано в Празі в серпні 1968 р. Про участь польських істориків у цих міжнародних форумах вчених інформував професор Т. Цесляк.

Підбиваючи підсумки засідань, академік Б. О. Рибakov нагадав, що згідно з планом у 1969 р. проводитимуться присвячені різним темам конференції радянських і польських істориків у Варшаві, Мінську, Києві. В столиці України вони обговорюватимуть проблему «Випливання слов'янських держав».

Матеріали конференції з питань історіографії передбачено опублікувати.

Ф. Ш.

ЮВІЛЕЙНА ЗУСТРІЧ АРХІВІСТІВ

5 червня 1968 р. у сесійному залі Львівської обласної Ради депутатів трудящих відбулося урочисте засідання з нагоди 50-річчя Ленінського декрету про реорганізацію і централізацію архівів. Вступне слово виголосив заступник голови обласного М. Гнидюк.

Секретар обласного виконавчого комітету О. Кушнірова у доповіді «Розвиток архівної справи на Львівщині» основну увагу зосередила на самовідданій роботі спеціалістів по збору, комплектуванню і збереженню документальних матеріалів. Декан історичного факультету Львівського

державного університету П. Чолак розповів про співпрацю архівістів і вчених. З вітальними промовами виступили секретар Ленінського РК КП України І. Хоменко, працівник управління Комітету державної безпеки В. Толстов, редактор видавництва «Каменяр» В. Грабовський, заступник директора інституту суспільних наук Львівського державного університету М. Смішко, директор філі-

алу центрального музею В. І. Леніна Б. Дудикевич і заступник начальника обласного управління охорони громадського порядку Д. Голованов. Завідуюча архівним відділом обласного конк. Н. Павленко ознайомила присутніх з вітальними телеграмами і листами.

Кращі архівісти нагороджені грамотами.

О. П. КРІЛЬ

КНИГИ ДО 50-РІЧЧЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Видавництво політичної літератури відзначило 50-річчя Комуністичної партії України випуском багатьох книг і брошур, присвячених її історії. Великий інтерес становить серія «З'їзди і конференції КП України». До славного ювілею видання серії завершиться виходом з друку таких праць: «Двадцять третій з'їзд КП України», «Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У», «Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У» і «Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У».

Автор першої з них кандидат історичних наук І. П. Кожукало висвітлив роботу і рішення XXIII з'їзду Комуністичної партії України, який підбив підсумки досягнень УРСР за роки семирічки і накреслив шляхи дальшого розвитку республіки.

У брошурі «Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У» доктор історичних наук С. О. Рогушнін розповідає про роль, яку відіграла ця конференція в розгортанні великої роботи по індустріалізації нашої країни. Учасники її засудили антипартійні дії троцькістсько-зінов'євського блоку, що заперечував ленінський план побудови соціалізму, і схвалили заходи, спрямовані на зміцнення єдності партії.

Кандидат історичних наук І. І. Коломійченко у своїй брошурі показав, яке місце в історії Комуністичної партії України належить Другій Всеукраїнській конференції, що відбулась у квітні 1929 р. в Харкові і стала важливою подією в житті всього українського народу. Вона рішуче засудила правий ухил, як несумісний з ленінізмом і заявила, що партійна організація республіки буде й надалі боротися з будь-якими проявами буржуазного націоналізму і великодержавного шовінізму.

Конференція прийняла перший п'ятирічний план розвитку народного господарства УРСР і звернулася до всіх трудящих із закликом розгорнути соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці, кращу якість продукції та зниження її собівартості.

Автори книги «Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У» кандидати історичних наук Ю. Бабко і М. Бортичук, докладно розповідаючи про досягнення колгоспного будівництва, вказують на велике значення

конференції для цієї справи, для дальшого розвитку економіки України.

Увагу істориків, викладачів, студентів вузів, пропагандистів, агітаторів, широкого кола читачів привернуть видання з історії обласних партійних організацій. Минулого року вийшла в світ колективна монографія «Нариси історії Київської обласної партійної організації». Вийшли з друку аналогічні нариси по Запорізькій області, готуються до видання нариси по Волині.

Для всіх, хто вивчає славний шлях КП України, цінним є документальний збірник «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», підготовлений науковцями Інституту історії партії ЦК КП України.

Про боротьбу проти антипартійних угруповань розповідають автори ювілейного видання «Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність партійних рядів».

Читачі республіки дуже тепло зустрічають книги з серії «Борці за велику справу», які Політвидав України почав випускати до 50-річчя Великого Жовтня і 50-річчя КП України. Це хвилюючі розповіді про життя і діяльність видатних керівників партії та Радянської держави — С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, П. П. Постішева, В. П. Затонського, М. О. Скрипника, Д. З. Мануїльського.

Три наступні книги згаданої серії — «Григорій Іванович Петровський», «Михайло Мусійович Майоров», і «Андрій Васильович Іванов» вийдуть з друку найближчим часом. Ці видання є ще одним виявом почуття глибокої поваги і вдячності радянських людей до борців за перемогу Великого Жовтня. Багаті за змістом, популярно й образно написані, вони висвітлюють де в чому по-новому окремі періоди історії КП України, республіки і відіграють велику роль у вихованні радянських людей, молоді на революційних традиціях ленінської гвардії.

До славного ювілею видано альбом «Радянська Україна в повній п'ятирічці». Він містить 24 планшети. На сюжетному фоні кожного з них показуються основні завдання п'ятирічки у найважливіших галузях промисловості й сільського господарства, науки і культури.

Знаменній даті присвячено такі змістовні праці, як «Партія і народ єдині» М. М. Петренка, «КП України — організатор відбудови народного господарства в 1943—1945 рр.» П. І. Денисенка, «Творчі

пошуки» О. П. Тимошенка та ін. (всього 22 найменування).

С. М. ГЛУЩЕНКО

ДИПЛОМНІ РОБОТИ СТУДЕНТІВ РОВЕНСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ

Складовою частиною багатьох форм і методів військово-патріотичної роботи в вузах є дипломні роботи студентів, присвячені революційним, бойовим і трудовим подвигам радянського народу. Особливе місце займає розробка студентами героїчної історії рідного краю, вивчення долі людей, які в мирний час обробляють землю, вчать дітей, створюють музику, а в годину випробування стають героями, захищаючи Батьківщину від зазіхань ворога. Такі приклади допомагають юному громадянину краще й глибше пізнати події буремних років, а вчителям — виховати у своїх учнів почуття патріотичного обов'язку перед Батьківщиною, формувати в них риси вольових людей.

Розробка героїко-патріотичної теми стала досить частою у дипломних роботах випускників Ровенського педагогічного інституту ім. Мануїльського. Наприклад, «Бойові подвиги вчителів на Ровенщині в роки Великої Вітчизняної війни», «Виховання в учнів почуття радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму на революційних, бойових і трудових традиціях трудящих Ровенщини», «Бойові подвиги Героя Радянського Союзу М. Приходька та їх використання в навчально-виховній роботі школи», «Подвиги дітей-героїв Ровенщини в роки Великої Вітчизняної війни», «Комсомольці Ровенщини в боротьбі з українськими буржуазними націоналістами», «Вони воювали з фашизмом на землі друзів», «Герої громадянської війни С. М. Будьонний, К. Є. Ворошилов, Олеко Дундич, С. М. Патолічев, В. І. Кіквідзе — на Ровенщині», «Героїчний подвиг М. Кузнецова» та ін.

Майбутні педагоги добре знають, що радянська школа й учительство виконали під час Великої Вітчизняної війни величезної ваги завдання, відстоявши разом з усім радянським народом і прогресивними силами світу культуру від фашистських загарбників. Ось чому участь учителів у минулій війні особливо часто привертає увагу випускників Ровенського педінституту. Прикладом цього може бути дипломна робота Г. Гутник, присвячена бойовим подвигам радянських учителів на Ровенщині в роки Великої Вітчизняної війни.

Понад два роки Г. Гутник вела велику дослідницьку роботу. У туристських походах, у численних зустрічах з колишніми

воїнами, партизанами й підпільниками, внаслідок листування з батьками й знайомими героїв, копіткої роботи в архівах вона збила значний матеріал про бойові подвиги радянських учителів.

Про глибокий зміст і спрямування дослідження студентки говорять назви розділів дипломної роботи: «Комуніст, учитель, партизан», «За прикладом О. Матросова», «Комсомольський ватажок», «Гвинтівка і перо», «Люди прекрасної долі (наш випускник, людина з легенди, доля людини, жінка — друг, мати, борець)». У них подано живий образний матеріал про події і явища, про сміливих самовідданих героїв священної народної війни. Наприклад, у першому розділі йдеться про зародження та бойову діяльність партизанських загонів та більшовицького підпілля в Ровно, про героїчний шлях безстрашного комуніста-підпільника учителя П. М. Мирющенка, який власним життям заплатив за щастя нинішнього молодого покоління. Посмертно вчитель-герой нагороджений орденом Леніна. Далі дипломантка розказує про подвиг кулеметника В. Ершова та його помічника учителя-узбека Н. Хакимова, які брали участь у визволенні Ровно. Вони посмертно удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Інтерес викликають розділи про бойові діла одного з керівників Ровенської підпільної організації Т. Ф. Новака, підпільниць О. П. Солимчук, С. Є. Певневої, Героїв Радянського Союзу А. П. Харковця, В. М. Яремчука, А. З. Одуха, секретаря підпільного РК партії Г. С. Коваленка та інших, які до війни виховували учнів, працюючи в школі, а в грізний час узяли в руки зброю і пішли захищати Вітчизну. Їхній подвиг учить молоде покоління боротися й перемагати, виховувати в собі необхідні якості трудівника й захисника Батьківщини. Дипломна робота вчить, як треба любити свою Вітчизну, як ненавидіти її ворогів, бути нещадними до будь-яких її зрадників.

Навчальним планом педвузу не передбачено дипломних робіт, але в Ровенському інституті за ініціативою доцента, офіцера запасу К. П. Кіндрата пішли на порушення встановленої традиції і тепер дійшли до висновку, що зробили корисну справу, яка має велике значення для формування майбутнього вчителя, для підготовки організаторів військово-патріотичного виховання молоді. Це підтверджують

численні позитивні відгуки на дипломні роботи студентів, зокрема професора, доктора історичних наук Д. М. Гришина, методиста В. Р. Дунай, студента, офіцера запасу П. Завади та інших.

Отже практика Ровенського педінституту показує, що відповідні дипломні роботи допомагають молодому поколінню краще пізнати минулі подвиги своїх учителів-

вихователів, а, отже, ще більше їх поважати, так, як вони, любити життя, нашу країну і її народ, виховувати в собі тверду волю, величезну витримку, хоробрість, непримиренність до ворогів Вітчизни, беззавітну відданість Комуністичній партії.

Д. Д. СИТЛОВИЙ

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ І. А. ПЕТЕРСОН ТА О. В. МОЙСЕЄВИМ

19 квітня 1968 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист докторської дисертації «Чехословацько-радянські відносини (1918—1938 рр.)» старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР І. А. Петерсоном. Офіційними опонентами виступили доктор історичних наук професор О. І. Недорезов, доктор історичних наук професор В. А. Жебокрицький, доктор історичних наук професор І. С. Дзюбко. Вони зазначили, що праця присвячена актуальній в науковому і політичному відношенні темі, яка недостатньо досліджена в радянській і чехословацькій історіографії.

Розвиток зв'язків обох країн висвітлюється в дисертації на широкому фоні міжнародних відносин того часу. В ній піддається критиці ряд концепцій буржуазних істориків, які спотворюють дійсний характер зовнішньої політики СРСР у міжвоєнний період. Автор по-новому ставить і розкриває деякі важливі питання теми. Високу оцінку дисертація І. А. Петерсона здобула і у виступах неофіційних опонентів — доктора історичних наук професора М. А. Рубача, доктора історичних наук Д. М. Сташевського, доцента А. Ф. Кізиченка. Вчена рада одноголосно ухвалила присвоїти І. А. Петерсону ступінь доктора історичних наук.

В. К.

22 березня 1968 р. у Мінську на засіданні Об'єднаної вченої ради інститутів Відділення суспільних наук АН БРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР О. В. Мойсеєвим на тему «Визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників (1943—1944 рр.)».

Офіційними опонентами на захисті виступили завідувачий відділом історії Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Інституту історії АН БРСР член-кореспондент АН БРСР доктор історичних наук професор І. С. Кравченко, завідувачий відділом історіографії і джерелознавства Інституту історії АН УРСР док-

тор історичних наук Ф. П. Шевченко, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук Д. М. Сташевський. Було зачитано також відзив завідуючого відділом нової та новітньої історії зарубіжних країн Інституту історії АН УРСР доктора історичних наук професора В. І. Клокова. В обговоренні дисертації взяв участь доцент Київського політехнічного інституту А. Д. Шенін.

Офіційні та неофіційні опоненти позитивно оцінили працю О. В. Мойсеєва. Об'єднана вчена рада переважною більшістю голосів прийняла рішення присудити О. В. Мойсеєву вчений ступінь доктора історичних наук.

Н. М. РҀДЕНКО

Додаток

УКРАЇНЬСЬКА РСР У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

(Бібліографія)

131. Пин А. Там, где встречаются границы. (Об экономическом сотрудничестве в Закарпатье между СССР, Венгерской Народной Республикой и Чехословацкой Социалистической Республикой).— «Новое время», 1965, № 41, с. 26—28.

132. Пичугин В. Г. К вопросу об экономических и научно-технических связях Донбасса со странами социалистического лагеря.— Наук. зап. Луганського педагогічного ін-ту, т. X, вип. 2, 1959, с. 67—92.

133. Пичугин В. Г. Плечом к плечу. Об экономических и научно-технических связях Донбасса со странами социалистического лагеря. Сталино, Кн. изд-во, 1960. 53 с.

134. Пліч-о-пліч. (Збірка про дружбу трудівників Черкащини з народами братніх країн). Черкаси, Обл. кн.-газ. вид-во, 1962. 56 с.

135. Смолій Л. Дружні зв'язки гірників Донбасу з гірниками країн народної демократії. (Документи).— Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1963, № 6, с. 44—47.

136. Сульженко В. К. Братерська дружба й співробітництво трудящих західних областей України та народно-демократичних країн.— УІЖ, 1965, № 3, с. 78—84.

137. У наших друзей. (Рассказы и воспоминания горняков Донбасса, побывавших в странах народной демократии). Сталино, Обл. изд-во, 1952. 164 с.

138. Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. (О сотрудничестве в области политики, экономики и культуры). К., «Наукова думка», 1965. 412 с.

139. Харченко З. Україна в технічному і науковому співробітництві соціалістичних країн.— «Економіка Радянської України», 1966, № 4, с. 90—93.

140. Хланта О. В. Обмін досвідом зміцнює дружбу. (Зв'язки Закарпаття із зарубіжними соціалістичними країнами).— УІЖ, 1965, № 6, с. 121—123.

141. Холодий Б. Н. Сотрудничество Донецкого экономического административного района со странами народной демократии.— Ученые записки Донецкого педагогического ин-та, вып. 9, 1962, с. 121—133.

142. Худяк Р. А. До питання про співдружність гірників Донбасу з гірниками союзних республік і братніх соціалістичних країн (1951—1955 рр.).— УІЖ, 1965, № 7, с. 69—74.

143. Щедрі дари. (Про візити дружби трудящих Закарпаття, Буковини та Прикарпаття в соціалістичні країни. Статті). Ужгород, «Карпати», 1967. 111 с.

144. Яшин Г. Дни албанской и болгарской культуры на Украине.— «Советская Украина», 1959, № 10, с. 179—183.

Болгарія

145. Доценко А. П. Роль Української РСР в економічному співробітництві Радянського Союзу і Болгарії.— Питання політичної економії, вип. 21, К., 1966, с. 65—70.

146. Другари. (О жизни и труде болгарской молодежи в Донбассе. Сборник). Сталино, Кн. изд-во; София, Изд-во ЦК ДКМС, 1960. 151 с.

147. Кириченко Н. К. У болгарских друзей. (О поездке делегации от Полтавской области в Тырновский округ Болгарской Народной Республики). Полтава, Обл. кн.-газ. изд-во, 1963. 59 с.

148. Костін І. День на Старій Планині. (Враження про перебування в сіл. кооперативі ім. Г. Дам'янова в Болгарії).— «Хлібороб України», 1964, № 2, с. 42—44.

149. Лановенко П. К. Що ми бачили в Болгарії. (Про подорож української сільськогосподарської делегації у жовтні 1957 р.). К., Держсільгоспвидав УРСР, 1958. 76 с.

150. Пивоваров М. Братерство двох культур. (Про українсько-болгарські культурні зв'язки).— «Всесвіт», 1966, № 9, с. 132—135.

151. Сохань П. С. Вогонь вічної дружби (російського, українського та болгарського народів). К., Політвидав України, 1966. 115 с.

152. У наших болгарских друзей. Рассказы членов Крымской делегации, посетившей Болгарию. Симферополь, Крымиздат, 1957. 71 с.

К Н Д Р

153. Козаченко В. П. Вершники Ченліма. Нарис. (Про подорож до Корейської Нар.-Демократич. Республіки). К., «Радянський письменник», 1963. 149 с.

К у б а

154. Островерхий І. І. Нашій дружбі міцніти. (Про дружні зв'язки Радянської України з героїчною Кубою). К., 1964. 48 с.

155. Островерхий І. І. Україна — Кубі.— УІЖ, 1963, № 6, с. 94—97.

156. Черкашина Л. Куба — Донбасс.— «Донбасс», 1962, № 4, с. 110—121.

157. Шустик В. Братерство. (Про допомогу радянських спеціалістів сільському господарству Куби).— «Колгоспник України», 1962, № 9, с. 40—42.

158. Ярошенко А. Д. З історії українсько-кубинських зв'язків.— УІЖ, 1963, № 2, с. 114—116.

Німецька Демократична Республіка

159. Горовецький І. Люди і зустрічі. (Розповідь члена делегації радянських шахтарів про перебування в Німецькій Демократичній Республіці).— «Степ», 1958, № 1, с. 95—104.

160. Даценко М. В. Економічне співробітництво НДР і СРСР.— Питання політичної економії, вип. 4, К., 1965, с. 111—118.

161. Даценко М. В. Співробітництво НДР з Радянським Союзом у галузі чорної металургії і участь в ньому Української РСР.— Питання політичної економії, вип. 21, К., 1966, с. 92—98.

162. Єрмолаєв К. Київ — Лейпціг. Дружбою здружені.— «Всесвіт», 1966, № 3, с. 10—11.

163. Кулінич І. М. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949—1965). К., «Наукова думка», 1966. 103 с.

164. Кулінич І. М. Зустріч з німецькими істориками.— УІЖ, 1967, № 1, с. 157.

165. Кулінич І. М. Українські історики на наукових конференціях у Берліні.— УІЖ, 1967, № 12, с. 147—148.

166. Кулінич І. М. Участь українських учених у науковій конференції в Берліні.— УІЖ, 1965, № 6, с. 145—146.

167. Ногін П. Маршрут дружби: Кривий Ріг — Мансфельд. (З історії багаторічної дружби між шахтарями українського міста і міста НДР).— «Прапор», 1965, № 6, с. 32—38.

168. Озеров М. Е. Дружбой сердца полны. (О дружбе трудящихся Крыма и ГДР). Симферополь, Крымиздат, 1960. 112 с.

169. Побратимы. Донецк — Магдебург. Сборник очерков, репортажей, корреспонденций о дружеских связях труженников Магдебургского округа и Донецкой области. Донецк, «Донбасс», 1965. 206 с.

170. Ришер Х. Знамя из Кривого Рога. (О дружбе советских горняков с горняками мансфельдского комбината им. В. Пика. Статья из ГДР).— «Партийная жизнь», 1961, № 22, с. 74—75.

П о л ь щ а

171. Булаш М. О. Радянсько-польське співробітництво в галузі чорної металургії та участь в ньому Української РСР.— Питання політичної економії, вип. 4, К., 1965, с. 140—150.

172. Всеволодов К. Свято дружби. (Дні польської культури на Україні).— «Соціалістична культура», 1958, № 9, с. 24—25.

173. Грудзень З. Наше братство — нерушимо. (О сотрудничестве шахтеров Донбасса и Катовицкого воеводства в Польше).— «Донбасс», 1967, № 6, с. 105—110.

174. Дружба та співробітництво народів України і Польщі. (Збірник статей). К., Вид-во Київського ун-ту, 1967. 159 с.

175. Євсєєв І. Ф. Важлива форма співробітництва народів України і Польщі.— УІЖ, 1961, № 5, с. 87—96.

176. Євсєєв І. Ф. Радянсько-польське економічне співробітництво.— УІЖ, 1960, № 3, с. 3—14.

177. Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.). К., Изд-во АН УССР, 1962. 368 с.
178. Иваницкий М. Культурные связи Советской Украины с Народной Польшей.— «Славяне», 1954, № 9, с. 32—33.
178. Ільченко В. Дружба не знає меж. (Про співробітництво наукових установ і вузів Львівщини і Польщі).— «Наука і життя», 1964, № 9, с. 6—8.
180. Калениченко П. М. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України та Народної Польщі в галузі літератури (1944—1964 рр.).— УІЖ, 1965, № 7, с. 74—80.
181. Калениченко П. М. Наукові зв'язки польських і українських істориків.— Вісник АН УРСР, 1957, № 2, с. 75—77.
182. Калениченко П. М. У польських істориків.— УІЖ, 1963, № 5, с. 157—159.
183. Кизя Л. і Марахов Г. Розквіт дружби радянського і польського народів. К., 1954. 48 с.
184. Литвин К. Непорушна дружба двох братніх народів. (Про декаду української радянської культури у Польській Народній Республіці).— «Мистецтво», 1956, № 5, с. 32—34.
185. Марахов Г. І. Братерська дружба польського і радянського народів.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 7, К., 1956, с. 21—35.
186. Михалевська В. Міцніють польсько-українські культурні зв'язки.— «Соціалістична культура», 1958, № 8, с. 6—7.
187. Петрів І. Львів — Жешув. (Про економічні і культурні зв'язки трудящих української і польської міст).— «Всесвіт», 1964, № 11, с. 15—17.
188. Потанін В. Творча співдружба. (Про культурні зв'язки між УРСР і Польською Народною Республікою).— «Мистецтво», 1959, № 4, с. 36.
189. Тивончук І. О. Польсько-радянське економічне співробітництво.— Науков. записки Львівського політехнічного ін-ту, вип. 66, № 3, 1959. Питання розвитку економіки західних областей Української РСР (1939—1959 рр.), с. 75—192.
190. Тисс В. В. До питання про співробітництво радянського і польського народів у післявоєнний період. (1945—1950 рр.).— Доповіді та повідомлення Львівського ун-ту, вип. 8, ч. 1, 1958, с. 27—33.
191. Харченко З. І. Зовнішня торгівля СРСР з Польщею та участь у ній Української РСР.— Питання політичної економії, вип. 14, К., 1965, с. 108—114.
192. Яворський М. Десять років існування Українського суспільно-культурного товариства в Польщі.— УІЖ, 1966, № 6, с. 40—49.

Румунія

193. Даля М. Культурний обмін зміцнює нашу дружбу. (З виступу Надзвичайного і Повноважного Посла Румунської Народної Республіки в Союзі РСР по київському телебаченню).— «Соціалістична культура», 1958, № 11, с. 27.
194. Лісевич І. Т. Культурні зв'язки Радянської України з Румунією в 1945—1947 рр.— Тези доповідей 7-ї української славистичної конференції. Велика Жовтнева соціалістична революція. Дніпропетровськ, 1966, с. 55—57.
195. Лісевич І. Т. Співробітництво вчених Української РСР і Румунії в післявоєнний період.— УІЖ, 1966, № 4, с. 57—66.
196. Лісевич І. Т. Українську і румунську школи єднає давня дружба.— «Радянська школа», 1966, № 5, с. 96—98.
197. Яцентюк Г. С. Ukraina și România. (Українсько-румунські культурні взаємини. Стаття з Румунії).— «Жовтень», 1965, № 11, с. 153—155.

Угорщина

198. Города-побратимы. Из опыта работы Симферопольского городского отделения Общества советско-венгерской дружбы. Симферополь, «Крым», 1965. 13 с.
199. Кулінич І. Економічні зв'язки Радянської України з Угорською Народною Республікою.— Українсько-угорські історичні зв'язки. К., 1964, с. 33—59.
200. Лавриненко Ю. Н. Экономическое сотрудничество УССР с Венгерской Народной Республикой. К., 1966. 27 с.
201. Марченко Г. В. Радянсько-угорські економічні зв'язки після другої світової війни.— Наукові записки Ужгородського ун-ту, т. 38, 1959, с. 64—82.
202. Худанич В. І. IV з'їзд Товариства угорсько-радянської дружби.— УІЖ, 1966, № 4, с. 159—160.
203. Яковенко Г. Баратшаг — дружба. (К Дням венгерської культури на Україні).— «Советская Украина», 1960, № 1, с. 176—177.

Чехословаччина

204. **Багмут А. Й.** До історії культурно-наукових зв'язків з Чехословаччиною. К., 1958, 28 с.

205. **Бенда И. В.** Советская Украина близка нашему сердцу. (О проведенной в Чехословакии массовой кампании, посвященной УССР). — «Славяне», 1958, № 12, с. 341.

206. **Бондаренко В.** Братні (економічні) зв'язки України з Чехословаччиною. — «Економіка Радянської України», 1965, № 6, с. 88—92.

207. **Бондаренко В. Г.** Участь Української РСР у радянсько-чехословацькому співробітництві в паливно-енергетичній промисловості. — Питання політичної економії, вип. 14, К., 1965, с. 38—45.

208. Братерство. (Про газопровід «Дружба», що постачає Чехословаччину газом з українських родовищ). — «Всесвіт», 1967, № 12, с. 9—11.

(Далі буде)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *С. Н. Сажениук, М. И. Кравчук.* Вклад рабочих Украины в укрепление экономики СССР в годы Великой Отечественной войны. *Клаус Ремер, Петер Бах.* Политика немецкого империализма по отношению к Украине в первой мировой войне. *И. Д. Бойко.* К вопросу о государственности украинского народа в период феодализма. Сообщения. *И. М. Шумейко.* Коммунистический союз молодежи Западной Украины и развитие антифашистского молодежного движения в 1934—1935 гг. (до VII конгресса Коминтерна). *Г. А. Рубцов.* Борьба большевиков Украины за солдатские массы (1907—1910 гг.). *В. М. Кабузан.* Численность и состав населения южной части Бессарабии в первой половине XIX в. *Ионо Митев.* Болгарская национальная революция и ее отголосок в Европе. *Из истории интернациональных связей и дружбы народов.* *К. А. Кирюшин.* Сотрудничество украинского и белорусского народов (1959—1965 гг.). *С. Курлеубаев.* Братская помощь шахтеров Донбасса горнякам Караганды в период создания третьей угольной базы СССР. *И. Б. Перцигер.* Из истории борьбы трудящихся Западной Украины в защиту республиканской Испании. Заметки. Охрана и использование памятников истории и культуры. В помощь преподавателю истории. Выводы из научных исследований. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *S. N. Sazhenyuk, M. I. Kravchuk.* Contribution of the Ukrainian Workers to Consolidation of the Economy of the USSR during the Years of the Great Patriotic War. *Klaus Remer, Peter Bach.* The German Imperialism Policy in Relation to the Ukraine during the World War I. *I. D. Boiko.* On the Problem of State System of the Ukrainian People in Period of Feudalism. Communications. *I. M. Shumeiko.* The Young Communist League of the West Ukraine and Development of Anti-fascist Youth Movement in 1934—1935 (before the VII Congress of the Komintern). *G. A. Rubtsov.* Struggle of the Ukrainian Bolsheviks for the Soldier Masses (1907—1910). *V. M. Kabuzan.* A Number and Composition of Population in the South Part of Bessarabia in the 1st Half of the XIX Century. *Iono Mitev.* The Bulgarian National Revolution and Its Echo in Europe. From the History of International Relations and Peoples' Friendship. *K. A. Kiryushin.* Cooperation of the Ukrainian and Byelorussian Peoples (1959—1965). *S. Kurleubaev.* The Fraternal Assistance of Donbas Miners to Karaganda Miners in the Period of Creating the Third Coal Base in the USSR. *I. B. Pertsiger.* From the History of Struggle of the West Ukrainian Working People in Defence of Republican Spain. Notes. Protection and Use of History and Culture Monuments. Aid to the Teacher of History. Conclusions from Scientific Researches. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.